
3186299888

SLOVANSKÁ KNIHOVNA
3186299888

Filozofijsko-filologijske

RAZPRAVE.

III.

Čestica (veznik) „da" u hrv. jeziku.

Napisao

FERDO PAŽUR.

U VARAŽDINU.
KNJIGOTISKARSKI ZAVOD PLATZEROVA SINA.
1886.

SADRŽAJ.

Strana.

*

Priedgovor.

Boraveći ja prije duže vremena njekom zgodom kod moga prijatelja i bivšega kolege, g. Josipa Pavičića, sad učitelja na Vrbnu, zapodjene se medju nama živahna razprava, a o čemu — o hrvatskoj čestici „da"; čime potaknut stadoh ja, vrativ se u grad, sakupljati ob istome priedmetu podatke i primjere. Tako ja, prevrćući u ovoj svojoj a sve nedragovoljnoj i nepovoljnoj, kako je poznato mojim prijateljem, dokolici — nec enim deus nobis haec otia fecit — razne knjige i njeke omiljele si pisce naše, naraste mi doskora gradivo i prieko volje te prvobitne namjere, tako da mi je, kad ga napokon po znanstvenu sustavu poredah, izašla čitava razprava, kojoj sam, kako imadem u obće riedko zgode obratiti se na publiku našu, baveću se naukom, nakanio bio namah da predmetnem dvie druge, obćenijeg i zanimivijeg sadržaja, razprave „o postanku jeziku" i ine „genetičko-sintaktičnimi prozvane misli," ponajviše posljedak i plod prvanjih mojih filozofijsko-filologijskih študija, zametnutih još za vrieme sveučilištnih nauka. Ove medjutiem dvie potonje razprave moći će izići i to obširnije istom kašnje; možda još pod konac ove godine, ne bude li kakovieh nepredvidjenieh zaprjeka, a to zato, jer sam se za njih istom kasno domogao dosta znatne novije gradje, pomoćnih knjiga, te tako izilazi za sad na sviet i to samo uz podporu presv. g. grofa Jakova Eltza samo ova razprava, pošto je ona prva bila za tisak dogotovljena.

Držah bo, da bi šteta bila, da je ne izdam, jer ovako sakupljene te sustavno poredane gradje o toj najvažnijoj čestici u hrvatskom jeziku ne ćeš naći nigdje, a inače filozofijskoga u obće o jeziku tako **malo** se je i **šta** pisalo dosele u nas.

A svi znademo, da su veznici u jeziku one spone i onaj, bi reć, ljep, koji veže i drži čvrsto skupa oveće ili omanje kamenje veličajne zgrade jezične, ako igdje, a ono u grčkome te našem hrvatskom jeziku, pak razbereš li i razvidiš te spone i po tome zglobove, shvatio si i dokučio i čitav slog i sustav dotične zgrade jezične.

Ele zato sam ja, držeći se pri tome gramatikâ, prije svega našega starine jezikoslovca Miklošića, nastojao protumačiti u ovoj razpravi svaki pojav porabe toga našega veznika, pri čem sam u više slučajeva i svoju kazao izloživši svoje vlastito mnienje, učeni sviet da sudi o tome.

Udesio sam pako čitavu nauku o vezniku „da" tako, da sam se svagdje podjedno svraćao na porabu starih klasičnih jezika, latinskoga i grčkoga, kako bi bila nauka o toj čestici od što veće koristi samoj učećoj se omladini, kojoj su prieko ukupnog učiteljstva ponajviše i namienjene razprave ove kano pomoćna knjiga u sintaksičnoj i jezikoslovnoj obuci u obće. Tako izlazi i ova i sliedeće dvie razprave makar i prvim te malenim prinosom k sravnjujućoj sa grčtinom i latinštinom znanstvenoj slovnici hrvatskoj, koja će se jedared ipak morati u nas sastaviti. Jer da je takav poredjujući način sintaktične obuke osobito u gimnazijah i to u viših razredih obzirom na znanstvenost u obće te na nutarnje koncentrujuću, danas toli i punim pravom zahtievanu

metodu obučavanja od velike koristi poradi lagljeg i bistrijeg shvaćanja kao što i lagljega pamćenja dotičnih pravila, kad naime imade učenik ovako pred sobom na okupu sve istovjetne ili srodne te slične pojave jezikoslovne iz raznih jezika, očevidna je i svakomu klasičnomu filologu dovoljno poznata stvar, te idė pokuse ove vrsti, kakove podaje u gimn. programih od njeko doba u nas vrli naš prof. L. Zima, svaka hvala!

Pri tome samo neka se ne bi uplašili knjižice ove naročito gg. pučki učitelji i učiteljice, kojim će ona dopasti ruku, radi grčkih i latinskih navoda, scieneći možda, da je stoga djelo ovo za njih manje koristno ili nuždno, jer će oni u njem uz obće zanimiv sadržaj znanstveni naći i sva dotična pravila sintaktična pri obuci im potrebna, osvietljena krasnimi primjeri. Ja sam bo nastojao, da izborom što krasnijih iz narodnog jezika crpljenih, ili meni inače pri ruci bivših primjera potaknem ćak i u naobražena nestrukovnika interes čitanja naše knjige, gdje vide, koli krasnih imade u njoj i obće poučnih misli! Pa tako će svaki čitalac po mome mnienju naći bar nješto zanimiva u tih znanstvenih, inače suhoparnih razpravah.

Sa učenim naročito pako svietom, osobito sa učiteljstvom svih vrsti kaošto i sa učećom se omladinom, koju sam i sám kroz punih deset godina živom rieči obučavao u milom nam narodnom i starih jezicih — dok me neprijateljstvo te isto tako objestna i neosnovana kao što samovoljna frivolnost njekih ljudi ne razstavi sa milim mi onim krugom — htjedoh ovom knjigom, pa još kojom, bude

li, kako gore rekoh, života i zgode, da ponovim duševnu svezu, zabavljajući njih i sebe u ovo težko vrieme mirnim, utješljivim poslom, naime predočivanjem i izlaganjem najdivnijega proizvoda srca i uma ljudskoga, izraza našega materijalnoidealnoga bića, jezika, te nadalje malenog jednog diela, jedne mrvice neizmjernog tog našega blaga, skladajuće u toli krasan i raznobojan mozaik biser, što je sačuvan u bogatoj riznici milog nam hrvatskoga jezika, blago, koje vazda mora da nam bude amanetom, koje da branimo, za koje valja da svi, ako uztreba, položimo i život svoj!

Konačno moramo da se javno izvinemo i čestitome g. tiskaru radi toga, što je i ova razprava, bivši već skoro kraju dođerana, istom mnogo kašnje nakon duljeg prekinuća, dogotovljena, čemu valja razlog tražiti ponajviše u drugom, svagdanjem poslu, osobito pako u nepovoljnih materijalnih okolnostih piščevih.

Praštajuć se napokon sa čitaoci svojimi za sada dovikujemo im sa duhovitim latinskim pjesnikom:

„Non ita se nobis praebet fortuna secundam,
Ut tibi*) sit ratio laudis habenda tuae.
. . . .
Carmina nunc si non studiumque, quod obfuit, odi,
Sit satis; ingenio sic fuga parta meo.“

U VARAŽDINU dne 27. svibnja 1886.

Ferdo Pažur,
bivši gimnazijski učitelj.

*) h. e: liber.

III.

Čestica (veznik) da u hrvatskom jeziku.

Za slovjensko je jezikoslovje u novije doba prije njekoliko godina dovršenim djelom sravnjujuće gramatike slovjenskih jezika dokazao glasoviti naš velikan jezikoslovac, profesor Miklošić, koliko vriedi i za tumačenje sintaktičnih pojava etimologija, da je ona naime najsigurniji kažiput tumačenju raznovrstnih, često na prvi mah nejasnih poraba riečî jednoga te istoga korena, a ipak razna u raznih sastavih i sglobovih značenja.

S toga ćemo i mi razpravljajući porabu čestice „**da**" u hrvatskom jeziku udariti istim putem, te ćemo staviviši na čelo svome razmatranju etimologiju njezinu, kako ju čitamo u Miklošića, poredati i protumačiti raznovrstne slučajeve porabe čestice ove prema onom temeljnom, korenitom značenju njezinom.*)

Poznata je te netom spomenutim djelom dokazana stvar, da su sve nesklonive rieči, — čestice, — što ih obćenitim imenom, u širem smislu „adverbiji" zovemo, (amo spadaju prislovi u užem smislu, priedlozi i veznici), stranom još podpuni, ili pako više ili manje krnji ostatci oblika imenih,**) najviše pako zaimeni koreni služeći ili za pobližu oznaku glagola (pojma radnje)

---

*) O čestici „da" u obće sravni Miklošić sintaksa str. 259. br. 3. — i leksikon; Veber hrv. slov. gl. 40. str. 186.—189.; Vitanović gramm. str. 121.—124. (§. 93.—98) Divković gramm.

**) Tuj se treba sjetiti samo tako zvanih „nepravih" priedloga, kano što jesu: medju, dno, duž, kraj, mjesto, put, sried, (u)slied, vrh, i t. d., koji su imena. Od zaimenâ, kako se na prvi pogled vidi, potiču; što, pošto, čim i t. d. Pravi su pako priedlozi samo sliedeći; u, nz, (vy), do, za, iz, k. (ka), na, nad, niz, ob, ot (od), po, pod, pri, (pro), proti, prê, pred, brez (bez), raz i s (sa); što su svi

ili pridjevâ (adjektivâ) (prislovi) ili za pobližu oznaku odnošajâ substantivalnih pojmova medju sobom (priedlozi) ili za pobliže tumačenje i modifikaciju značenja pojmova radnje t. j. glagolâ (priedlozi kano praefiksi u sastavljenih glagola), ili napokon za oznaku odnošaja pojmova imenâ i glagolâ u sintaktičnom sglobu (veznici). — Miklošić sintaksa str. 151.

Osobito je medju ostalim zanimivo, gdjè doznajemo, da svi veznici potiču prvobitno od zaimenâ, te se odnošaj izreka, izražava zaimeni relativnimi. Vriedno je o tom navesti doslovce rieči Miklošićeve str. 257.; gdje o veznicih piše: „*Die Conjuctionen sind Partikeln, welche das Verhältniss von Sätzen bezeichnen. Die Sätze stehen zu einander entweder im Verhältnisse der Beiordnung oder steht der eine zu dem anderen im Verhältnisse der Unterordnung; jenes Verhältniss nennt man das parataktische, dieses das syntaktische. Das syntaktische Verhältniss der Sätze wird regelmässig durch Relativpronomina ausgedrückt.*“

Uzmimo k tome na str. 76. gdjeno veli: „*Nach dem Zeugnisse der Sprachengeschichte bestand die Rede ursprünglich, der Verbindung der Gedanken entsprechend, aus lauter einander beigeordneten Sätzen, der Satzbau war parataktisch, die Rede glich einer Malerei ohne Perspective. Als aber fortgeschrittene Entwicklung des Verstandes richtiger denken lernte, änderte sich auch das Verhältniss der Sätze und einige traten in den Hintergrund; indem man Haupt- und Nebensätze unterschied, fieng die*

(njeki još i sad) prvobitno adverbijalnoga značenja; zatim su stali rabiti kano præfiksi (priedmetci) u tvorbi osnovâ ili rieči i to samostava i glagola u obće te kašnje u sastavljenih glagola i napokon kano priedlozi s padeži imena: adverbijalna, præfiksalna i præverbijalna ili præpositionalna poraba česticâ. Miklošić „*Syntax der slav. Sprachen*“ str. 197. Divković „Gramatika hrv.“ §. 70., 71 i 77. — Sravni još k tomu Miklošić str. 170.; *Der Mensch benennt die Gegenstände nach Merkmalen durch Verbal — die Verhältnisse der Gegenstände nach den Kategorieen: hier und dort, diesseits und jenseits u. s. w. durch Pronominalwurzeln.*“

Rede an der Malerei mit Perspective zu gleichen. Die Worte, die dazu bestimmt sind, Nebensätze als solche zu kennzeichnen, nennt man relativa; sie gehören zu den Pronomina . . . . Es gibt jedoch keine Pronomina mit ursprünglich relativer Bedeutung, denn die Pronomina relativa sind ursprünglich entweder demonstrativ oder interrogativ." Tuj bi bilo zanimivo iztražiti, da li su od čestica dobom postanka i porabe svoje bili priedlozi označujući odnošaje nominalnih pojmova medju sobom prije veznikâ vežućih verbalne pojmove. Nadalje je — da se povratimo na našu razpravu o veznicih — veoma poučan Miklošićev nauk o prislovih (adverbia) u obće. Čitaj na str. 150. i sl., osobito str. 151. br. 2.: „*Die Adverbia hängen nicht nur mit qualitativen und demonstrativen Wurzeln zusammen, sondern stehen auch, wie andere Nomina, im bestimmten Casus (wie statim von der Wurzel* sta, stati *accus.*, dodaj k tomu partim kano samostav i t. d. (Vidi našu primjetbu gore). „*Dabei ist nicht zu vergessen, dass der Unterschied zwischen Adverbia, Praepositionen, und Conjuctionen nur auf der syntaktischen Bedeutung dieser Partikeln beruht, dass daher dasselbe Wort als Adverb und Conjunction auftreten kann. Wissenschaftlich würde es sich daher empfehlen, alle unflectierbaren Worte unter dem Capitel „Partikeln“ zusammenzufassen und darin nicht nur von den Adverbia, sondern auch von den Praepositionen und Conjunctionen zu handeln*)* Na tom bi se temelju, etimologijske istovjetnosti česticâ dalo riešiti gore natuknuto pitanje naše o prvobitnosti (prioritetu) jedne ili

---

*) Njeke čestice još i danas rabe u svih triju porabah kano prislov, priedlog i veznik n. pr. grčki ὡς rabi (od demonstrativno-relativne osnove ὁ — ὅς, što je takodjer spolnikom postalo od prvobitnog pokaznog zaimena, kao kakovo živi još u Homeru, kako je poznato) za: kao, kako, kano, poput: zatim kano veznik da i t. d., i napokon kano priedlog, sa accus. ka. — Drugi veznici su opeta zadržali samo prislovno i veznično značenje kao što n. pr. latinsko ut, (uti) - kao, kako i „da“ „čim„ prispodobno, vremeno (namjerno, posljedično, dopustno).

druge vrsti tih čestica ili jedne ili druge porabe, što medjutim drugim jezikoslovnim filozofom prepuštamo.

O čestici „da“.

Što se tiče, da izadjemo od etimologije, napose korena čestice „da“ u slovjenštini i hrvaštini, to veli o tome Miklošić u staroslovjenskom riečniku pod „da“ ovako: „*Fortasse pendet a verbo* dati, *ita ut vere sit „concede“ vel a dêti (*djeti*), ut significet „fac“ confer serb.* daj-*saltem.* »da (daj) imaće« bojazni od moga sina.« Živ. 133.*)

U sintaksi pako na str. 260. piše: „*Man ist geneigt die Partikel* da *von dem Verbum* dati *abzuleiten, so dass deren eigentliche Bedeutung etva „concede“ wäre. Pott. Etymolog. Forschungen I. 354. Es ist jedoch wahrscheinlicher, dass* da *mit einer Pronominalwurzel* da *zusammenhängt so wie kroatisch* dake (dakle) *igitur, kleinrussisch* dak *(igitur) das nicht aus* tak *entstanden ist.*“ Čestica da skoro je izključivo hrvatski veznik, te mu je poraba u hrvatskom i srpskom jeziku najobširnija i najraznoličnija, jer uvadja upravo svekolike vrsti, osobito ovisnih izreka.

O česticah u obće, pak osobito o našoj čestici i vezniku da na ovom nam je mjestu spomenuti sliedeće.

Kad čovjek uzporedi sva prvobitna zaimena, priedloge, veznike i prislove srodnih jezika ovdje barem staroslovjenskoga hrvatskoga, latinskoga i grčkoga te njemačkoga, naći će prema zaimenom, deiktičnom im prvobitno, značenju kao i u korenih zaimena samih sve samoglase i malone sve suglase. Od svih medjutim tieh samoglasa biti će najzanimiviji, jer najviše rabeći samoglasi *i* (j) i *e* (ι, ε, η), te samoglas *o* u grštini

*) To znači: Možda potiče od glagola dati, tako da bi upravo bilo „daj“ „dopusti“, ili od dati, te bi značilo „učini“ (nastoj, deder).

aspiriran kano ὁ u spolniku ὁ, ἡ, οἱ, αἱ, pak ὅς ἥ ὅ, ὡς njem. *so*, i u ὅδε, ἥδε, τόδε; τὸ već uzeto od suglasnog zaimenog korena *t* sr. st.-sl. t', ta, to). Od ovoga pokaznoga zaimena i spolnika ὁ potiče isto latinsko hic — ho-i(d)-ce — hîc(ce), ha-i(d)-ce — haec(ce); ho-i(d)ce — hoc(ce); id uzeto od is, i(d)s, ea, id), dakle hicce — hoi(d)ce-ὅδε; lat ce odgovara i inače podpuno grčkomu δε. —

Od suglasnih pako korena zaimena pokaznoga najzanimiviji su *t* i naš *d* sa zadahom *th* i *dh* (sravni engl. spolnik tho, the). Da ovih dvaju zubnih glasova, kano pokaznog zaimena, premda je tome, kako vidimo, i sam Miklošić protivan, ipak ne valja dieliti jednoga od drugoga, nego da su istovjetni te se zamienjuju, pokazuje i sama poraba još danas rabećih čestica poteklih od ovih dvaju suglasa i drugi glasoslovni pojavi n. pr u tvorbi riečî. Suglas *t* (th) nalazimo osim u grčkom τε θε (θεν) i u hrvatskom vezniku te, zatim u τοί i u raznih sastavljenih česticah; dočim *d* (dh, kašnje i ds, dz-c u njekih tvorbah) osim u paralelnoj sa τέ čestici δέ zatim δή (prvo oslabljeno od δή, naše dê vidi Krüger §. 69. br. 16. i 17.) i skupa se nalazi δὲ δή — indi, i οὕτω δή Il. II. 158. i καὶ δή Il. I. 286. II. 135. X. 169) u mnogo se još nalazi česticah srodnoga sa našim dê i dâ, u samostalnoj porabi njegovoj kano čestica značenja. Tako u δῆτα — doista. Krgr. §. 69. br. 20 δῆθεν br. 18. (tobože) δήπου δήπουθεν valjda br. 19. — Sravni još δέ u ὅδε, ἥδε, τόδε u οὐδέ, μηδέ i t. d. Uzmeš li amo, kako gore rekosmo, njemačko *da* (prislov i veznik), *dann* i *denn*, zatim *der*, *die*, *das* i *dieser*, pak *dass*: to imademo svuda ovaj zaimeni korjen, od kojega je takodjer prvi valjda, jer najkonkretniji glagolski korjen *dhê*, *dha* θέ (u τίθημι: sravni homerski θήν—doista n. pr. οὐ θήν Il. X. 104 [sic !]) dê—ti, dê—lo izveden, sa kojim glagolskim pojmom i osnovom mi dovodimo u savez naš veznik *da* i to upravo sa glagolskim smislom, premda priznajemo da, kako vidimo, prvobitno i on potiče od zaimenoga korena. Od ostalih zaimenih korena važan je još odnosni i upitni korjen *k* u sijaset čestica se nalazeći.

Mi ćemo se dakle za svoju barem osobu od netom spomenutih osnova odlučiti za osnovu *dê* u glagolu *dê—ti* (dê-ja-ti) ali ćemo izaći od temeljnoga značenja toga glagola „p o n e r e“, zatim „d i c e r e“ i onda „f a c e r e“ - činim. Nas vodi do te tvrdnje prvo niže navedeno značenje i prva poraba ove čestice.

Korjen indi, glagola *dêti* (praes. deždą ili *dêją*), p o n e r e, a u f e r e, d i c e r e (n. pr. »pomeni me, dêješi, v' cêsar'stvii tvojem« 6. hom. Mih.) jest po Miklošićevu rječniku sanskrit: d h â, ponere, v i d h a (facere); zend. *dâ*; grčki *θε* (*τίθημι*); lat. *di* (u condere, got. ga-d e d s) staronjem. *tô*-m; novonjem. *thun (than)*; got. *doms*-judicium. — Litvanski *dê* (*dêti*-ponere); letski *de*. Sravni *Bopp*. *Zeitschrift für die Völkerpsychologie und vergleichende Sprachwissenschaft* I. 230, 8, 276.

Prvobitno je konkretno značenje d j e t i — metnuti, postaviti — (ponere) prešlo metaforom u abstraktno značenje postavljanja kano „k a z i v a n j a“, „t v r d n j e“. Ovaj se metaforički prelaz značenja nalazi u više nama poznatih indoevropskih jezika te se osniva na logičkoj operaciji zajedničkoj svim ovim srodnim jezikom u pogledu prenašanja konkretnih prvobitnih pojmova na polje abstraknosti. Tako je za latinski jezik barem poznato, da se glagol p o n e r e (sr. s u p p o n e r e) uzimlje u smislu „stavljanja za podlogu“ daljnjemu mišljenju ili izvadjanju „t v r d n j e“, „k a z i v a n j a“. Isto je tako i grčki korjen *θε* (od *τίθημι*) u samostavu „*θέσις*“ i inače n. pr. *Τίθημί σε ὁμολογοῦντα*, Plato, dobio slično značenje. A njemački jezik, kako znademo, spaja čak tvarno značenje „stavljanja“ „kazivanja“ sa samim veznikom „dass“ u izrazu „*Gesetzt (den Fall) dass*“, pak i sam izraz „*der Satz*“ „s t a v a k—i z r e k a“, (s u d, tvrdnja) odgovora sasviem svojim značenjem grčkoj rieči *θέσις*.

Nadalje i negledeć na logički savez, odnosno taj postanak pojma „kazivanja“ „tvrdnje“, sama nas narav izrekâ, u kojih rabi „*da*“ kano veznik, vodi na prvobitno značenje glagola *dêti* — „postaviti“ „kazivati“, a po tome za osnovu na *dê*. Uzmimo n. pr. najobičniju porabu podrednoga veznika *da* u tako zvanih izričnih izrekah (Aussagesätze), pak ćemo morati pomišljati na glagolsku osnovu.

Mi ćemo izaći kod izvadjanja i razlaganja porabe ove čestice od značenja „kazivanja“ — abstraktnog postavljanja, „tvrdnje“. — Kako suvisi, koji li je prelaz od pojma materijalnoga „postavljanja“ na „predstavljanje“ logično, zatim abstraktnoga „postavljanja“, „pokazivanja“, na onaj „kazivanja“ i „tvrdnje“ nije naša ovdje da pobliže izvedemo i spominjemo.

Na jednu bismo u tom pogledu samo okolnost upozorili ovdje, kako suvise glagoli kazivanja, govorenja sa glagoli materijalnoga „pokazivanja, prikazivanja i predočivanja“ s jedne strane, te s onimi „mišljenja“ s druge strane. Predaleko bi nas vodilo, kad bismo sve jezične pojave te vrsti htjeli ovdje da navedemo — to je drugim zadaća — nješto budi ovdje samo zanimivosti radi spomenuto. Da mimoidjemo identičnost značenja jedne i druge vrsti samoga našega glagola „kazati“, naime kazati sredstvom govora, jezika, tog duševnoga ili bolje rekuć materialnoidealnoga sredstva „pokazivanja“ sa prvobitnim značenjem „pokazivanja“ tvarnoga (deiktičnoga): to se isto vidi i u grčkom i u latinskom jeziku, gdjeno s jedne strane osnova *δεικ* — u *δείκνυμι* suvisi sa latinskom dic—ere, a s druge strane osnova *φα* u *φημί* i ona u *φα-ιν-ω* i lat. fari i dalje još s istim *fa-c*-io (etwas zur Erscheinung bringen (sr. facies) etwas zustande bringen, thun, machen: naše *dêti*, *dêjati*. Sve to suvisi sa pitanjem o tom, kako je prvobitno shvaćalo naše čuvstvo vanjsku, tvarnu prirodu, što nas obkoljuje, drugimi riečmi sa psihologijskofiziologijskim procesom prenašanja svega bistvujućega (des Seins) u pokazivanje i prikazivanje pomoćju i sredstvom jezika t. j. u „kazivanje“ (des Schilderns der Erscheinung oder der Vorstellung). Uzmimo samo *φαίνω* „scheinen i erscheinen“ sravni„ *ἀναφαίνω* i *ἀποφαίνω*“ u smislu „kazati“ „izreći“ (svoje mnienje). Tà sve stvari il bistvuju, obstoje, ili si ih kao takove predstavljamo te ih jezik po tome označuje, izriče ili kako jesu zbilja ili kako se nama pričinjaju, svidjaju—čine. (!) Da je jezik, točnije naša mislivost ili čuvstvo prvobitno stvari, kako i jesu, sasvim konkretno, tvarno, shvaćala, tomu su dokazom ne samo srodnost izrazâ za ovo duševno djelovanje nego čitave prvobitno tvarne rečenice ili fraze

u raznih srodnih jezicih. Sjetimo se samo Homerova *„ἄλλο δέ σοι ἐρέω, σὺ δ' ἐνὶ φρέσι ἔνθεο σῇσι“* pak ćemo uviditi, kako je primitivnu čovjeku, kano osjetnom biću, sve se zbivalo u grudima t. j. sve je osjećao na onoj mreni, koju zove *φρήν* ili *φρένες* preponka (Zwerchfell), tome sielu našeg ćućenja ili osjećanja nutarnjeg i prvotnome porieklu ili vrelu govora ili jezika. — Nu povratimo se nakon ove digresije onamo, kamo nas zove priedmet naše razprave, naime na česticu *da.*

Pri tom ćemo mi česticu *„da“* razmotriti i razložiti ponajprije u absolutnoj njenoj neovisnoj, samostalnoj porabi kano česticu u obće; zatim kano veznik u raznovrstnoj njegovoj uzporedjujućoj te podredjujućoj porabi.

Ova bo razdioba namiće nam se sama sobom.

I.

Absolutna ili samostalna poraba čestice „da“.

Tudjer je zanimiva takodjer za osnovu ter prvobitno njezino značenje ona okolnost, što nam:

1) čestica „da“ rabi prije svega za potvrdu onoga, što je u prijašnjoj izreci ili govoru izrečeno ili što se u pitanju pitalo.

Ova nas upravo, kako već rekosmo, okolnost ponukala i dala nam je najviše povoda, da uzmemo česticu *da* za glagolsku osnovu.

Poznato je, da smo mi (i to ne samo u politici) nego i inače, kakovih nas godjer gdjegod razsijanih imade — uza sve to, što smo *i-*, *je-* i *ekavci* svi skupa podjedno i *„dakavci“.* Ove čestice, kojom potvrdjujemo, postavljamo istinitim, što se je kazalo — (ma bila to i kakvagod zakonska osnova, samo što je

u takovih slučajevih čestica „*da*“ ujedno i veznik dakako čudnovate naravi) — ove dakle čestice narodne nikako ne smijemo ni ne možemo odieliti od veznika „*da*“ u obće: poraba i značenje, na koje se dosta ne pazi i na koje, koliko znademo, mi ovdje prvi upozorujemo. Pa smislom svojim ovo je potvrdjujuće i „sankcionirajuće“ „*da*“, kojim odgovaramo jestno na kakovogod pitanje, identično sa glagolom *jest*, kojim se, kako je poznato, takodjer, i to redovito, odgovara. Sr. grčku potvrdu: *ἔστι ταῦτα*! Pak se tudjer namah i sasvim jasno pokazuje glagolska narav ili porietlo te čestice i njegova značenja „kazivanja“ „tvrdnje“, bilo da ga uzmemo u subjektivnom značenju „postavljam, tvrdim, velim“, ili u objektivnom „tako jest“, obstoji“, ili napokon u značenju biblijskom: „ti *reče*-tako jeste.“ Sravni onu: »Jesi li ti sin božji.« »Ti reče-tako jeste«.*)

Pak za čudo. Niemac odgovara sličnom česticom „*ja*“, koja će sigurno porietlom identična biti sa našim „*da*“ preko sanskritskoga *dhâ*, ako li i ova riečca ne suvisi, što je možda vjerojatnije, sa prvobitno zaimenim korenom *i (j)*. Prelaz bo od *dha* u *dja* (*h* i *j* hiat!) lahko se dade fiziologijski protumačiti. Pri tom se značenjem i smislom ova čestica *da* krasno podudara nadalje i sa grčkim načinom potvrdjivanja ili povladjivanja glagolom *φάναι*. U Platona ćeš sto puti uz druge formule naći u odgovoru glagol *φημί* ili *ἔφη* u smislu „potvrdio je“ ili čak samo *ἔγωγε* naime *φημί*. Grčki glagol *φάναι* imade, kako je poznato, osim toga još i značenje „mislim“ njemački „meinen-sagen“.

Nu i sam slovjenski se je glagol *dêti* i u starini i danas uzčuvao direktno još u značenju „kazivanja“ „tvrdnje“. Tako u

---

*) Tako se u latinskom jeziku i u slovjenštini upravo divno podudara korjen pojma materijalnoga bivstvovanja sa korenom glagola „kazivanja“ „tvrdnje“. Sravni n. pr. lat. res, ei (stvar, tvar) (re) s grčkim korenom *ρε* u *ῥῆμα* s jedne, pak s druge strane novoslovjensku rieč rês — „istina“ i rêč — stvar. Uzmi k tome lat: reor, reri, ratus sum (ratio) mislim! Pak napokon je i naša „rieč“ etimologijom identična sa lat. „res“ (slovjenska osnova produljena il pojačana rek (grč. *ρε*), njem. red-en).

novom slovjenskom jeziku glagol *dêm* inf. *djati* znači reći „govoriti." N. pr. „on je *djal*" — rekao i *zditi se* — činiti se: »meni se zdi«! — A u starom slovjenskom jeziku rabi 2. osoba praes. singulara (od *dêja*) dêješi u značenju dicere n. pr. u gore već navedenom primjeru iz homilijara Mihanovićeva 23. »pomeni me, dêješi v' cêsarstvii tvojem'« pak rabi nadalje i u smislu grčkoga *ἀράγε* — numquid i *ἆρα* — num (zar — zaježe, za(je)re — zar(e)-jere (zašto), ovdje je, kako znademo, num—vero—ain (aisne) lat. „veliš (li) *da*," — *da li.*

Nadalje rabilo *dêješi* i za *τίγαρ*—quid enim. (Vidi o tome Miklošićevu sintaksu i riečnik.

Nu glagol *dêti* u značenju „kazivanja" „mišljenja" imade i hrvatski jezik (dalmatinsko-dubrovački izraz) dim—mislim, kažem, tvrdim. (Sravni staroslav. *zdêlo* — incantatio). Danas se je u nas posve izgubio. Sravni Gundulić Osman: III. 16. kitica:

»Dim Gašpara Milostića,
Ki u hrvatskom rodjen kraju —
Bi li udes ili srića —
Jur stolova na Dunaju!« *)

Ova se dakle od glagola kazivanja ili mišljenja porietlom svojim potičuća čestica *da* imade prema izreci, koju uvodi ili navodi tako, kao što sadržaj misli prema izrazu »mislim« »tvrdim«, ili drugimi riečmi, ona izriče identičnost tvrdnje sa njezinim sadržajem, pak toga radi, prema prvobitnoj naravi misli, kano veznik prividno upliva i na konstrukciju u sliedećoj izreci.**) Misao

*) U istom smislu rabi Slovencem još i danas isti glagol „praviti" (facere); njekoč rabio je i nama, u značenju „kazati". Sr. Gund. Osm. XIV. 91, V. 12; XVI. 21, 99; sad se je takodjer izgubio.

**) Mi naročito velimo, da se veznik u obće, pak tako i „da" samo prividno dojima konštrukcije izreke, kojoj na čelu stoji, jer je narav misli ili izreke u obće već sama sobom opredieljena te ne visi o vezniku. Mi naime izričemo svekolike misli svoje — (logično rečeno sudove ili zaključke) ili pozitivno bezuvjetno indikativom ili kategorički imperativom ili uvjetovano kondicionalom (bolje rekuć potencijalom), kako nam se već misao sadržajem svojim pričinja istinitom, mogućom i t. d.

je naime svaka, a po tome i sliedeća podredjena izreka prvobitno kao što i glavna, samostalna, te visi jedino o vrsti njezina sadržaja ili o tome, kako se ovaj pričinja govorećemu, da li kano istina ili mogućnost i t. d. pak po tomu se ravna i konštrukcija ove izreke negledeć na prediduéi veznik, koji je samo vanjskim znakom ili biljegom logične vrsti izreke t. j. misli ili vrsti podredjenosti obzirom na njezin sadržaj. Jer smisao podredjene izreke sam čini, da jedan te isti veznik promieni svoj smisao, te dobije drugi. Ono bo, što u vremenu biva (osobito što u budućnost pada), što je uvjetovano ma kakovim načinom, može se pričiniti podjedno i uzrokom i uvjetom (u užem smislu): pak odatle dolazi zamjena veznika, n. pr. ako i kad, i čak jerbo. Uzmi amo trovrstni lat. quum u vremenom, uzročnom i dopustnom značenju i t. d. Kako ta logička modifikacija shvaćanja biva, to smo na drugom mjestu vidili, a mi ćemo i na našem vezniku *da* uvidjeti, kako mu se prvobitno značenje može modifikovati i prieći u drugo, te kako prividno on uslied promjene toga medjusobnog kauzalnog odnošaja mislî glavne i podredjene podaje takodjer podredjenoj izreci i drugi smisao.

Od značenja n. pr. postavljanja, kazivanja, tvrdnje, povladjivanja (kazivanja da nješto jest ili nije) lahak je logički prielaz na dopuštanje (koncessivni smisao) gdjeno se ništa drugo ne sbiva nego se nješto kano istinito postavlja, tvrdi, al mu se drugo istinitije dodaje; od ovoga samo je jedan korak dalje do protimbe, oprieke, (adversativni smisao) i t. d., pak eto nama već tudjer više raznovrstnog logičnog smisla, a po tom i djelovanja našega veznika „*da*.“ Protimba — da dovršimo ovo razmatranje — jest dopuštanje ili nijekanje predjašnje misli, ali podjedno svakako uviek opeta dodavanje njeke druge, nove misli, odakle se vidi jasno srodnost spojnoga značenja čestice *da* s jedne strane sa dopustnim, a s druge strane sa adversativnim. Nu nastavimo dalje o porabi čestice „*da*“.

2) Pojačana tvrdnja ili affirmacija jest nadalje: dakako —dašto (obe ove čestice rabe i koncessivno „doduše“). Ova

čestica rabi sama za potvrdu na pitanje u smislu *„profecto“* *„sane“*, *„jedenfalls, sicherlich, gewiss, allerdings“*.

Prvobitno je sigurno bilo po smislu (da se poslužimo njemačkim jezikom, gdje ćemo odmah i oprieku opaziti) — *(so) sondern (— denn). wie (anders)?*

Primjer: Je li bio ondje? Dakako“; ili dopustno: »On, dakako ne može da dodje«. Da dopustno „dakako“ „dašto“ i ironičko znamenovanje dobiva, poznato je.

U smislu affirmativnom jednako je naše *„da“* čestici *pače*, s kojom se ponajviše i spaja te rabi i absolutno i kano adversativni veznik.

Primjer: Je li bio ondje? Dapače odmah! *(Ja vielmehr) und zwar*) alsogleich* — immo vero statim. Sa našim pače (immo vero) — *„ja vielmehr, ja sogar“*, sravni novoslovjensku affirmativnu česticu *pač*—da—doista!

„Pače“ **) inače valja za disjunktivni (?) razstavni, bolje će biti reći adversativni veznik kao što *da* ili *pak*, te izpravlja dodavanjem nječega drugoga, novoga, predjašnju izjavu. Vidi Veber hrv. slovn. str. 178. III.

3) Srodna je nadalje značenju tvrdnje ona poraba čestice *„da“* u smislu *„eda“* i *„e“*! gdje izražuje začudjenje,

*) Njem. zwar glasilo je u staroj njemštini ze (zu)? warre (zwarre) (in Wahrheit, in der That). — Opaziti valja i na ovoj staroj čestici prelaz od značenja tvrdnje u dopustno. Od tvrdećih prvobitno čestica sravni grčke *μήν* i *δή* zajedno tvrdeće, zatim (kano oslabljene i u značenju) *μέν* i *δέ* kano spojne i podjedno oprieku izričuće čestice. Pobliže o tih česticah čitaj kod Nägelsbacha: Anmerkungen zur Ilias. I. Auflage otraga pod „Excurse“. Osobito neka si predoče filozofi živo korjen obiju čestica, na koji naročito upozorujemo za dokaz naše tvrdnje o srodnosti porietla zaimenskih korena *t* i *d*!

**) „Pače“ je u ostalom sastavljeno od pa i če. O prvom Mikl. sint. str. 257. o drugom str. 167. — Pače—dapače (immo vero) veoma se često čita u Gundulića sr. Osman I. kitica 36, 40, 59, 66, 83; III. 81, 86; IV. 49, 53, 106; V. 10, 103, 113; VIII. 64, 100. 127, 201; IX. 122, 127; X. 32; XI. 21, 155, 183; XII. 122; XIV. 53, 60; XV. 135; XVI. 28; nego—(sondern) X. 105.!! Isto tako rabi da nu—immo vero XIII. 23, 50; XVIII. 94; (—aber, so-denn, wohlan) XI. 160; da—nego (i inače poznati, vidi niže) XI. 199; XVII. 25.

udivljenje. Primjeri: »Da, liepa ti je, jad je zadesio«! ili »jadi je ubili«!

»Pred dvorom mu divno kolo igra — sestra Stojanova —
Dà, kaka je, da od Boga nadješ — Ta ljepša je od biele vile« i t. d.
N. pj.

U istom slučaju rabi „*eda*".

*Eda**) boga i bukova lada!« pjesme herceg. —

Taj je *da* oslabio u novoj slovjenštini u „*de*" (sr. Miklošić sintaksa str. 259), te se predmeće accusativu u izrekah izražujućih začudjenje, a dodaje mu se i accus. zaimena.

Primjeri: (slov.): »*de* ga napuh!« „*de* jô vêro«, „*de* ga zavupanje!« »*de* jô ljubezen!« Ravn. 2, 297—304. — „*de* je sestre!« met. 260. (Vidi Miklošić sint. str. 392. accus. br. 30.)

Ovdje je *da (de)* smislom prešlo u prislov *ecce*, *en!* (sieh da!) —

4) Absolutno ili neovisno t. j. još uviek kano čestica stoji nadalje „*da*" u svom daljnjem značenju u „dakle" **) (dak'e) što je zaključna čestica u našem jeziku — also, — sodenn, — igitur. Kano takova ona (poput njem. „*so*") tako rekuć opetuje još jedanput, potvrdjuje ili zaključuje prije rečenu izreku ili razpravu. N. pr. »Dakle ti ćeš doći!« „*Also* (wie wir übereingekommen sind, gesagt haben), *du wirst kommen!*" — Naše dakle u ostalom, kako poznato, ne mora stajati na prvom mjestu u izreci.

Čestica da—dakle—*indi* (*οὖν*—igitur) čita se već u staroj slovjenštini: *da* molju te—*ἐρωτῶ οὖν σε*. luc. 16. 27. nicol. Isto značenje u „se da" (age!) —

Pak i u savezu sa drugimi česticami rabi „*da*" u ovome značenju. Starosl. „da ubo"—*τοίνυν*, *οὐκοῦν*—igitur; „da uže" —*λοιπόν*, *οὐκοῦν*—igitur (n. pr. »Da uže nêsm' dostoin' nazvati

---

*) Eda, samoglas „e" prvobitno je pokazno zaime, izraz začudjenja, duševne neprilike ili neodlučnosti. — Ovo „e" rabi upravo i za sam da —gdje n. pr. „E se bore dva junaka!" N. pj.

**) „Dakle" je etimologijski sastavljeno od da, zatim upitno — relat. zaimenog korena k ' i adverbijalne čestice (pronomen) lê (lî). Ob ovoj Miklošić str. 167.

se syn' tvoj« evangj.),— ili n. pr. „d a č'to u b o ?“—*τί οὖν* (što dakle, indi ?) —

5) Nadalje rabi *„da“* kano čestica u značenju b a r e m (auch nur, saltem) ili srodno stime s a m o — (modo); potonji i kano veznik u „s a m o d a“, o čem niže.

P r i m j e r: »Niste li *da* jednu uru zmanum virostovat mogli« (Ugarsko-hrvat.*)

6) *Da* stoji nadalje absolutno p r e d i m p e r a t i v o m, i adhortativnim konjunktivom; samo što u tome slučaju rabi najviše *de*, *der*,**) *ded*, *deder*, *dederte* (kajkavski *daj*, *idi*). Ovaj *da* odgovara grčkomu *ἀλλὰ* stojećem na početku govora ili pred imperativom. Sravni „Curtius grč. slov. §. 628. 2.: *„ἀλλὰ πίθεσθε καὶ ὔμμες“* Hom. »Dakle, *dederte*, (*nu*) poslušajte i Vi«! U daljnjem razvoju dobija dašto i smisao njeke oprieke kao adversativni veznik. Slovj. *nu (no)—lê* »*nu* poskusi *le* to«, »so koste *denn* (doch) *nur* das!«

O imperativu sa *de*, *der* sravni još Divković gram. §. 265: »*De*, ne luduj!« »Vid' *der* brate, tko je na vratim!« »*Daj* ti uzmi zlatnu kupu vina!« »Hod *der* amo, Pletikosa Rade« !*)

7) Od ove absolutne porabe čestice *„da*, *de“*, nije smjeti odieliti onih slučajeva, gdje se ona *dodaje* drugim riečim (zaimenom i t. d.) te im se predmeće ili zapostavlja. N. pr. star. slov. Mikl. str. 89. *edi*koj—quidam, njeki; je*de* (ne—er isst) nego gdjekoji; zatim mnogim drugim česticam: *k'dê*, *k'g d a ; de chto*—aliquis, maloruski; *de*kuda, *de*kudy (gdjegdje—passim,

*) daj- (ipak), barem, Gund. Osm. XV. 12; XX. 74. —

**) Ovamo ide i čestica, *nuder, nudir, nudere, nudire* — *(nudêiže)*. Miklošić naime navodi kano česticu (s našim da srodnu) još d i r — n u d i r — *nudire (nudêiže)*; poglej d e r (ugarski Hrvati) — u ruskom dialektu: dy.

U lat: rabi, kako poznato, pred imperativom ili konjuktivom a g e, a'g i t e, f a c, pak dalje: cedo, quaeso, sodes (si audes.) —

U grčkom osim *ἀλλὰ*, *φέρε* (*δή*) ili čak *ἴθι* n. pr. *ἴθι ἀπόκριναι* (D e d odgovori!) . . . — „D a j primite (Gund. Osm. VI. 17; d a j otvori XIV. 12.) d e — *da* — *deder* s imperat. Čengić Aga 546. ovaj se d e i umeće u istom smislu u imperativ n. pr. daruj d e te nadji d e r te, zatvor d e te. Divković gram. II. §. 51. —

svuda). Ugarsko-hrvatski (Bunjevački); *da* u *dakto* aliquis, *daščo*—aliquid; *da*jeden—irgend einer. Slovjenski: *de*kteri—*nek*teri—njekoj--gdjekoj. Ili n. pr. »*de* to si na nebe to—qui es in coelis«; bugarski: *oti*, ot (mj. ot *de*—lat. *quod*, grčki *ὅτι*) (!!)

8) I zapostavlja se, kako malo prije rekosmo, čestica *da* „*Da* als Anhängepartikel" Mikl. str. 119, ruski: poki*da*, poki*do*va,—poki (quousque) poti*da*—eousque. Ovo potonje možda će biti identično sa našim kajkavsko prodikačkim: pokehdob, pokihdob—postquam, quoniam.

9) Etimologijske podpunosti radi ne smije se već ovdje — premda to ide u sintaksu, — mimoići niti ona poraba čestice *da*, gdje ona s indikativom mnogih glagola stoji, mjesto infinitiva. Takovi glagoli nepodpuna smisla jesu: moći, valjati, (treba da) htjeti, nehtjeti i t. d. (Sr. Veber slov. glava 40. br. 10. § 156. op. 2.) Ali je u smislu razlika, kako znademo n. pr. izmedju hoću pisati i hoću da pišem, *(ich werde, ich will schreiben)*. Divković to tumači §. 306. primj.: „Sa ovisnom izrekom (sa *da*) mogu se ovi glagoli nadopuniti, kad bi se kod infinitiva imao razumievati drugi subjekt od onoga u glavnom glagolu. N. pr.: »Možeš, veli (car) *da* otvoriš tri četiri odaje, tamo ćeš vidjeti, da imade i srebra i zlata.« *) »Čovjek bi htio da, vode pije, a ma nemože da dohvati.« »No carević nije htio nikako, da ga sluša, nego sjutradan naumi da podje, a kad car vidi, da ga ne može da zaustavi i s puta da ga odvrati, onda mu izvadi jedno pero.« —

10) Isto tako samo podpunosti radi zaključiti ćemo ovaj dio razprave onom porabom čestice *dâ* ili *dê*, gdje je on, rabio u svrhu sprezanja drugih glagola, dakle se

---

*) hoću da Osman I. 68, 69, 84 85. — Čeng. Aga 249. — hoću da — (will) Č. A. 1027. Ista bit će, čini nam se razlika medju smijem da i smijem sa infinitivom. Prvo znači „wagen" drugo „dürfen". „Car nesmije da udari na nas." i „Car nesmije na nas udariti", premda oboje rabi promiscue u običnom govoru.

dodavao na koncu te tako tvorio tako rekuć nove glagole. Tudjer je *dê* zadržalo opet svoje prvobitno glagolsko značenje „činjenja“. (Sravni Jagićevu razpravu „Das Leben der Wurzel *dhâ*, *dhê* im Slavischen“). — Takovi podmladjeni bi reć glagoli jesu: „znam“ i „zna*dem*“, „imam“ i „ima*dem*“ valjam („*valjadem*“ i t. d.) „Neka zna*de*, što mu strah valja*de*“ Čengić Aga 97. Osman XIV. 66. i t. d. I u njemačkom jeziku služila je ta glagolska osnova tvorbi oblikâ n. pr. imperfekta „ich lieb—*te* — ich *that* lieben i t. d.; pak, uzmemo li na um, da su oblici, kao što „ich liebte“ služili i za konjunktiv te sravnimo li š njimi naše konjunktive, adhortativne i imperativne opisane predmetnutim „*da*“, to bismo imali sličan u oba jezika pojav, samo što se je u jednom slučaju u nas predmećivala ta glagolska osnova, dočim se je u njemštini zapostavljala.

II.

„Da“ kano veznik.

a) kano uzporedni veznik.

Već dosele u samostalnoj ili absolutnoj porabi čestice *da* udjosmo u trag vezničkoj naravi ove čestice. Još je raznoličnija i mnogostručnija njezina poraba na onom stepenu, gdjeno je postala pravim veznikom.

Rabi pako kao takav u uzporednom i podrednom smislu.

1) Kano uzporedni veznik rabi *da* ponajprije kano spojni (kopulativni) veznik u značenju latinskoga *et*, grčkoga *καὶ*. N. pr. Cod suprasl. 23. 32. 45. i t. d. „*da*“ č'to to — *καὶ τί τοῦτο* (pak što, zašto, čemu to? homil. Mihan. Isto tako rabi u ruskom jeziku *i* i *da*. (Vidi Miklošić sintaksa str. 257) — Sravni s

time grčki *δέ* *a*, *pa*, *pak*, kad nastavlja pripoviedanje, gdje ne odgovara predidućemu *μέν*.

2) *Dà* (—pače, dapače) rabi nadalje kano razstavni (disjunktivni) veznik. Ovdje on dodaje predjašnjemu nješto drugoga, te je ova poraba prielaz od spojnog njegovog djelovanja na sliedeće. (Vidi Veber hrv. slov. str. 178.) Grčki *ἤ* *) *ili* (i *nego*) (*ἤ—ἤ*), *dali—ili*.) Ako se naglasi drugačije, jače, može takova izreka postati upravnim, dvočlanim pitanjem.

3) Srodno predjašnjemu spojnomu značenju jest dodavanje njećega prijašnjoj izjavi protivna. Tako rabi „*da*" kano protimbeni ili adversativni veznik u smislu — *no*, *nu*, *nego*, *već* (lat. — sed, vero, verum) grčki *ἀλλὰ*.**)

Primjeri: *da* nêst' to do tebe — *ἀλλ' οὐκ ἔστι τοῦτο πρός σε*. — »*Dà* izbavi nas od zla!« — »*sed* libera nos a malo.« »Umên, *dà* lêniv'.« Kao što može grčko *ἀλλὰ* i na početku izreke stajati i to bez vidive oprjeke t. j. tako, da misao, kojoj bi se protivila sliedeća sa veznikom uvedena, nije ni izrečena, isto tako može i naše *da* stajati. N. pr. »*da* šta je, kad nije to?« »Quid (ergo) est nisi hoc?« I njem. „sondern" rabi tako.

4) Veznik „da" rabi nadalje i za oznaku uzroka (kauzalni veznik.) N. pr. staroslovj. da ako; da jako, da jakože — quando; da jel'ma — *ἐπεὶ οὖν* — quia igitur" codex suprasl. 236. da jel'maže — quoniam. Kao takav rabi on kano uzporedni veznik (Veber str. 180. IV. 3.) Kao uzročnog veznika zamienjuje ga često *što* (grčki *ὅτι* lat. quod.); najviše puti da označi mnienje pisca ili čije drugo. (Slučajeve porabe njegove vidi kod Vebera str. 183. III). ***)

---

*) Na onome vezniku *ἤ* vidi se još etimologijski savez sa uvjeravajućom česticom *ἦ* — doista, profecto, od glagola, što inače ne rabi *ἠμί* — kažem, kako se može pomišljati. Sdruge strane suvisi sa kopulativnim veznikom *ἠδέ* i *ἰδέ* kod Homera.

**) Grčko *ἀλλὰ* uvodi nješto drugoga, kao što se to vidi iz samog etimologijskog značenja njegova. Dolazi bo od *ἄλλος η. ο.* drugi!

***) Sr. Krüger §. 65. 8. op. 1. U grčkom označuje *ὅτι* objektivni, *ὡς* subjektivni uzrok (jer da).

g

Tuj podjedno prelazi ili najbliže je *da* vrsti podrednih veznikâ, a o tom niže. Uzporedan je svakako u primjerih kanoti kod Vebera pod br. 3: „Srpski se spisatelji diele po tom na dvoje, što jedni u pisanoj rieči gledaju na korjen i t. d.“; gdjeno se njime tumači koja rieč (pojam) predjašnje izreke tako, da joj se samo navodi tumač ili obrazloženje. — (Deklarativno ne, kauzalno ὅτι. (Curtius §. 633. i § 591. 3. isto tako i lat. quod.) Pravi su uzročni veznici naši: bo, jerbo, buduć i buduć *da*.

b) kano podredni veznik.

α) U samostalnih (neovisnih) izrekah.

Time smo neposredno došli do porabe veznika *da* u podredjenih izrekah, koja je koli raznovrstna, toli znamenita. Neka se medjutim nikomu ne čini čudnovatim, što mi još i tuj uzimljemo njeke slučaje porabe kano prielaz na pravu podredjujuću porabu veznika *da*. Kaošto je naime čestica *da* već u samostalnoj porabi mogla, kako smo gore vidjeli, označivati mnogo načina izricanja samostalne izreke ili misli, isto tako rabi ona u svih mogućih vrstih uvjetovana ili konjunktivalnoga, mi bismo tako prema latinskom jeziku kazali, izricanja naših misli, ali i tudjer podudara se sa temeljnim svojim značenjem.

Poznato je, da se ponuka zapovjed, želja, dvojba i t. d. izriče i samostalnom, dakle glavnom izrekom, kaošto se može glavnoj izreci i podrediti, š njome se spojiti. Zato ćemo ovdje početi sa onimi slučajevi kako mu drago uvjetovanog izricanja misli pomoćju veznika *da*, gdjeno on srastav se tako rekuć sa svojim glagolom, kojemu je predmetnut, stoji za njeke vrsti latinskoga ili grčkoga konjunktiva (optativa) bez veznika, dakle samostalno rabećega.

Poznato je, da slovjenski pa i hrvatski jezik ne imadu za one uvjetovanosti, kako ju je jednom riečju, jednim oblikom, naime konjunktivom kadar izraziti latinski i grčki jezik, glagolskoga oblika, već oni samo imadu za to potencijal i optativi te se u nas sa *da* samo opisuje konjunktiv. — Ovaki slučaj, jesu sliedeći:

1) Ponajprije nam je tudjer spomenuti onaj slučaj, gdje odgovara naš veznik „*da*“ sa indikativom latinskomu tako zvanomu konjunktivu adhortativnomu, kojim se u samostalnoj izreci izriče ponuka, poticanje, zapovjed, (želja, prošnja*) (Pavec lat. sl. §. 336.)

Primjeri: da pristǫpim’ glagol Cloz. I. accedamus! »Lasset uns herantreten!« — »*Da* Bog *da*, da rodi i po drvu i po kamenu, ali da ga ja ne jedem.« N. P. — »Bog *da prosti* — prostio.«*) »*Da* ti *je* na zdravlje — Bilo ti u zdravlje!« »*Da si* pošten!« —

Isto se tako ponuka,**) poziv na rad sama sebe ili drugoga izriče: »Sad *da* Vam kažem što o ortografiji«, Vuk kod Vebera. Pomišljalo se prije kod takovih slučajeva na elipsu, da bi se imalo dodati n. pr. „čekaj, slušaj, čuj, stoj“; nu lat. i grč. konjunktiv rabeći u tih slučajevih *sam*, izključuje takovu predmnjevu, te dokazuje samostalnost takovih izražaja, te se time i dokazuje ona okolnost, da se sa „*da*“ u nas samo opisuje konjunktiv, čineći sa glagolom jedan jedinstveni pojam. N. pr. Osman XIII.—9. Ovo potonje je i razlogom, zašto mi ovakovih izreka niesmo uvrstili niti gore u neovisnu porabu čestice „*da*,“ već ovdje kano prielaz na podredjujuću porabu.

Zapovjed ili zabranu izriče *da* u samostalnih, glavnih izrekah, te stoji ili sa indikativom praesenta: »*Da* ni u što ne *diraš*«! — Ili sa indikativom perfekta logičnoga ili pravoga (sastavljenoga): »*Da* mi *nisi* nikamo *otišao*!« (Jača zapovjed —

*) To se može smatrati i željom. Ove bo vrsti uvjetovanih sudovah ili izreka želja, zapovjed, prošnja, ponuka i. t. d. prelaze smislom često jedna u drugu te se zamienjuju.
N. pr. Želja optativom izražena Osman VIII. 143 i inače obično; imperativom I. 46, II. 122; VIII. 73, 74; konj. (daje) VII. 96; Konj. mj. optat. V. 15; sr. još XI. 135, XIX. 86. — Zapovjed konj. mj. imperativa IX. 163. XX. 9. —

**) Ponuka se inače izriče i sa ded (de), deder s imperativom ili niječno sa nemoj, neka s infinitivom, neka s indikativom Osm. V. 40 i inače) — O tom bilo je već gore govora.

lat. konj. perfekta. — Veber gl. 40. br. 6.) — Pavec §. 336. Krüger §. 54. 2. 1. optativ tako 54. 3. 8.

U ostalom izriče takovu jaču zapovjed ili zabranu veznik *da* i sa imperativom: „*da* bes' pečali *budi.*" Greg. lab. (st. sl.)

Zapovjed ili zabrana se ovako obično izriče (sa *da* s indik. ili imperat.) u zakonih, naredbah i t. d. N. pr.: „Članovi su sastave ovi bili: *Da* se Turkom *ne uzimlje* sitno oružje, duge puške, pištolji i noževi, koje su oni pod turskom vladom imali." Vuk kod Vebera t. 12.

2) Kano optativni, željni veznik odgovara *da* latinskomu utinam, grč. *εἴθε*, te izriče želju sa indikativom (potencijalom), objektivnu, realnu ili subjektivnu u misli govornikovoj stojeću. Mogućnost ili nemogućnost izpunjenja želje (uvjetovanost njezina) označuje se isto tako, kao što to biva u uvjetnih ili pogodbenih izrekah. Isto tako i u lat., dočim u grčkom jeziku u tom smislu rabi optativ raznih vremena. — Pavec §. 335.

Primjeri: „*Kad* (—da) biste me, braćo, poslušali!" Divković gram. §. 278 a) b). Sravni još Osman XV. 118:

„Ah! *da je proklet*, tko cieć vire
Na svojega reži brata:
Jer nesrieća tvoja izvire
Samo iz toga kalna blata."

Romeo i Julija (Šenoa) II. g:

„Dà to je ona — zlato srca moga;
Da znade, da je mome srcu zlato!
Sad sbori, ali ništ ne veli. Čemu?"
„Kad oko pita, ja mu odgovaram,
Nu odviš smiel sam — govorit mi nije!"

„V. 3. (Romeo) *Da živi* ljubav! . . .
Ljekarniče vrli,
Tvoj sok je oštar. Tako ginem ljubeć!

„IV. 3. (Julija) U jami, gdje neima zraka, tek gnjilost —
Da mrtva *ležim*, kad mi Romej dodje!" —

Sr. još Osman XIII. 42.

3) Nadalje rabi *„da“* (jeda, eda) u značenju upitnom kano upitni (interrogativni) veznik, al uviek sa česticom *„li“*, da li — *ἆρα*, num, *εἰ* (si), *μή*. Na ovakovo pitanje očekuje se niječan odgovor. Rabi pako kao takav u neovisnih i ovisnih upitnih izrekah (neupravnih pitanjih) »Eda česo lišeni byste?« st. sl. — »Da li sam ti težak« (Veber gl. 40. t. 11 i §. 158. VIII.) Gledaj niže o upravnom pitanju pod rubrikom „neupravno pitanje.“

4) Napokon moramo ovdje još i onu porabu veznika *da* napomenuti, gdje rabi sa indikativom mjesto latinskog i grčkoga konjunktiva dubitativnoga ili deliberativnog izrazujući dvojbu n. pr. Quid faciam? *τί φῶμεν;* Pavec §. 337. Krüger 54. 2. 3., nu takove smo primjere uvrstili niže medju one kod upravnog ili neupravnog pitanja.

Ovo su od prilike slučajevi, koje mi smatramo prielazom na porabu vezničku i to onu u ovisnih, podredjenih izrekah, gdjeno pored izpovjesti označuje opeta po smislu isto, naime zapovjed, ponuku, želju, namjeru, sljedstvo i t. d., svagdje pako (osim izpoviesti) njeku uvjetovanost čina, odnosno misli.

β) u podredjenih (ovisnih) izrekah.

1) Veznik **da** u takozvanih izričnih izrekah (Aussagesätze.)

Kao što smo gore temeljnim značenjem veznika *da* postavili značenje „tvrdnje“, „kazivanja“ tako nalazimo da on u ovoj, podredjujućoj porabi, dosljedno onome svome značenju prije svega navadja izreke sadržavajuće kakovu trvdnju ili izpoviest u tako zvanih izričnih izrekah i to:

a) Izričući čitavom sliedećom ovisnom izrekom subjekt glavne izreke u takozvanih subjektnih (podmetnih) izrekah. Ova poraba njegova može se nazvati determinativnom porabom izričnog *da*. N. pr. Da si došao veseli me — Tvoj me dolazak veseli. (Veber gl. 40 1.) Sr. Osman I. 27. XIV. 17.; Čengić-Aga 614. — U ovih je slučajevih samostavnički pojam subjekta tako rekuć razriešen u veznik *da* i odgovarajući glagolski pojam. —

b) Izražujući izričnom izrekom objekt glagola glavne izreke u objektnih izrekah. To mu je deklarativna poraba. (Izrične izreke u užem smislu.) Ovdje je opeta objekt glagola glavne izreke razriešen u čitavu izreku ili sadržaj se glagola glavne izreke tumači sa *da* i njegoviem glagolom. Sve ove vrsti izreka, subjektne i objektne, zajedno sa kosim govorom i upitom te relativnimi izrekami zove Krüger §. 65. dobro ideelno ovisnimi izrekami, dočim su sve ostale kod nas dalje navedene izreke sa *da* kanoti namjerna, posljedične i t. d. realno-ovisne označujući njeko sljedstvo glavne izreke.

N. pr. »Tirol sam kaže, *da* je onu gramatiku preveo.« (Vuk). »Možebiti da mnogi od vas misle, *da* ovo ne može biti.« Vuk. — »Od koga su se bojali, *da ne* odvrati narod za sobom.« (Sadržaj bojazni), Vuk kod Vebera točka 2.

To su poglavito oni slučajevi porabe podrednoga veznika *da*, gdjeno rabi latinskomu i grčkomu jeziku za našu izričnu izreku sa *da* tako zvana konštrukcija accusativa sa infinitivom, ili nom. sa infin. (u passivnih izrekah).

U sva tri pako ova jezika isti su t. j. istoga smisla glagoli, nakon kojih stoji ova konštrukcija. Vidi o tome lat. slovnicu Pavčevu §§. 372. i sl.; te osobito §§. 377. i 378. kano subjektna izreka a §. 379. kano objekt. O nominativu cum infinitivo istu slovnicu §. 388. i 389. te grč. slov. Curtijevu §. 566 sl. Krüger §. 55. I. 4-6 i 55. III. 4.

Predaleko bi nas vodilo pri tome potanko navadjanje svih ovdje rabećih glagola i sravnjivanje u tome obziru svih triju jezika, samo ćemo na njeke slučajeve ovdje da upozorimo. U tom su pogledu ovi slučajevi najbolje i najpodpunije navedeni u lat. slovnici. Pavec §. 378. 1.

Takovi izrazi jesu:

α) Pravo je, pravedno, očito je, i t. d., *da* — certum, manifestum est i t. d.

β) Uz neosobne glagole (u nas ili infinitiv ili izreka sa „*da*") dolikuje se, čini se, pristoji se, mili se i t. d. Npr. Osm. I. 25, 26, 34, 43, 44, 65, 66, 79, 92; V. 137; VII. 35, 57;

XIX. 178. 179; Č. A. 179, 181, 183, 507. Pri tom može veznik i izostati, kao što u drugih slučajevih češće n. pr. Č. A. 130:

„Vidi mu se, mriet mu se ne će,
A jest nješto, što ga napried kreće!

8) Osobito uz tako zvane verba sentiendi (mišljenja i osjećanja ili ćućenja) i dicendi ili declarandi (govorenja) kazivanja). Pavec §. 379. 1. 2. —

Takovi glagoli jesu: kazati,*) nijekati, tvrditi, odgovarati, pisati, priznati, pokazati, dokazati, tužiti se, pripoviedati, objaviti, obaviestiti, obećati, groziti se, osvjedočiti (zapoviedati, opomenuti [primjer lat. 1. sa ut i ne]); željeti, hotjeti, voljeti i t. d. Pavec §. 380. 3. i 346. 3. —

To su sve glagoli, koji su samo modifikacija prostoga glagolskog pojma „kazivanja“, uz koji naravno stoji opet *da* sa objektnom izrekom. Primjeri: Osman II. 52-54; III. 34; XVII. 115-118; Č. A. 10-15. 123, 156, 271, 706, 707. 772, 812, 872, 936, 866, 875; i više primjera niže pod upravnim i neupravn. govorom. Glagoli mišljenja, osjećanja ili ćućenja isto su tako poznati, te ih imade veoma mnogo, zato ih je suvišno nabrajati. N. pr. Vidjeti,**) čuti, ćutiti, znati, sjećat se i t. N. pr. Osman I. 19, 20-25, i t. d.

*) Kod glagolâ kazivanja znamenita je tako zvana prolepsis. (Veber gl. 40. 2. op. 4. „Tvoga brata kažu hrabra.“ — A ne daj mi te, bože, dočuti mrtva.“ Vitanović str. 86. e. Curtius §. 510. 5. primj. 2.— Krüger §. 61. II. 2. e. Vidi napokon Miklošić sint. str. 294. (acc. als Subject beim inf.): Der Anwendung der slav. Syntax ist in diesem Falle der Dativ allein entsprechend: Die Anwendung des accus. entspringt aus der Nachahmung, des griech. oder lat. „kogo me glagoljut' narodi byti.“ luc. 9. 18; 20. 20; 20. 41. (Ovdje dakle acc. c. inf.)

**) Da uz glagole vidjeti, čuti, dakle osjetnog opažanja ili neposrednog prikazivanja stoji u hrv. mjesto da gdje i kako, poznato je. (Veber gl. 40. 2. op. 3.) Divković §. 306 op. 2.— Razlika je ista, kaošto izmedj lat. „audio eum ire“ i „euntem.“ Na pr. „Narod se divljaše, videći nieme gdje govore, uzete (gichtische) zdrave, hrome gdje idu i sliepe gdje gledaju.“ „A njih dvoje, kad opaze za sobom zmaja, gdje ih tjera, prepadnu se.“ „Ugledat će sina

Osman XIV. 132. „Ah istino prem se piše,
Da najprve od ljuvezni
Najdilje nam srce uzdiše
I ne more da se striezni.

Jer je ljubav srcu mladu
Mlada i ona, a pak kako
Raste srce tako u skladu
Raste i ljubav s njom jednako.«

Romeo I. čin, prizor 1. (pod konac) o jedinoj ljubi Juliji sravnjenoj s drugimi:

. . . . »Tim će putem
Još većma zasjat sva ljepota njena.
Jer sitne crne, zavidljive krinke,
Što ljube liepih žena obrvice
Sve spominju nas, *da* ljepotu kriju.

čovječjega, gdje ide na oblacih nebeskih sa silom i slavom velikom.“ Isto tako kod glagola bojati se, „Jer se boji, gdje će poginuti, a ne stiže, što mu srce muti.“ Č. A. 126. Sr. još: Osman I. 57; XI. 5; 10 — 13 XIV. 25. — Č. A. 55, 81, 225, 312, 429, 465, 839, 1105. U grčkom se jeziku glagoli vidjenja, opažanja, osjećanja slažu obično sa predikativnim participom (Krüger §. 56. 7. 1. op. 8. pak osobito 65. 1. 4.) te označuju složeni s ovim realnost opažanja; dočim kad stoje sa infinitivom, ovaj samo ideju predstavlja; a sa deklarativnim ὅτι izlaže se misao kano činjenica ili fakat, sa ὡς kano na razmatranje predležeća činjenica.
Stoga se skoro nikad ne nalazi ὅτι ili ὡς nakon glagolâ izričućih posve subjektivno, neizvjestno mnienje kanošto οἴεσθαι, δοκεῖν, ἐλπίζειν, φάναι, jer u glagolu φάναι leži subjektivni pojam (mnjeti) (kazati svoje mnienje), dočim objektivni njegovi sinonimi λέγειν kazivati, bjesediti, divaniti, (protežući se više na sadržaj) εἰπεῖν kazati reći, izreći izkazati (protežući se više na sám izraz) dosta puti stoje sa ὅτι i ὡς. Stoga stoji nadalje uz γιγνώσκειν, kad znači suditi, zaključivati odlučivati, i uz εἰδέναι, kad znači razumievati infinitiv. Πείθειν s infinitivom znaći nagovoriti koga, da štogod uradi (überreden, persuadere ut) sr. Kr. §. 55. 3. 12 sa ὡς da nješto vjeruje (überzeugen.) Ἐμέ γε οὐ πείθει ὡς ἔστιν ἡ ἀδικία τῆς δικαιοσύνης κερδαλεώτερον. Plato.

Tko sliepcem posta, zaboravit ne će,
Da očji vid mu amanetom bjaše.
De, kaži ženu, koja liepom slovi —
Ta njena liepost tek je opomena,
Da jedna žive liepa nad ljepotom.
Ne — ne ćeš ti me učit zaboravit!«

Posebna je konštrukcija u lat. i grčkome jeziku uz glagole bojazni ili brige „bojati se“, „strah me je“ i t. d. Mi bismo pojam glagola bojati se razlučili na dvoje, na više objektivni smisao dvojbe — dvojim, dvoumim — mislim da ne — i na subjektivni želje — želim da ili da ne, pa bismo prema tomu razlučili i dvie vrsti izreka, uz taj glagol, naime izrične izreke te izreke željne, izričuće pozitivnu ili negativnu želju. Odatle ima se onda protumačiti posebna konštrukcija tijeh glagola kako u latinskom tako i u našem jeziku. Imade naime izreka, gdje glagol bojazni tek samo dvojbu izriče, koje izreke po tome po naravi svojoj u red objektnih izričnih izreka idu; a imade ih — i to velika većina — gdje on podjedno izriče razpoloženje govornikovo prema sadržini te dvojbe ili sud o mogućnosti ili nemogućnosti onoga, što se izražava objektnom iza glagola bojazni ovisnom izrekom. Tako dolazimo do analogije izreka ove vrsti sa drugimi bud kaku uvjetovanost t. j. mogućnost ili nemogućnost bitisanja, bivanja te govornikov sud ob ovoj potonjoj izričućih ovisnih izreka, koje se u lat. i grčkome jeziku takodjer izriču našemu *da* ili *da ne* odgovarajućimi veznici *ut* ili *ne*. Lat. »Timeo *ut* pater veniat«, »strah me je, *da* otac *ne* dodje« (ne će doći — želim da dodje) »Timeo *ne* pater veniat« (strah me je, *da ne bi* otac došao — ne želim, da dodje). Pavec §. 345. 2. i 347. Curt. §. 533. Krüger §. 54. 8. 7. i 9. Lat. *ut*, grč. *μὴ οὐ* kod želje; lat. *ne*, grč. *μὴ* kod prave bojazni t. j. kad ne želim, da se što sbije.

U nas čini se da označuje sámo *da* neželju ili pravu bojazan, a *da ne* čini se nama barem, rabi za oba slučaja promiscue, sa potencijalom označuje naročito ono, čega ne želimo ili što je nevjerojatno. *Glagole pako bojazni mi ne smatramo, kao-

što to obično biva, izrazi namjere, nego želje. Da su neosobni izrazi „pravo, pravedno, očito je" i t. d. samo modifikacija glagola *biti* pomoću pobliže oznake u pridjevu ležeće, jasno je, te zato i imadu izreku sa *da* kano subjekt uza se. U ostalom jesu to tako zvane eksistencijalne izreke izričuće postojanje.*)

Na jednu bismo osebinu slovjenske u obće i hrvatske konštrukcije uz mnoge glagole ove vrsti, osobito glagole bivanja, imenovanja, nazivanja, opažanja, pričinjanja i prikazivanja upozorili ovdje napose, da se oni naime mogu složiti mjesto sa nominativom ili accusativom s instrumentalom (ovdje padežom načina ili svojstva). Sr. »Učini se crni Bugarine« (Nar. pj.) »Kažu ga dobra« i »dobrim«. »Čini se dobar i dobrim«. U obće je poznato, da se glagol „*biti*„ sa svimi svojimi modifikacijami slaže i sa instrumentalom. »Učini se (postaje, bje, bijaše) kraljem«. Biti će dakako i tudjer tanka razlika u značenju, sastojeća se u tome, da se zbiljno obstojanje ili bistvovanje i zbilja prvobitno samo nominativom (odnosno accusativom) izriče, dočim će se „pričinjavanje, prikazivanje," dakle prividno bistvovanje oniem padežom načina, instrumentalom bolje izražavati. Gdje se dakle pojmovne oznake predikata posve slažu sa onimi u subjektu, morati će stajati nominativ, gdje samo njeke, instrumental.

Pri tome idu pjesnici, kao što u zamjenjivanju glagolâ i izrazâ u metaforičkom smislu u obće, još i dalje, te slažu i razne

---

*) O eksistencijalnih izrekah u obće ne možemo radi zanimivosti da mimoidjemo krasnu i veoma poučnu opazku Miklošićevu st. 355. V.: „Die Existenzialzätze sagen das Dasein einer Sache aus. Das die Existenz anzeigende Verbum ist in der Regel das Verbum esse, das ursprünglich transitive Bedeutung hatte (!) und daher mit dem Accusativ verbunden wurde, wie aus Erscheinungen verwandter und unverwandter Sprachen hervorgeht. Die transitive Bedeutung des Verbums esse kann aus einer Eigenthümlichkeit der slavischen Sprachen erschlossen werden: Es tritt nämlich in negativen Sätzen nach einem Verbum der Genitiv an die Stelle Accusativ. „Maž' žena ljubit'" und „maž' ženy ne ljubit'." Dem Satze „sestry nêst' doma" entspricht ein positiver, Satz „sestra jest' doma". Toliko u kratko ob eksistencijalnih izrekah u obće.

druge glagole t. j. ne tako očevidne te najbliže modifikacije glagola „biti“ sa instrumentalom.

N. pr. »Tlapi ti se, sad da lavom rika,
Tlapi ti se, sad da psetom laje;
A sad čuješ lelek mućenikâ.« Č.A. 706. Osm. V. 67.

Sravni u ostalom ob ovoj ovdje nuzgredice navedenoj konštrukciji slovnice, osobito Miklošićevu sintaksu i Divković (instrumental predikata § 171.) Ob izričnih izrekah valja napokon podpunosti radi napomenuti i to, da može u glavnoj izreci čak i manjkati glavni glagol kazivanja, koji se razumieva iz predjašnjega ili po sebi (prava elipsa), kad se navodi tudje mnienje. »On da se neboji ništa« Vuk kod Vebera točk. 4.

Upravni i neupravni (kosi) govor.

Sa istimi glagoli mišljenja pak osobito kazivanja rabi podredni veznik *da* i u tako zvanom neupravnom ili kosom govoru (oratio indirecta ili obliqua). Upravni govor (oratio directa) ne bi amo spadao, nu navesti ćemo mu pojam, u čemu se sastoji, za razliku od neupravnoga, da se bolje razumije potonji, pak i zato, jer se svaki upravni govor, kako je poznato, dade pretvoriti u neupravni.

Kada govornik ili pisac svoje misli o kome priedmetu pred kojom osobom, slušateljem ili čitateljem, izriče onako, kako mu se nadaju njegovoj mislivosti ili razsudnosti: takav govor zovemo upravnim ili direktnim; tudjer bo govori jedna osoba direktno drugoj.

A kad čiji govor, čije misli, pripovieda ili navadja druga koja osoba pred trećom, kad dakle ne upravlja svoga govora začetnik mu sam slušaocu ili čitaocu, nego njetko drugi, nu ipak tako, da ga ne mienja ni najmanje u bitnosti niti gledc sadržaja, dapače niti u riečih prvoga govornika, nego mienja jedino glagole izreka ovisnih u osobah, — kako je nuždno, jer pripovieda tudji govor, bivši upravljen na drugu sad neprisutnu osobu —: takav se govor zove neupravnim, kosim ili indirektnim govorom,

te rabi pri tom pred svimi glavnimi izrekami bivšeg upravnog govora kano navodni veznik „da“.

Neupravni je dakle govor sveza više izričnih i drugih ovisnih izreka tudjega govora navedena veznikom „da“. (Vidi Veber točka 4. a) b) i c), Divković I. §. 39. 2.

Primjerâ upravnoga govora kano poznatog te stoga amo nespadajućeg ne bi trebalo navadjati, nu za razliku neka stoje njeka takova miesta. Npr. Osman IX. 31—42., XIX. 7, 59-61, 84—86, 102—105. Č. A. 333—345. Osman I. 27—33.

Romeo I. 1. »Iz uzdaha se dimom može ljubav zvati,
U oku sjajna iskra, kad se vrati,
A nevraćena — gorkih suza rieka.
Strah, čežnja vječna, plima i osjeka.
Šta drugo jeste? Umna ludorija
I gnjevna žuč i sladka mirodija.«

I. 2. »Ak' vierno oko tu mi himbu skriva
Vi suze moje budte žarkim plamom
Po vas nek trne, bukne vatra živa
I laža, hulja, reć ću sebi samom.
Nju koja dostić ljepotom da želi;
Ta njojzi nema para svemir cieli«.

Primjeri neupravnoga govora: »Ali Miloš vidi, da tomu nije sad vrieme, pa stane narod utišavati, govoreći, *da* je knez Petar bio turska uhoda, i *da* je on zapovjedio, da se ubije. I tako poslie mnogoga narodnoga pravdanja, *da* knez Petar nije bio turska uhoda, nego *da* je bio dobar i pošten čovjek, i Miloševa dokazivanja, *da* je on to jamačno doznao, što oni nisu mogli doznati, narod se utiša« (Vuk).

Povrati za vježbu ovaj neupravni govor u upravni. —

Drugi primjeri: Osman I. 34, 43, 44; VII. 98, 99; IX. 170, 171; Č. A. 263, 760, 764. Druge primjere vidi n. pr. kod Caesara de bello gallico I. knjizi 35. Pavec §. 398. O neupravnom govoru sr. Pavec §§. 395—398. Krüger §. 65 III. 11 s opp. Postupak, kako se *pretvara upravni govor u neupravni* vidi kod Vebera točka 4.: „*Sve glavne i uzporedne iz-*

reke navode se sa „da“, ostale ostaju nepromienjene“. Zá lat. jezik vidi slovnicu Pavec 396—398.

Pamtiti valja pri tome, da se u nas, kad ima mnogo izreka u neupravnom govoru, ne stavlja svagdje pred svaku u upravnom govoru glavnu izreku „*da*“, već samo amo tamo, da se čitalac sjeti, da je to neupravni govor. Ovo je (kaošto i kod neupravnog pitanja) velevažno za učenike naše kod prevadjanja klasičkih govora u hrvatski jezik i obratno; učenici naime ili suviše stavljaju veznik *da*, ili obratno kod prievoda iz hrvaštine, gdje ne stoji u hrv. jeziku *da*, ne razabiru neupravnost govora. N. pr. „Onda paša reče, *da* je njemu od cara došao ferman, da ide natrag, a njim će se (!) poslati drugi paša“ Vuk. „Ali Miloš odmah kaže upravo, *da* od toga ne može biti ništa, jer će se narod prije pobuniti, nego će oružje dati; već on ako je rad, da je zemlja mirna, više o tom *da* nespominje.“ Vuk. — Iz potonjega primjera vidimo, da kod zapovjednih izreka mora i u neupravnom govoru da ostane veznik *da*.

Upravno i neupravno (koso) pitanje ili upit.

(Quaestio indirecta, obliqua.)

Kaošto imade upravni i neupravni govor, isto tako imade i takovih upita, pak kaošto se može upravni govor pretvoriti u kosi, isto tako se može pitanje izreći direktno ili tudje navesti indirektno, pak se ovo pitanje zove neupravnim ili kosim t. j. ovisnim pitanjem, koje stoji nakon istih glagola, uz koje i neupravni govor. I tuj netreba za oznaku neupravnosti uz dotičnu drugu upitnu česticu dodavati svuda veznika „da“, dapače on još i rjedje stoji, nego li u neupravnom govoru.

I ovo je važno pitanje za učenike, da nauče razaznavati neupravnost pitanja osobito kod prievoda na latinski, grčki ili baš i na njemački jezik, u kojih jezicih mora, kako je poznato, da stoji konjunktiv.

Primjeri upravnoga pitanja, koje se u ostalom lahko upoznaje: Osman I. 31, 61; VI. 27, 84; VII. 66—70; VIII.

156, 170, 171; XI 167, 168, 174, 175, 176, 180, 184; XII. 110; XIII. 62; XVIII. 14; XIX. 126; XX. 84—851. Č. A. 68—76, 167 i t. d.

Ovdje ćemo da napomenemo tako zvani dubitativni konjunktiv u pitanju (konjunktiv dvojbenosti) lat. „Quid faciam?“ „Šta *da* uradim?“ Sr. Osman I. 72; IX. 139; XIII. 54—57; Romeo IV. 1.:

Julija: „Pa ova ruka zar da se odkine
Od Romea moga rad drugog koga?
Da mi srce zar odpadne od srca?
Radje taj nož mi srce, ruku sharaj!“

Ostalo o tom gore je rečeno. Ovaka se pitanja nepromienjena, osim u osobi ili licu glagola prenose u neupravni oblik.

O neupravnom pitanju u latinskom i grčkom jeziku sravni dotične slovnice: Pavec §§. 361—67; Krüger §. 65. 1 8. i 9.

Neupravno se pitanje navodi raznimi upitnimi prislovi, veznici, upitnimi zaimeni i t. d., a većina su takovih glagolî mišljenja ili kazivanja navedenih pitanja objektne izreke.

N. pr. „Sve znam, ma neznam, kad ću umrieti.“
„Pitali kurjaka, kad je najveća zima.“

Nu često se pitanje i u upravnom liku navodi nakon glagolâ kazivanja i mišljenja. N. pr. „Braća vele, kud ćeš naša diko?“ (Divković I. §. 38—2). Parataksa mjesto sintakse.

Nu imade i subjektnih izreka pitajućega sadržaja. Divković § 36. 2. sa veznici *li*, *da li*, *jeda li*, *kad*, *kako*, *gdje*, *kamo*, *kuda* i t. d. Za nas su ovdje dakako samo oni primjeri neupravnog pitanja važni, koji se navode sa veznikom *da*, *da li*, (li), *jeda li*, te zamjenici mu *gdje* i *kako*. (Potonji opet samo kano zamjenici veznika *da*.)

Primjeri: „Pripovieda se, kako (-da) je nekakav čovjek došao u zemlju, gdje se ne laže.“ „Iz jutra se vidi, kakav će biti dan.“ „Ne znam, da li će doći. —
„Tko Vas haje, plode l' krši vinom?

Tko Vas haje, plode l' krši žitom?
Tko Vas haje, plode l' krši svilom?« Č. A. 348. sl.

Julija (Romeo I. 3.): »Da l' oko sklonost rodi, znat sam rada.« Drugi primjeri neupr. upita: Osman I. 9—13, 77; II. 29, 68; IV. 2; VII. 33; VIII. 77—86, 178, 180; IX. 121; XI. 190, 160; XIV. 6, 9, 13, 28, 32, 34; XVII. 10, 11; XVIII. 124; XIX. 53, 57. 72, 73, 201. — Č. A. 80, 85, 187, 348-50, 671, 242, 865, 870, 558, 952; sa glagolom *„bojati se“* 805. i t. d.

2) Veznik da u namjernih izrekah.

Podredni veznik *„da“* rabi nadalje u ovisnih tako zvanih adverbijalnih izrekah naznačujućih namjeru *(namjerne, finalne izreke)* Hrv. *da* i *da ne*, novoslovj. *de*, lat. *ut* (-ne non) i *ne;* grčki *ἵνα* (*ὄφρα* Hom.), *ὡς*, *ὅπως*, *μή*, (*ὅπως μή*, *ἵνα μή*). — Sravni još Divković §§. 47. i 49. Veber gl. 40. točka 5., koji je medjutim ovamo uzeo njekako sve skupa želju, prošnju, zapovjed, savjet, predlog, namjeru i posljedicu, što premda može da je skopčano, logički lučiti valja, o čemu smo se mi gore u II. našoj razpravi se izjavili i niže. Za lat. i grčki jezik vidi Pavec lat. slov. §. 345. Curt. §. 530. i sl. Krüger §. 54. III. 8. s opp.

Izriče se po smislu (logički) i zapovjed u hrvaštini i latinštini sa *„da“*, ma stajala i uz glagole kazivanja: „Caesar Dolabellae dixit, *ut* ad me scriberet, ut in Italiam veniret“ (Pavec §. 379. 2.) Osman I. 83. — Ovo spada gore medju izrične izreke za razliku izmedju konštrukcijâ *acc.* cum *infin.* i *ut.*

Mi ćemo namjernimi izrekami smatrati samo one, što sadržaju sbilja pravu namjeru. Zapovjed, predlog, želju u ostalom držimo da je lahko razpoznati od namjere, te ne valja nikako gramatički miešati sve. ***Najteže je logički razabrati uzrok od namjere***, jer se napokon sve ovo pričinja ili prikazuje ***pod vidom*** uzroka. I o tom niže.

Primjeri: »Boli Vlahinju peta, da ne češlja vune.« »Zato sam i zamolio g. Tirola, da gramatiku ovu prevede, da bih po tom kakova učenoga Niemca nagovorio, da ju izda na

sviet« Vuk. (Uzrok i namjera). »Molite cara, neka mi prosti« Trnski. (Prošnja i namjera).

Osim „da“ stoji dakle u namjernoj izreci i *neka* i *nebi li kako bi*, *eda*, *eda li*, *eda bi.* (Neizvjestna glede mogućnosti izpunjenja namjera ili želja izražena neupravnim pitanjem.) „*Neka*“ stoji sa indikativom, potencijalom i infinitivom. *Neka* sa indikativom označuje namjeru, koja treba da se izpuni; sadržaje bo ova konštrukcija smisao imperativni. Zato možeš ovaku namjeru shvatiti i kano zapoviest, obodravanje, želju ili prošnju. Kano zabrana, opomena ili negativna prošnja imade se *neka s infinitivom* smatrati, što je strogo uzamši samo nemarni izražaj mjesto imperativa, te rabi samo u njekih priedjelih, osobito po Slavoniji. *Neka* sa potencijalom izražuje u namjernih izrekah neizvjestnu, daljnu mogućnost, kao što i u navedenih upitno-namjernih izrekah. —

Gundulić i Dalmatinci rabe još prema talijanskom *per* sa infinitivom: *za* sa inf; slična je njemačka konštrukcija *um zu* sa infinitivom.

»Crkva je, *da* se bog moli, a ne *da* se u njoj zbori.« »Daj me majko na daleko, neka ti se rodom hvalim.« »Leći ću ovdje kraj tebe, ne bih li mogao malo zaspati.« »Pa ti bježi, ne bi l' utekao.« »Farizeji učiniše vieće o njem, kako bi ga pogubili.« »Hajde, zete, da udarimo na nj, eda bismo ga kako satrli.«

Osman I. 14, 51, 82, 89, 91, 93; II. 32, 33, 48, 89, 119, 124, 131; III. 16, 47; IV. 75; VII. 54; *neka* s indik. VII. 25; XV. 156; *neka* s inf. XV. 169; XIV. 10; XII. 1, 144; XIV. 198; XIX. 29, 34, 38, 97, 255, 247; XX. 10, 38, 83, 101-107, *za* sa inf. XIX. 37, 39, 83, 128, 135; Č. A. 888. — Č. A. 201—203, 467, 548, 629, 634, 704, 880, 939, 1094. — I *samo da*, što rabi i za izraz želje i dopuštanja (vidi o tom niže) može naznačivati namjeru i to ono, što se izključivo namjerava.

Drugi složeni veznik „*da tim*“ „*da što*“ (quo - ut eo) stoji samo pred komparativom. Za lat. jezik sravni Pavčevu slovnicu §. 349.

3) Veznik **da** u uvjetnih izrekah.

3) Veznikom „*da*“ izriče se nadalje adverbijalnom i to *uvjetnom* (pogodbenom, *hipotetičnom*) izrekom takodjer uvjet ili pogodba, pod kojom biva čin glavne izreke.

St. sl.: *da ašte* ili samo *ašte*, *ašte li*, (suprasl. 27. 29. 35.); *da če*, *ašte da*, *da ašte ubo εἰ οὖν*. Hrv. *da*, *ako*, *ako li*, *kad*. Lat. *si*, *sin*, *nisi*, (Pavec §. 340. 3). Grčki *εἰ*, *ἐάν*, (*ἄν*, *ἤν*) — *εἰ*, *ἐὰν μή*. Krüger §. 65. II. 5 s opp. Curtius §. 534. i sl.

Filozofijski je zanimivo kako se u ovom najvažnijem pitanju o shvaćanju uvjetovanosti te uvjetnom načinu izraživanja misli posve podudaraju i slažu stari jezici grčki i lat., osobito prvanji sa hrvatskim.

Tko hoće da se pobliže osvjedoči o tome, neka čita razpravu prof. L. Zime u varaždinskom gimn. programu od god. 1878-9. „*Naši primjeri pogodbenih izreka s grčkimi i latinskimi uporedo stavljeni.*“

U onoj su razpravi svi mogući slučajevi uvjetnih izreka ovih triju jezika izcrpljeni, te svaki od njih mnogimi primjeri iz literature podkriepljen.

U grčkom se jeziku, kako je poznato, razlikuju četiri vrsti uvjetnih izreka, te je š njima najzgodnije uzporediti naše hipotetične izreke ili periode.

Nu prije nego ćemo da kažemo, koje su to vrsti, šta li izražuju, valja nam kazati što kraće koju obćenitu ob uvjetovanosti t. j. ob uvjetnom odnošaju stvarî, dotično radnjâ ili čina (misli), jer je i onako ovo najvažnija poraba veznika *da*. Sve, što je na svietu, obstoji zbilja faktično i objektivno i to obstoji budi konkretno, tvarno, budi abstraktno kano pomišljena tvar ili ideja (netvarna, kakono obično vele istinita misao) — ili pako je kano konkretna ili abstraktna (odnosno idealna) stvar moguće trećega nema, jer što je tvarno i filozofički u pravom smislu rieči nemoguće, ono niti ne obstoji i obratno što ne obstoji (u filozofičkom smislu, dakle niti kano abstraktna istina), ono je i nemoguće. — One takove dvie vrsti stvarî i njih te njihove medjusobne odnošaje izrazujuće misli zovemo *istinom*.

Mi možemo dakle misli svoje izricati samo ob onom, što obstoji kano konkretna ili abstraktna istina te svaka naša izreka mora da izriče takovu istinu, *da i kako li obstoji nješto* ili pako *njegovu mogućnost* t. j. da i kako se može da zbude štogod, kakova stvar, dogodjaj, čin, jednom riečju kakova istina. Ova mogućnost pričinja se nama ljudem podjednako bližom ili daljnjom — kano većom ili manjom vjerojatnošću.

Izričemo pako sve, štogod obstoji ili pozitivno, apodiktički (tvrdeć), da jeste sada ili uviek ili je bilo ili će biti ili pako kažemo takozvanim kategoričkim načinom, da štogod ima, treba, mora da se zbude. Prve vrsti mislî izražujemo indikativom (pokaznim), druge imperativom (zapovjednim načinom). Sve potonje misli ili istine padaju po naravi svojoj u bližu ili daljnju budućnost kašto i ista mogućnost. Mogućnost pako, da se štogod dogodi, izričemo ili objektivno (i to samostalnije) potencijalom ili (u uvjetnih izrekah) kondicionalom; ili izričemo napokon mogućnost (subjektivno) kano svoju želju željnim načinom, optativom t.j. kano mogućnost koju (jestno) želimo, ili (niječno) ne želimo, odklanjamo. Svaka se dakle istina, svekoliko bitisanje i bivanje ili svaka kakova mu drago promjena bitisanja imade kano misao ili izreka promotriti obzirom na svoj sadržaj, da li je istinita (obstoji) ili treba da bude ili da li je moguća. Misli su dakle i izreke sadržinom svojom ili obstojnosti (istine obstojeće faktično) ili zapoviesti (nuždne) ili moguće istine (odnosno želje). Drugojačijih misli ni neima.

Ono, što sbilja postoji budi kano tvar budi kano pomisao ili ideja (tvar, istina abstraktna), postoji ili za sebe kano u sebi gotova činjenica ili biva t. j. mienja se, pri čemu može ona opeta da se ili sama u sebi mienja t. j. u načinu postojanja ili bitisanja svoga uslied promjena na njoj se po sebi ili djelovanjem drugih tvari zbivajućih ili se iz nje uslied onoga djelovanja druge tvari proizvodi nješto nova trećega. Kad se dvie tvari ili ideje u obćoj mjeni na svietu, zbivajućoj se u svrhu mienjanja, preinačivanja stvari u svietu odnosno proizvadjanja novih dovedu u savez, one svojim djelovanjem jedna na drugu ili se preinačuju samo

u načinu bitisanja svoga ili proizvode nješto trećega, nova. Tvar, a po tome (u jeziku) i misao, koja došav u savez sa drugom kojom djelujuć na ovu potonju proizvodi novu treću tvar, izviruću iz onoga djelovanja, zovemo uzrokom, mienjanje pako t. j. preinačivanje, modifikaciju bitisanja tvarî, izviruće iz sveze ili djelovanja jedne na drugu, zovemo uvjetom ili povodom toj mjeni ili uzrokom drugoga reda, drugotnim uzrokom, jer prvotni uzrok nosi kano učinak svaka tvar sama već u sebi. Ova se dva pojma, uzrok i uvjet u običnom govoru dakako zamienjuju često, te se i uvjet uzimlje netočno misleć za uzrok, al u filozofičkom smislu nije to posve jednako. Uvjet bo može da bude i izražuje uzrok, al ne mora, pa se upravo zato uzimlje netočnim, kako rekosmo, mišljenjem uzrok takodjer uvjetom i uvjet uzrokom. — Ono novo, treće, što se proizvodi medjusobnim djelovanjem dviju tvari, zovemo učinkom (više kod uzroka), sljedstvom ili posljedkom (više kod uvjeta). Proizvadjanje dakle čega novoga u sveudiljnoj mjeni stvarî zovemo uzrokovanjem i odnošaj takav uzročnošću, (kauzalitetom); mienjanje pako samo ili preinačivanje (modifikaciju) kakovugodj u načinu bitisanja, često i samo poredanje stvarî, radnjâ u vremenu, kako postoje jedna pored druge ili sliede jedna nakon druge: ne kako se radjaju, izviru jedna iz druge zovemo uzročnošću drugotnom ili uvjetovanošću (hipotetičnošću). Jezik dakako nije mogao uzročnosti uviek i svuda da izražava kano takovu dosljedno uzročnim samo spojem (odnosno veznikom), bilo bi i jednolično, kojoj jednoličnosti da izbjegne svekolike je uzroke drugoga reda i svezu izrazujuću mjenu stvarî uslied njihovieh raznih odnošaja — modalnost bitisanja kakovugodj — stao izražavati oblikom uvjetovanosti uvjetnimi veznici.

Tako bude uvjet i uzrokom (drugotnim) — pravi uvjet — i izrazom kakovegodj modalnosti (nepravi uvjet).

I namjerne izreke mogu se uzeti izrazom objektivnoga, češće subjektivnoga uzroka (povoda), jer se njimi izriče subjektivno namjeravano sljedstvo glavne izreke. Posljedičnom se pako izrekom izriče uviek objektivno sljed-

*

stvo, što sliedi povodom radnje u glavnoj izreci sadržane. Ove dvie vrsti izrekâ zato i zovu slovničari, kako već gore napomenusmo, realnovisnimi izrekami, dočim se tako zvane izrične izreke ili subjektne i objektne te vremene i relativne zovu ideelno-ovisnimi izrekami.

Uvjet daklė, kao što i namjera i posljedica, svi ti pojmovi podpadaju pod obćenitiji pojam uzroka, izričući povod, iz kojega imade nješto da sliedi. Sljedstvo je dakle u svih ove vrsti izrekah ujedno i pravi povod, dočim je glavna radnja samo sredstvo, da se postigne ono sljedstvo.

Uzrok, a prema tome i uzročna izreka mora da sadržaje bitnu kakovu tvarnu sastojinu, odnosno oznaku pojma tvari, koja ima da uzrokuje drugu kakovu tvar. Kod uzroka zato si stoje nasuprot samo dvie tvari (radnje) odnosno dva pojma: uzrokujuća i uzrokovana tvar ili učinak. Uvjet pako i namjera mogu doduše takodjer izricati takovu za sljedstvo bitnu oznaku, ali ne moraju, nego sadržaje uvjetna izreka često nuzgrednu kakovu pojmovnu oznaku sljedstva, označujuću uslied toga više način zbivanja radnje glavne izreke ili čak samo poredanje obiju radnja u vremenu dakle u obim slučajima nipošto poticanje kakove radnje *iz*-nego sljedstvo *nakon* ili *pored* druge radnje. Često se puti stoga i zamienjuje uvjetni veznik *ako* sa vremenim *kad*, kao što se i u njemačkom jeziku uzimlje neriedko *wann* mjesto *wenn;* prosti ljudi, neznajući razlikovati sveze izrečnog sgloba malone uvieke tako i divane.

Moći je dakle, mi tvrdimo, da je morati, kod uvjetnih izreka razlikovati *uzročnouvjetne*, *modalnouvjetne* i napokon *temporalnouvjetne* izreke ili drugimi riečmi uvjetne izreke *uzroka*, *načina* i *vremena*, a sve to u samih pravih uvjetnih izrekah t. j. sa uvjetnim veznikom uvedenih, nipošto u temporalnih i relativnih izrekah (u grčkom osobito jeziku) sa hipotetičnom primišlju, koje se zasebice navode.

Čim je dakle predikat protaze po pojmovnom sadržaju svome bitnija oznaka predikata apodoze, tim je sveza obiju izreka uža, tim su one bliže pojmu uzročnosti te ujedno objektivnije. Kad

bismo mi, što nam svrha ove radnje i njezin prostor ne dopušta, uzeli da u hipotetičnih izrekah na dovoljnu broju raznovrstnih primjera razmotrimo predikate protaza, bismo pronašli u njih skroz takozvane glagole faktitivne ili inače u obće kauzativne (uzročnoga smisla); dočim bismo u uvjetnih periodah udaljeniji uvjet ili povod t. j. način te vremeno poredanje izričućih pronašli, da oba predikata smislom svojim t. j. pojmovno ili samo indirektno suvise, da su si donjekle srodni (u modalnouvjetnih izrekah), ili, što više, da nikako ne suvise, da su si različiti, te ne imadu jedan sa drugim ništa zajedničkoga, što naročito biva u hipotetičnih izrekah treće naše vrsti ili takozvanih temporalnouvjetnih izrekah; u ovakovih bo izrekah mogu se predikati sasma različitog pojma ili sadržaja jedan pored ili nakon drugoga poredati. Ovakova uvjetovanost može se izreći i relativnom izrekom. Krüger §. 54. 15. op. 1—4. i vremenom izrekom Krgr. §. 54. 17. op. 1. i 3. Sravni §. 65. br. 6. op. 7. i br. 7. op. 5. —

Medju modalnouvjetne izreke n. pr. imati će se (uzamši modalnost ovdje u obće u najširem smislu) svakako uvrstiti ponajprije i onakove hipotetične izreke I. vrsti grčkih hipotetičnih izreka po sadanjem sustavu slovničkom, gdjeno apodoza stoji prema protazi u predikativnom odnošaju dodajući samo predikat glavnoj izreci, t. j. gdje stražnja izreka izriče o niečem u prednjoj izreci navedenom jedno ili više bitnih predikativnih svojstva. N. pr. *„Εἰ εἰσὶν θεοὶ, εἰσὶν ἀγαθοί“* »Ako ima Bog, on je dobar«, gdje dakle obje izreke izriču jednu misao n. p. ovdje: »Bog je dobar«. Ovdje je razriešena jedna izreka u dvie, od kojih prva sadržaje subjekt, druga predikat, a sveza je hipotetična realno-logički uzamši samo vanjska. Takovih imade sijaset determinativnih izreka. Ja mogu tako, da ga možda silnije izrazim, svaki pojam razstaviti u njegovo ime, bi reć, i u njegova svojstva. Ali ipak svako ovakovo nabrajanje svojstava nije ništa van označivanje modalnosti, načina, kako ili kakovo je što. Zato ne možemo ovakove izreke hipotetične nego uvrstiti u obćeniti red modalnouvjetnih izreka. Nu to je samo jedna, prva i najjednostavnija vrst njihova, jer je modalnost ve-

oma širok pojam, tako širok, koliko je širok brojem svojih oznakâ pojam predikata te vrsti protaze.

Sveza se nadalje protaze sa apodozom, izricala ona što mu drago, imade uzeti kano njeka protustava dvaju pojmova, svagdje subjekt sa predikatom, ili pošto je predikat u izreci uviek glavni pojam, protustava dvaju predikata, gdjeno sliedi jedan iz drugoga realno; kadikad ne postoji zbilja ni jedan ni drugi, nego se imade pomisliti nješto trećega, što je u tom slučaju ili samo negacija tieh pojmova, (kontradiktorni) ili nješto trećega, posve različitoga, (kontrarni), u naših hipotetičnih izrekah II. prema grčkome vrsti često izrično navedeni pojam.

U obće stoje obje izreke u hipotetičnoj svezi logički prema sebi, kaošto one u prispodobi, gdjeno se dva pojma u njekom obziru prispodabljaju, a taj je pojam ono, što zovemo *„tertium comparationis“*. Logička je dakle formula uvjetnih izreka ova: Ako jest (nije) *A* — onda jest (nije) *B* ili: ako nije *A* — niti *B* — onda je *C* (non A non B—C). Predaleko bi nas vodilo, da uzmemo ovdje obzirom na ovaj logični odnošaj hipotetičnih izreka na primjerih dokazivati, nego to prepuštamo čitaocem, naročito učenikom u svrhu gramatičko-logičkih vježba. Ta uvjetne izreke i jesu kalupi za logičke operacije t. j. za stvaranje ili izvadjanje zaključaka. Pri tom će oni pronaći, da se logičnom nutarnjom sponom imade u hipotetičnih periodah, pak i u onih, gdje je realno sljedstvo *B* protaze *A* zbilja već u apodozi sadržano, uzeti njeki pojam zajednički obima predikatima ili razlika od njih, koji veže obje izreke, oba predikata; a to je upravo ono, što se u prispodobah zove, — mi bismo ga i ovdje prozvali tertium comparationis ili bolje rekuć *hypotheton* ili *tertium hypotheseos* vel *syntheseos* vel *syntaxeos* (*τὸ ὑπόθετον* ili *τὸ τρίτον τῆς ὑποθέσεως, τῆς συνθέσεως ἢ τῆς συντάξεως*) ili drugčije uzamši realni sadržaj čitave te izrečne zglobe. U hipotetičnoj n. pr. izreci:

„Niesu od množtva Turak' sade
Junaci se tvi prepali:

Jer da nebo odsgar pade
Na kopjih bi ga uzdržali.« Osman X. 54.,

jest junačtvo, hrabrost vojnikâ (ovdje jasno naznačena) spona i realni sadržaj hipotetične ove izrečne zglobe, kao što se oniem drugim primjerom

»I da s neba plaha kiša pane,
Nidje ne bi na zemljicu pala,
Već na dobra konja i junaka« N. pj.,

množina vojske iztiče. Ovaj se treći pojam dobiva malone uviek tako, da se apodoza, jer je u njoj često i sadržan, obćenitijim pojmom ili izrazom svede na svoju realnost, a proizlazi često taj pojam i predstavlja se kano realni logički posljedak iz sveze obiju izreka. Pak će upravo ovaj treći pojam, koj se dobija iz sveze ovih izreka uviek biti realni sadržaj i izraz dotičnoga uzroka (bitne pojmovne oznake) ili načina (nuzgredne oznake) ili izraz vanjske sljedsvenosti, vremena, ili poredanja radnja. Ovaj dakle treći pojam podaje ne samo realnu sadržinu (materiju) uvjetnoizrečne zglobe, nego će on prema samoj pojmovnoj vrsti svojoj, koja opet od sama sadržaja njegova ovisi, eda li on predstavlja i izriče uzrok ili način ili vrieme (sljedstvo u užem formalnom više smislu), — podjedno naznačivati i formu uvjetovanosti odnosno vrst hipotetične izreke u ovom našem trojakom smislu. Svaki bo obćeniti pojam sadržaje osim svoje realne sadržine još i pojmovnu (abstraktnu) vrst u sebi, u koju ide po svom sadržaju.

Kad hipotetična izreka ili perioda izriče uzrok, protaza zauzima logički mjesto subjekta, apodoza (kano učinak) sadržaje predikat (s objektom ili objekt).

Modalnohipotetične izreke često u predikativnom su odnošaju medju sobom ili bolje rekuć determinativnom, (vidi gore), te bi se čitava protaza mogla izraziti na drugi kakav način, izričući modalnost bitisanja n. pr. ablativom načina ili inštrumentalom.

Isto tako bi se mogle temporalno-uvjetne izreke izraziti kakovimgod izražajem vremena, kao što vremenim veznikom (što

često i biva) ili samostavom sa vremenim priedlogom *iza*, *nakon*, *poslie* i t. d.

Jer da se jedna te ista misao postojanje tvarno može različitimi načini izraziti, poznato je, najpače valja to za ove izreke podpadajuće sve pod viši obćeniti pojam uzročnosti, koje jezik i sam često zamienjuje izričući uzrok ili povod u obliku uvjeta ili namjere i obratno. A pojam uzroka, kao što je prvobitan, obćenit, kao što postojanje samo (tvarine, realnost, istine same) isto je tako i veoma širok pojam, te se u njemu razlikuje bliži prvobitni ili daljnji uzrok ili povod dotično uvjet.

Ovaj raznovrstni način izricanja iste misli dobro iztiče Krüger na čelu nauku o hipotetičnih izrekah §. 65. II. 5. op. 1. On navodi primjer, gdje se namjerna izreka pretvara u uvjetnu, a realni sadržaj misli ostaje ipak isti. „*Τὸν κακὸν δεῖ κολάζειν, ἵν' ἀμείνων ᾖ*“ »Zla čoeka treba kazniti, da bude bolji« logički ili smislom jednako je uvjetnoj izreci: „*Ἐὰν τὸν κακὸν κολάσῃς, ἀμείνων ἔσται*“ »Ako kazniš zla čoeka, bit će bolji.« U ove dvie izreke tri su — da namah na ovom primjeru gore navedeni tertium hypotheseos dokažemo — temeljna pojma sadržana: Kazan (zlikovca), poboljšanje i formalni logički (abstraktni) pojam potrebe ili nužde (kojemu realnu sadržinu medjutim sačinjava pojam kazne). Ovaj potonji formalni pojam potrebe, nužde možeš izraziti kano namjeru, uvjet ili upravo kano pravu potrebu naime imperativom »Kazni zlikovca da bude bolji« ili pako onim izrazom, kako je gore rečeno. I kano uzrok možeš taj pojam izraziti »Budući (kad) se zlikovac kazni, on bude bolji«. Pa ipak ide ova hipotetična izreka u vrst modalnouvjetnih izreka, jer je kazan sredstvo, kojim se poboljšava zlikovac, koje možemo napokon i inštrumentalom izreći: »Kaznom (uslied kazne) biva zlikovac bolji.« Svaka se napokon hipotetična protaza dade i participijem izreći. U nijednom se jeziku participij tako često ne rabi, kaošto upravo u grčkom i našem jeziku, pak i jeste to konštrukcija veoma elegantna, te pristaje divno u naš slog i upravo ga ukrasuje; samo što je naši pisci često ne rabe u onoj mjeri, kako ona to zaslužuje ili ako

ju rabe, toga ne čine često ne na zgodnih miestih. Tà naš je krasni nominativ absolutni malone izčeznuo u gdjekojieh našieh pisaca. Uzorom su nam i u tome narodne pripoviesti, koje se rabeći participijalne konštrukcije tolikom odlikuju kratkoćom i jezgrovitošću sloga, što se upravo ovimi konštrukcijami postigava. A medju participijalnimi konštrukcijami najčešći je hipotetični particip. Razriešuju se takovi participiji, kako znademo, sa *ako*, *kad*, *buduć da*, ili namjernim *da*. Tako možeš gornju izreku i participom izreći: »Kazneći zlikovca, on će bolji biti«. O hipotetičnom participu i o participu u obće sravni osobito grčke slovnice Krüger §. 56., Curtius §. 583, lat. Pavec §§. 404—410. Posebna je vrst participijalne konštrukcije u nas spomenuti gore nominativ u starom slovjenskom jeziku dativ, u grčkom genitiv a u latinskom ablativ absolutni ili neovisni. Nije naša, o toj konštrukciji da razpravljamo ovdje, nego sravni glede toga dotične slovnice: Pavec §§. 404. 2; 409, 410. Curtius §. 584, 585. i Krüger. — Razriešuju se pako participijalne konštrukcije ili uzporednimi ili podrednimi veznici prema smislu svome. Smisao ostaje uviek isti, samo se način izražavanja mienja, koj malko nuansira misao.

A da se imade ovaj subjektivni način izražavanja misli svih ove vrsti izreka ovisnih vazda svesti na njihov temeljni sadržaj a ujedno i na način apodiktičnoga ili kategoričnog izražavanja misli (indikativ ili imperativ), lasno je dokučiti stoga, jer prvo ne možeš si inače predstaviti jasno jezgru ili realnu sadržinu misli, a drugo, realno se obstojanje stvarî (radnjâ) izriče i označuje jedino oniem dvama načinima.

U hipotetičnu svezu dovode se obično dvie stvari, odnosno dvie radnje konkretna, tvarna sadržaja, te se izražuje odnošaj tvarî, koje se na koji od gore navedenih načina uvjetuju. Riedje se, kako se nama barem čini, uzimlje ovaj, uvjetni oblik izricanja za abstraktne istine, osim kad se njima logičkim zaključci izriču definicije pojmova, gdjeno ovakove skroz u I. vrst grčkih spadajuće izreke stoje u predikativnom odnošaju, što se vidi, kad im se uvjetni oblik promieni u apodiktički temeljni

izrečni oblik. Pak to je i posve naravna stvar, jer samo tvar proizvodi, dotično uvjetuje drugu tvar, dočim abstraktna istina (ideja), premda za sebe imade filozofijsku realnost, kao takova postoji, izričući samo oblik ili formu t. j. uzrok, način ili vremeni (mjestni) uvjet postojanja ili bitisanja, ne proizvodi sama po sebi nikakove tvari, ne pridruži li se toj formi, ne izpuni li ju podjedno kakova tvar. Ono su dakle samo abstraktni kalupi bitisanja. To ne prieči nipošto našoj teoriji t. j. materija-lističnoj novije filozofije u obće, da je sve, što jest i postoji, tvarno, tvar ili materija, jer oni pojmovi stupaju istom u postojanje ili bitisanje i samo onda, kad su izpunjeni tako rekuć ili kad predstavljaju njekakovu tvar, kaošto je um čovječiji polazeći od izkustva te tražeći za sve, što postoji, uzrok, i to čitav niz ili povorku takovieh do posljednjega, došao samo na temelju tvarnosti umovanjem do onih oblika bivstvovanja. Takozvane abstraktne su dakle istine samo daljna, tanja i finija tvar. Nije naša da se ovdje upustimo u daljnje razglabanje ili prepirku s ikim o valjanosti metafizike, to je zadatak filozofije, samo mi ovdje navodimo načelo, da je ideja i tvar jedno te isto, bila prva ma kako tanka i plinovita tvar, kakovih je osobito lučba toliko do danas pronašla ili napokon, što je najvjerojatnije, kano prvobitna tvar ili prapočelo, tako zvani svjetski eter, izpunjujući svukoliku ogromnu svemirsku prostorinu i tvoreći po stanovitih prirodoslovnih zakonih u sva tri zračno-plinovitom i carstvu tekućina, organičkom, t. j polu- ili svjestnom si bilinskoživotinjskom i napokon u tvrdom rudskome carstvu dotične tvari. —

Nikad dakle, mi bismo prema tome uztvrdili, ne će se iz lih abstraktne istine (ideje kano oblika ili kalupa postojeće ili stvoriti se imajuće tvari), izvoditi moći, dakle niti u obliku uvjetne izreke izreći tvarna kakova istina ili tvar. To je objektivna hipotetičnost i podjedno realnost t. j. postojanje tvarno (konkretno ili abstraktno u našem smislu*) misli

*) Izraz „abstraktan," kaošto i sam izraz ideja, idealan ili (ideelan) preporučuju se sa svoje praktičnosti te ih je moći u filozofiji u obće, najpače jasnosti i kratkoće radi pridržat i nadalje.

izrečene hipotetičnom izrekom. Druge niti ne ima, jer što ne postoji, nije istinito, realno, i samo što je realno, može se mogućim pomisliti, neima dakle niti mogućnosti izvan ili prieko pojma tvarnoga bitisanja; realno t. j. tvarno ili zbilja nemoguće niti ne postoji, jer je neistinito te bi bilo nesmisao, absurdum, da se izreče.

Iz toga se dakle vidi, da mi pojam realnosti i irrealnosti malko drugčije — filozofijski — tumačimo, nego li se obično uzimlje. Obično bo uzimlje se pod realnošću samo pojam očevidno konkretan ili materijalan ili, ako se kod filozofa i dopušta istinitost ili postojanje i abstraktnih pojmova te i njihovo se postojanje realnosću zove, to se ipak s druge strane (osobito u hipotetičnih izrekah) uzimlje pojam irrealnosti posve krivo. Jer ne obazirući se dovoljno niti na konkretnost niti abstraktnost ili po našem, daljnu konkretnost tvarî ili uvjetujućih se pojmova zovu isti filozofi i slovničari irrealnošću (uzimljući ju a ma posve u smislu svagdanjega govora) ne samo nepostojanje ili neistinitost, nego uvršćuju pod pojam irrealnosti nehotice podjedno i pojam mogućnosti, nazivljući sve ono, što ne postoji faktično al je ipak u obće (absolutno) u običnom realnom smislu dakle i pojmovno moguće, takodjer irrealnim ili irrealnošću. To biva osobito u grčkih hipotetičnih izrekah II. vrsti. A to filozofijski ne stoji, ne valja, jerbo one vrsti izreke ne izriču nikakovu faktičnu realnu nemogućnost ili pojmovnu neistinu, do ove bo ili do pojmovne nemogućnosti morala bi sizati „irrealnost“ — niti za prošlost niti za sadašnjost, već samo nepostojanje radnje u prošlosti ili sadašnjosti. Izriče se njimi nješto, što se u prošlosti ili sadašnjosti nije zbilo ili ne zbiva (protaza), pak zato se ne zbiva, ne postoji niti izvod iz onoga (apodoza) i samo zato je izpunjenje radnje ove potonje nemoguće. N. pr. Izreka »Da sam imao, bio bih dao« (prošlost) ili »da imam, dao bih« (za sadašnjost) ne izriče nipošto absolutnu, nego samo nepostojanje ili relativnu nemogućnost; jer se ne poriče u obće budi pojam budi (prvobitna) mogućnost „imanja“ ili „davanja“ niti od moje strane, kano da i ja ne bih bio mogao imati ili

dati), nego samo faktično nepostojanje radnjâ, dakle se izriče relativna nemogućnost; a to nije jošće irrealnost. Oni dakle mogućnost realnosti drže, uzimlju i zovu već irrealnošću. Njemačka bi barem filozofija, koja je idejam od vajkada pripisivala poput Platona — da li dobro shvaćeno ili ne, kaošto mnogi njih n. pr. Fichte, Schlegel i t. d., o tom nećemo da razpravljamo mi ovdje — istinitost, jestnost, dakle realnost, morala točnije razlikovati pojam irrealnosti, neistinitosti, nepostojanja od nemogućnosti odnosno mogućnosti. Niti faktično nepostojeće niti ono što je realno samo moguće, nije zato namah irrealno; već je irrealno ili faktično nepostojeće (u običnom smislu rieči) ili absolutno konkretno i abstraktno nemoguće t.j. ujedno i nesmisleno u filozofijskom smislu. —

Mi dakle, da već jedared zaključimo ovaj dio te razprave, ne miešamo, kaošto to obično (pak i kod g. Zime) biva, pojma mogućnosti te nemogućnosti sa pojmom realnosti ili irrealnosti. Realnost jest za nas ili zbiljska ili moguća, pomišljenja u obće i po sudu govornikovu. Irrealnost jest pojam nepostojanja čega konkretnog ili abstraktnog (daljne finije ne lahko osjetne materije), svakako ujedno nemogućnost, jer pojam prave ili absolutne nemogućnosti jest identičan sa pojmom irrealnosti ili nebivstvovanja, dočim je ono, što se obično u ove vrsti hipotetičnih izrekah zove irrealnošću, izraz nepostojanja ali još sveudilj moguća realnost. —

Uvjetne izreke prve naše vrsti *(uzročnouvjetne)* izreke naznačujuće uzrok (dakako drugotni) u obliku uvjeta u kojih je protaza smislom od prilike jednaka inštrumentalom (kod Divkovića u §. 157 pod br. 8., 5., 9. i 13. označenim) i nadalje one izmedju *modalno-uvjetnih* izreka, što označuju još daljni kakav uzrok ili povod kano uvjet postojanju (u kojih je protaza smislom jednaka od prilike inštrumentalom kod Divkovića pod br. 1, 3, 4, 6, 10, 11 i 12, naznačenim*) držimo mi pravimi hipotetičnimi izrekami i svezu njîhovu *objektivnom hipotetič-*

*) To su ablativi (u nas inštrumentali): causae, inštr. kod passivnih glagola, uz glagole brige i t. d. (sve uzrok) i inštr. cilja (finalis); zatim inšt. prostora, vremena, orudja, mjere, načina, odnošaja, družtva i pratnje.

nošću ili uvjetovanošću, jer je njima uzrok ili uvjet (povod i način) bitisanja označen, dočim ostale, mi bismo rekli, determinativno-modalne uvjetne izreke (predikativne, Divković inštrumental br. 14., i genitivi u §. 123. pod br. 3 i 15*) te temporalnouvjetne izreke označujuće samo njeko poredanje izrekâ (predikatâ) glede načina bivstvovanja ili u vremenu mi zovemo nepravimi hipotetičnimi izrekami, jer je tuj uvjetna forma i njezin znak, veznik, upravo samo vanjska, te bi se ovake izreke mogle posve lahko, kao što se to zbilja zbiva, (često indikativom) izraziti i drugom sintaktičnom svezom ili veznik izpustiti. (Vidi glede toga gore kod primjera).

Sud pako govornikov ili piščev o većoj ili manjoj mogućnosti realnog postojanja (obližnjoj ili daljnoj vjerojatnosti) sadržine uvjetnih izreka, izražen u lat. konjunktivu (ili praesenta i perfekta ili imperfekta i plusquamperfekta) u grčkom konjunktivom ili optativom (sa ili bez ἄν) u nas sa *da* (ako) i indikativom (pravi kondicional) ili ako (da) sa potencijalom (koj je subjektivni izraz daljnje mogućnosti): taj sud o mogućnosti izpunjenja uvjeta odnosno radnje apodoze zovemo mi subjektivnom hipotetičnošću ili uvjetovanošću Od ove dakle zavisi izbor načina u hipotetičnih izrekah u obće, dočim je izbor vremena podan već sam sobom vremenošću radnja samih t. j. u koji odsjek vremena padaju

U nas i u latinskom jeziku je izbor vremenâ vrlo jednostavan, dočim se u grčkom jeziku pazi osim toga još i na trajnost ili dovršnost (imperfektivnost i perfektivnost radnjâ, a za izraz nepostojanja (II. vrst) služe mu historička vremena. — Na ova dva dakle momenta ili ove dvie stvari valja paziti kod hipotetične izreke, na realnu sadržinu i na sud govornikov o mogućnosti izpunjenja uvjetujuće radnje. Prvo opredieljuje vrst hipotetične izreke, drugo prema tome način glagolâ odnosno i vrieme gramatičko.

---

*) To je inštrumental predikata i genitivi explicativus i qualitatis i gen. indirecti objecti.

Naša je po tome zasluga ta, što smo mi ustanovljujući one naše četiri vrsti hipotetičnih izreka uzeli obzir poglavito na sadržinu mislî, dočim se obično n. pr. u četiriju vrstih grčke hipotetične izreke pazi samo na vanjski oblik izreke, dotično na način i vrieme. Medjutiem mi s ovima svojima vrstima ne stojimo nikako u oprieci sa grčkimi, kako se vidi iz sliedećeg razmatranja. Sada bo svakako nastaje pitanje, kako se imadu ove naše četiri vrsti prema grčkim.

Mi bismo se o tome ovako izjavili. Promotrivši dobro na mnogo primjera sve one četiri vrsti grčkih hipotetičnih izreka po sadržini te poredivši ih sa našima, lasno je pronaći, da premda se sve četiri vrsti zamienjuju i po sadržini moći je u svakoj od naših vrsti naći primjerâ svih grčkih vrsti hipotetičnih izreka, osobito će naše modalnouvjetne izreke obuhvaćati sve vrsti grčkih, jer su ove vrsti izreke najobćenitiji izraz uvjetovanosti, ipak u glavnome stoji to načelo, da grčkim izrekam I. vrsti odgovaraju ipak načelno i ponajviše naše takozvane determinativne hipotetične izreke, možebiti gdjekad i daljno-modalne i temporalne hipotetične izreke, jer se ovom vrstî izrekâ, kako mi pronadjosmo, ili samo pojmovi pobliže označuju ili radnje uzporedjuju i vežu jedna uz drugu više vanjskim načinom, izričući, da ako postoji jedno, to mora da postoji i drugo; a nipošto se i nikako oviem izrekama ne izriče kakav sud govornikov o mogućnosti i nemogućnosti, vjerojatnosti ili nevjerojatnosti izvršenja radnjâ. Zato bi se ove vrsti izreke i mogle — te se faktično to i zbiva — i drugačije, čak parataktički izraziti, a da smisao ostane isti. N. pr. Krüger §. 54. I. Živahno pitanje hipotetičnog značenja: „*Ἀδικεῖ τις ἑκών, ὀργὴ καὶ τιμωρία κατὰ τούτου. Ἐξήμαρτέ τις ἄκων; συγγνώμη ἀντὶ τῆς τιμωρίας τούτῳ.* Demost. Ili naše Č. A. 965. »Gje od ognja po debela ovna: Daju mu ga, rebra mu se vide.«

Izreke su ovdje najviše u predikativnom ili inače determinativnom odnošaju, kako gore rekosmo. Zato i služi ova vrst izreka kalupom za logičke operacije, stvaranje zaključaka. Obćenitost uvjetnih izreka ove vrsti vidi se i na

samih subjektih i predikatih njihovih, jer su ovi veoma često upravo pojmovi generelni ili obćeniti.

Najvažnije jesu, te izriču pravu objektivnu i realnu hipotetičnost hipotetične izreke III. vrsti. Ovim odgovaraju u nas za pravo uzamši izreke hipotetične kauzalno- (uzročno) uvjetna sadržaja i one od modalnouvjetnih izreka, koje makar i daljnji povod izriču, ipak još uviek bitnu pojmovnu oznaku za predikat apodoze u predikatu protaze sadržaju. Zato i jesu ove izreke pravi, ako se dublje stvar promotri, jedini izraz uvjetovanosti dviju svarî, dviju radnja. Ove vrsti izreke izriču podjedno sud govornikov o mogućnosti izvršenja radnje u apodozi sadržane, stoga i stoji konjunktiv u protazi) koji se predstavlja, ne samo lahko ili bliže mogućim nego i vjerojatnim; (bliža ili objektivna bud realna bud abstraktnija mogućnost) izreke ove vrsti izriču dakle pravu realnu (materialnu) uvjetovanost, te i služe za to najviše tome, da se njima izrazi uvjetovani odnošaj dvaju realnih (materijalnih) pojmova ili radnja.

Kad bismo sve izreke ove vrsti obzirom na sadržinu njihovu promotrili, našli bismo, da je tome zbilja tako. —

Hipotetične izreke II. vrsti nisu ništa drugo, nego protimba III. vrsti, negacija obiju predikatnih pojmova u obje izreke. Ove vrsti izreke hipotetične mogu kojugod od naših vrsti sadržavati, ali ipak bit će ponajviše njih takozvanih modalnohipotetičnih. u užem smislu t. j. kauzal-modalnih.

Važnost se hipotetičnih izreka grčkih II. i III. vrsti i to kako u grčkome jeziku tako i u nas vidi i odatle, što su na daleko mnogobrojniji slučajevi ovih vrsti, dočim su oni I. i IV. vrsti u nas (osobito oni IV. vrsti), dosta riedki prema njima. Izreke hipotetične I. vrsti dolaze u nas najviše u poslovicah, gdje služe izrazom zaključaka narodnjega umovanja. Za onimi III. vrsti dolaze brojem jednake, pače možda i pretežitije, — kako se već žalibože u svietu zbiva, te se ne izpunjuju sva očekivanja, sve nade, svi uvjeti odnosno posljedci — hipotetične izreke II. vrsti. Pomislimo samo na Demostena, gdje ćeš čitave

strane čitati njima izpunjene. To je i naravska stvar, dočim ove dvije vrsti uvjetnih izreka i služe najviše za izraz uvjetovanosti materijalnih odnošaja ljudskih. Tko hoće da ih pobroji, lahko će se o tome osvjedočiti. —

Grčke izreke hipotetične IV. vrsti jesu izrazom daljnje mogućnosti pak i želje ili izriču čak u hipotetičnoj formi opetovanje radnjâ u vremenu; kadgodj bi se štogodj zbilo, uzsliedilo bi dotično sljedstvo. Zato u njih često stoji mjesto uvjetnoga veznika veznik vremeni. Ovim dakle izrekam najbolje i najčešće odgovaraju naše temporalnouvjetne izreke hipotetične; rjedji će biti slučajevi modalne uvjetovanosti kakove.

Izreke ove vrsti izriču daljnju ili, mi bismo rekli, često barem abstraktnu mogućnost. Zato i jesu izrazom željâ, najviše dašto imaginarnih ili umišljenih. U ovih izrekah može često izostati protaza, ili apodoza obćenitoga sadržaja, gdje se ona sama sobom razumije. (Vidi u Zime str. 36. br. 5. a i b).

Dovedemo li dakle — da već jedared završimo ovaj odsjek o vrstih uvjetnih ireka — tvari odnosno realne radnje ili postojnosti jezičnim izrazom u odnošaj uvjetovanosti, t. j. pronadjemo li, da je jedan realan čin uzrokom ili povodom, drugi sljedstvo njegovo (I. vrst); ili izrečemo li naš sud o realnoj mogućnosti jednoga čina ili radnje kano sljedstva drugoga, (III. vrst); ili izrazimo li daljnju mogućnost ili želju, da se drugi čin u sljedstvu prvoga kojega dogodi (IV. vrst); to nastanu odatle razne vrsti uvjetnih sudova ili izreka; dočim o relativno nemogućih činih ili radnjah izričemo jedino naš sud o toj nemogućnosti t.j. o faktičnom nepostojanju (II. vrst). Mi ne možemo nikako iz absolutno-nemogućega izvoditi mogući čin kano sljedstvo, niti eo ipso opeta iz mogućeg nemogući kano sljedstvo prvoga.

Nigdje medjutim u nijednoj od ovih vrstih hipotetičnih izreka, to valja pamtiti, ne izriče se dvojba o sljedstvu drugoga čina iz prvoga, ma bila i (po našem) relativna nemogućnost t. j. nepostojanje apodozom izraženog sljedstva izrečena; onaj spoj, ono sljedstvo, dakle formalnost uvjetovanosti uviek jest nedvojbena. Sud se dakle izriče samo o mogućnosti realnoga

sadržaja i to ili o zbiljskom ili pomišljenom (abstraktnom) sadržaju; sud se tiče drugimi riečmi mogućnosti realne, kako smo već i gore potanje razložili. —

Izbor pako načinâ u hipotetičnih izrekah ravna se po onome, što one izrazuju, po vrsti njihovoj realnoj, kako ih mi nazvasmo, te služi pri tome indikativ za izražavanje faktičnog postojanja u izrekah I. vrsti, dočim je indikativ historičnih vremena u grčkih izrekah II. vrsti druge naravi, te ne izriče faktično postojanje; nadalje rabi konjunktiv (u nas *da* s indikativom) kano izraz objektivne, realne, bliže mogućnosti u izrekah III. vrsti grčkih; dočim daljnju mogućnost izriče u nas potencijal, isto tako i želju prema optativu IV. vrsti grčkih izreka. Ne visi pako izbor načina od veznika, jer obje izreke, protaza i apodoza imadu same po sebi svoj smisao, te izriču ili faktično postojanje ili potrebu ili mogućnost ili želju, te imadu svoj tome odgovarajući način, dočim veznici samo jasnije predočuju njihov odnošaj ili spoj kano uvjetovanost.*)

Ovi se veznici mogu često, dašto prividno, i izpustiti, osobito u slučajevih I. i II. vrsti; može dapače i čitava jedna takova izreka manjkati, gdje se ona kano logički dopunjak sama sobom lahko razumije. Sr. kod Zime str. 9. br. 7. za I. vrst; str. 36. i 37. br. 5. a) i b) za IV. vrst; str. 22. br. 5. b) i c) za II. vrst i str. 29. br. 6. za III. vrst.

Ove dvie dakle izreke, protaza i apodoza, zadržaju i u hipotetičnoj svezi svoje prvobitno značenje kano eksistencijalne izreke ili izreke apodiktičnoga izricanja postojnostî ili kano potreba (zapoviest), mogućnost bliža i daljnja (uvjetovanost u užem smislu), prošnja ili želja, te ih uvjetni veznik,

*) Miklošić sint. str. 770: „während es doch ausgemacht ist, dass die Nebensätze aus Haupsätzen hervorgegangen sind. Selbst die die Nebensätze einleitenden Conjuctionen sind etwas Accessorisches und verhalten sich zu den Modi sowie die Praepositionen zu ihren Casus: Beide Wortclassen haben die Aufgabe näherer Bestimmung; wenn demnach in den Sätzen: „oro dicas“ „naturam expellas furca, tamen usque recurret“ von einem Wegfall der Conjunction gesprochen wird, so ist dies unrichtig.

i

kako već rekosmo, često samo vanjskim načinom i oblikom dovodi u hipotetičnu svezu. Bitno značenje imade ovakav veznik samo u takozvanih pravih uvjetnih izrekah (uvjetovanost u najužem smislu) osobito dakle u onih III. i II. vrsti.

Da ove izreke svaka za sebe pridržaju svoj smisao i u hipotetičnoj svezi, vidi se na primjerih samih. Tako označuje kod Zime pod I. br. 1. i 6. apodoza sljedstvo; pod br. 4. i 6. iste vrsti stoji konjunktiv i imperativ te označuje zapovjed pod br. 3. optativ želju; pod br. 5. potencijal mogućnost. Tu se dakle može reći, da su uz protazu apodiktično izraženu vezane apodoze razna značenja tako, da se hipotetični spoj lih vanjskim pričinja. Isto tako u IV. vrsti br. 1. izriče se potencijalom mogućnost; pod br. 3. optativom želja ili zapovjed, kao'to i pod br. 5. b), a pod br. 4. izriče se grčkim optativom, u nas potencijalom čak samo ponavljanje čina, dakle skroz vremeni odnošaj, te može zato ovdje da stoji i faktično stoji upravo i vremeni veznik, dalje i relativna izreka.

Glede veznikâ u naših hipotetičnih izrekah imademo još dodati sliedeće.

Veznik *ako* rabi sa indikativom svih vremena (kaošto *εἰ*) i to koli glagola imperfektivnih (trajnih, s ovimi osobito u I. vrsti izreka tieh prema grčkom uzamši), toli perfektivnih (dovršnih); s ovimi potonjimi i u I. vrsti (??), osobito pako u III. vrsti, gdjeno stoji sa praesentom tijeh glagola mjesto futura eksaktnoga (i uporedo s oviem) ili za grčki konjunktiv aorista, označujućeg nastup ili brzo ili jednokratno ovršenje radnje. Rabi nadalje isti veznik *ako* i u izrekah IV. vrsti sa potencijalom (koj ovdje dašto stoji kano kondicional) glagolâ objevrstnoga trajanja, sa potencijalom, koji se, kako je poznato, sastoji od participa praeteriti activi II. i aorista glagola *biti**), te označuje tudjer mogućnost

*) Sr. o značenju ovoga načina Miklošić sint. str. 808. br. 9., da rabi u smislu konjunktiva i optativa, sr. još 808. a. „Conditional", tako zove Miklošić ovaj glagolski oblik, „als Wunsch, Gebot etc." i 809. b. „Conditional als Absicht." — Ovaj oblik rabi i u svrhu naznačivanja možnosti kano potencijal (lat. konjunktiv pot., grčki opta-

izpunjenja uvjeta i to daljnju ili manje vjerojatnu *(ako bi, kad bi).*

Naš veznik pako *da* rabi kano zamjenik konjunktiva latinskoga sa indikativom svih vremena objetrajnih glagola za označenje ne postojanja faktičnoga, nego samo postavljanja uvjetnoga (to mu i jeste korenito značenje) izključivo u izrekah II. grčke vrsti, gdjeno rabi u grčkom u tom smislu indikativ historičkih vremena.*)

Rabi nadalje veznik *da* sa indikativom praesenta glagola perfektivnih mjesto futura eksaktnoga u izrekah III. vrsti, prema grčkom jednako kašto *ako* u istome slučaju.

Nepravo pako po našem barem mnienju upotrebljuje se, premda se dosta često čita i rabi, osobito u narodu, veznik *da* sa potencijalom u smislu grčkoga konjunktiva u III. vrsti. Da naš ovaj veznik inače može stajati sa potencijalom kano izraz želje, prošnje i t. d. poznato je n. pr. »Seko moja, da bi te ne bilo!« Medjutiem i u onih primjerih, kojih ima dosta, gdje ovako stoji *da* sa potencijalom u uvjetnom smislu (nepravo za III. vrst; pravije u protazi IV. vrsti mješte *ako, kad bi*) naznačuje ovo *da* s potencijalom *vazda* daljnju mogućnost i nipošto onakovu, kakovu označuje lat. konjunktiv praesenta ili perfekta ili grčki konjunktiv osobito onaj aorista!

---

tiv) i kano kondicional (lat. i grčki konjunktiv), kondicional u užem smislu. Miklošić sam ostavlja pitanje ob ovom dvojakom nazivu neriešeno; on se odlučuje za izraz kondicional; mi smo za obćenitiji pojam potencijal, jerbo on i kano kondicional ne označuje ino nego mogućnost, isto tako i u namjeri.

*) Zašto stoji u izrekah hipotetičnih II. vrsti u grčkom jeziku indikativ historičkih vremena n. pr. imperfekt za sadašnjost, to dobro tumači Krüger §. 54. 10. 3.: „Auch was noch dauernd stattfindet, rückt hier doch, insofern es eine bloss angenommene bis zur Gegenwart nicht verwirklichte Thatsache vorstellt, in die Vergangenheit zurück, und so erklärt sich der Gebrauch des Imperfect, (u nas potencijal ili kako vele kondicional) von der gegenwärtigen Handlung," Logički je dakle naš potencijal posve ravan (kašto i jeste oblik prošloga vremena) indikativom historičkih vremena u toj porabi.

Veznik *da* rabi napokon i u takozvanih dopustnih izrekah, koje su strogo uzamši podvrst hipotetičnih izreka, a tudjer bolje pristaje *da* sa potencijalom dopuštajući ili postavljajući nješto kano daljnju mogućnost, kojoj se štogod još pozitivnijega nasuprot stavlja.

Ovi uvjetni veznici, uvadjajući one naše četiri vrsti uvjetnih izreka, što uzamši obzir na sadržinu misli ili logičko i vremeno poredanje izriču ili su inače izrazom načina bitisanja ili napokon bliži ili daljnji uzrok, povod, odnosno (pravi) uvjet označuju, podudaraju se u ovoj funkciji posve svojim korenitim značenjem sa ovimi temeljnimi logičkimi·kalupi ili bolje rekuć, oni se mogoše samo uslied onoga svoga korenitog značenja upotrebiti za označivanje takovih odnošaja. Ovo njihovo značenje htjedosmo ovdje, govoreći o tih veznicih, naročito da u kratko iztaknemo. Tako potiče čestica *ako*, st. sl. *jako* (još kod Dalmatinaca *jakno* u prispodobah), kano uvjetni veznik st. sl. *ašte* n. sl. *ako*, *če* i *či* od pokaznoga zaimena *i*, *ja*, *je*, te upitnorelativnog korena *k*, te prešavši od toga deiktičnog i pokaznozaimenog u značenje prislovno označuje ona kano takav način bitisanja u značenju našega *kako* rabeći za prispodabljanje; kano veznik nadalje dobi on osim ovoga prispodobnoga još i uzročno značenje: *jerbo*, *buduć da*, kako — nije naša ovdje da dalje izvedemo. Pa kano takav, kano prispodobni i uzročni prvobitno veznik* uvadja *ako* u nas i uvjetne izreke. U nas bo izgubio se je ovoj čestici prvobitni smisao prispodobni, te je mjesto njega stao rabiti veznik *kao*, *kako*, *kano*, kaošto se i ono drugo njegovo, uzročno značenje u nas ne osjeća više, nego mu preostade samo uvjetno značenje, te kano takav veznik uvodi on naše uzročnouvjetne i modalnouvjetne izreke (u III. i I. vrsti) a označuje se napokon njime i označivanje, poredanje ili vrstanje logično i vremeno (u I. i IV. vrsti): taj dakle veznik rabi za sve vrsti uvjetnih izreka osim II., za koju rabi izključivo veznik *da*.

Logički mogle bi se hipotetične izreke I. vrsti predikativne, determinativne ili inače poredjujuće smatrati svezom, koja bi se

inače spojnim ili u obće uzporednim kojim veznikom ili korrelativnimi kakovimi izrazi označiti dala, jer isto dodavanje predikativnih ili u obće kakovihgod oznaka ili svojstava subjektu nije strogo uzamši ništa drugo nego spajanje, kaošto je svako uzporedjivanje u obće konačno spajanje, dodavanje niečega drugoga, dakle sinteza i dalje sintaksa (za razliku od prvobitne forme paratakse), dočim je pravo podredjivanje hipotaksa. U uvjetno-izrečnih zglobovih ili hipotezi nalazimo dakle mi dublje proniknuvši svezu i sintetički i sintaktički i napokon (hipoteza u užem smislu) pravi hipotaktički odnošaj ove vrsti izreka.

IV. nadalje vrst poglavitom bitnošću svojom odgovara poredanju vremenom ili služi takodjer korrelaciji (uzporedjivanju sintaktičnomu), te su pojmovi subjekta i predikata u ovih dviju vrstih uvjetnih izreka različiti tako, da im spoj nije nego vanjski, vremeni ili inače korrelativni (prispodobni); pak zato sve ove izreke konačno izlaze na parataksu; dočim je drugačiji odnošaj obiju izreka u III. vrsti, kod prave uvjetovanosti; tuj suvise pojmovi subjektâ i predikatâ bitnimi oznakami hipotaktički medju sobom, oni bo stoje u užem spoju prave podredjenosti kano uzrok ili povod (uvjet) prema učinku ili sljedstvu. To je *prava* hipoteza al podjedno i hipotaksa, premda se obično svako podredjivanje zove sintaksom, u daljnjem smislu čak i uzporedjivanje. Uslied ove nutarnje, logičke, uže sveze težko je u ove vrsti izrekah uvjetnih izpustiti veznik, koji je tudjer bitni znak onoga odnošaja izreka.

Izreke napokon hipotetične II. vrsti samo su, kako već gore spomenusmo, protimba ostalih, ponajviše, čini se nama ipak, onih III. vrsti. Što se u ovih postavlja bliže mogućim, to se u II. vrsti veznikom *da* postavlja samo kano hipotetična daljnja ali neizpunjena mogućnost.

Tudjer se dakle ovaj naš veznik *da* opet pokazuje u svom korenitom značenju (hipotetičnoga) postavljanja ili dopuštanja. Kano takav rabi on i u dopustnih izrekah, kako smo već gore napomenuli, koje takodjer niesu ništa drugo nego hi-

potetične izreke, ponajviše jestna logička oprjeka izrekâ II vrsti jer se, kako rekosmo, u njih nješto kano moguće, dà istinito dopušta, al mu se nješto još pozitivnijega dodaje. Ovaj je dakle veznik korenitim svojim značenjem samim još i više od veznika *ako* kadar te prvobitno opriedieljen, kako za izražavanje, postavljanje uvjeta, tako i za druge hipotaktične odnošaje gramatičke, izviruće iz njegova na početku ove naše razprave razloženoga temeljnoga značenja.

Prije medjutiem, nego ćemo da prema onom u grčkom jeziku razložimo pojedine vrsti uvjetnih izreka i navedemo primjere za svaku, valja nam za točnije razumljenje njihovo u obće te mjesta, što ga one u slogu u obće i u našem narodnome napose zauzimlju, dodati još sliedeće.

Tražeći mi primjere uvjetnih izreka u narodnoj knjizi, dakle u narodnih pripoviedkah,*) poslovicah i pjesmah, nadjosmo sliedeću analogiju i razliku u načinu izlaganja mislî u one tri vrsti jezično-umnieh proizvoda narodnieh u obće i glede izlaganja uvjetovanosti napose.

Narodna naša pripoviedka izlaže kod čina vazda naum, koji se najviše puti pripovieda u obliku naloga komegod podanoga, zatim izvedenje istoga t. j. sam čin, i napokon posljedak mu, koje je sve troje u pripoviedci malone uviek identično. Nu narodna je pripoviedka izlaže epskom svojom širinom i nepazeći na ovo često malko dosadno opetovanje. Istiem načinom riše svoje epske dogodjaje i narodna pjesma, tako da je težko kazati, koja je od koje oviju dviju vrsti identični ovaj način uzajmila, pitanje što suvisi sa onim o prioritetu jedne ili druge vrsti pjesničkoga toga narodnoga zgodopisa. Al se, to nam je ovdje napomenuti, kako je svim čitaocem Homera poznato, i u ovome nalazi isti način izlaganja, kaošto i u našoj narodnoj pjesmi, kako je u obće kompozicija i slog u obima posve isti. U onom se opetovanju ili palillogiji u obće medju ostaliem i sastoji naivna epska širina narodne pjesme. Za Homera

*) Vuk Štefanović Karadžić: Srpske narodne pripoviedke. II. izdanje 1870.

sravni n. pr. Il. I. 322—347, 419—427 sa 493—510; II. 23—34 te 59—70; III. 67—75 sa 254—258 i t. d. na sijaset miesta. Ovo je opetovanje u našoj narodnoj pjesmi prešlo i u iste prispodobe. I u ovih se, a sve običajnim pripoviedajućim tonom kazuje najprije ona stvar, s kojom se štogod prispodablja, zatim se kaže kontradiktorno, da to nije ono i napokon se izriče prispodobljeni priedmet, te veli, što je, da je ovo ili ono. Logički je obrazac takoviem prispodobam *A*—non *A* —*B*. N. pr.

Dva su bora naporedo rasla
Medju njima tankovrha jela;
To ne bila dva bora zelena,
Ni medj njima tankovrha jela;
Već to bila dva brata rodjena:
Jedno Pavle a drugo Radule. N. pj.

Daljnji je dakle stepen razvijenosti sloga pripoviedajućega, kad se, okaniv se one primitivne i naivne epske širine kod pripoviedanja čina izpusti ono opetovanje, obično naum; te kad se, izišavši iz historičkog tona pripoviedanja, kao da se je ona stvar, s kojom se prispodablja, zbilja i za ovaj put samo prispodobljenome za volju dogodila, prispodoba stegne na dvie samo izreke, sadržavajuće onaj priedmet, s kojiem se prispodablja te prispodobljeni. Ovo stegnuće pripoviedanja zbude se u pripoviedanju dogodjaja historičkom u pričanju i u prispodobah pomoćju veznika, u prvoj osobito uzročnih i vremenih pak i uvjetnih — vremenimi i uvjetnimi izrekami rišu se, kako znademo, obično nuzgredni dogodjaji — u drugoj prispodobnimi veznici — i tiem stezanjem upravo prelazi slog iz paratakse u sintaksu i hipotaksu. U ovakovu stezanju mogli bi se u svrhu štilističkih i logičkih vježba na našieh narodnieh pjesmah učenici naši liepo vježbati. Ovakovo bo stezanje upravo je mnogo nalik na prenašanje upravnoga govora u kosi.

Najkraće i ujedno najljepše takovo stegnuće dviju ili triju izreka, često i čitave pripoviedke, predstavljaju nam narodne naše poslovice, koje i jesu neriedko samo izvod ili nauk,

često poput sama naslova historičke kakove pripoviedke*) iz ovakovieh pripoviedaka, ponajviše basna. Poslovica medjutiem ponajviše sadržaje sve tri stvari: prispodobljenu, onu s kojom se prispodablja te svojstvo, glede česa se prispodabljaju dvie stvari; a može i manjkati i to prispodobljena stvar ponajviše, kano takova, što se sama sobom razumije. U pripoviedci dakle narodnoj, u prispodobi**) i njezinu, rekli bismo, kratkoslovu ili brahilogu, narodnoj poslovici, svagdje vazda su tri stvari, što se izlažu: naum ili pomisao (ideja), izvedenje njezino (ili učin) i posljedak, ili logički uzrok ili povod, učinak i sljedstvo (ovo potonje često jedno te isto); tako u pripoviesti; ili prispodobljeni priedmet prispodabljajući i treći logički momenat, svojstvo, s kojeg se prispodabljaju t. j. tertium comparationis; tako u prispodobi i u poslovicah, brahilogu iz obiju prvanjih vrstî, kako ga netom prozvasmo.

Historija, dosljedno i narodna pripoviedka, napokon i narodna pjesma — historija u stihovih — izlaže faktični ili izumljeni historijski čin onako, kako se je u prošlosti *dogodio ili* kako ga ona u obće predstavlja, te joj za to služi poglavito — prvobitno u parataksi — apodiktički način pripoviedanja ili gdje

*) Kaošto ona poznata: „Slovo iže, a sirca niže“ ili ona: „Da nijesam patila ne bi se u sriedu spratila“ rekla koza, sklonivši se u sriedu od vuka. Ili ona: „A zašto siče na sveca?“ rekao kurjak (izvinjavajuć se) kad se bio zavjetovao, da ne će više ništa klati, a ono on ipak pojeo gusaka. Vuk Srpske narodne poslovice 1. i Stojanović 98. Kod Vilima Korajca: Filozofija hrvatsko-srpskih narodnih poslovica 1876. str. 83.

**) Prispodoba, koja naravno može da bude kraća ili podulja, tečajem se je vremena razvila prieko raznijeh tropa i figura govora, od kojieh njeke i to veoma mnoge, nijesu ino nego upravo puke prispodobe, kaošto n. pr. metafora, metonimija i t.d. razvila se je i podigla, kako je poznato, do posebne vrsti štilističke u allegoriji ili inokazu, postaloj, kako se čini, upravo iz basne. Prispodoba pako, bila ona kraća ili dulja, svagda je njeko pripoviedanje, izlaganje ili nabrajanje, u allegoriji najpodpunije, raznih svojstava ili pojmovnih oznaka stvari koje. U vrst prispodoba idu medju ostaliem i parabola i paramitija, a mnogo njezine naravi imade i idilla, tako da se ova vrst izlaganja, prispodabljanje, prikazuje upravo posebnom vrsti štilističkom.

je već prešla u sintaktično, uže vezanje dogodjaja, rabe joj za to poglavito veznici uzročni i vremeni, rjedje uvjetni, ovi potonji ondje, gdje u prošlosti zbivše se dogodjaje dovodi u uzročni odnosno uvjetni odnošaj, to jest, kad izlaže onakove čine, koji su uvjetujuć se proizveli u prošlosti nješto nova. Za nju leže, makar ih ona i sintaktičnimi zglobovi izrečnimi risala, dogodjaji ipak više manje, mi bismo rekli, na jednoj liniji, u prošlosti, na liniji sjećanja ili pamćenja, odnosno ponovljenog izlaganja. Pak upravo zato manje su zgodne i manje rabe — premda, kako rekosmo, rabe i one — za ovakovo izlaganje iz prošlosti u historičkom slogu, izreke uvjetne, koje svojom naravi bolje pristaju u retorički slog, retoričku prozu.

Uvjetnim bo izrečnim zglobom izriče se, kako smo toliko i previše puti razložili, i dovode su u svezu uvjetovanosti dva čina, koja proizvode u toj, poglavito uzročnoj svezi, vazda nješto nova i to takova, što se ima istom da zbude, što dakle sadržaje u bitnosti svojoj posljedak prošlosti ili sadašnjosti padajući vremenom svojim u budućnost.

Sa prošlošću kano gotovom činjenicom sa svimi njezinimi glavnimi i uzgrednimi čini te odnošaji i uvjeti njihovimi bavi se historija, sa sadašnjošću i budućnošću realnom državnom, politika u obliku retorike, koja joj je sredstvom ili izrazom, politike kadikad i gdjegdje narodne, što bi vazda i svagdje moralo da bude — protimba njezina jest sofistika — politike, ravnajuće sadašnjost i pripravljajuče iz raznih odnošaja i činjenica prošlih i sadanjih budućnost. Retorika dakle sa filozofijom — koja potonja sa svimi svojimi granami, raznimi znanostmi, razbire i reda svekolike realne i ideelne pojave i odnošaje svemirske kano nauk spoznavanja svih tvari, njihova bitisanja i odnošajâ — jesu i one štilistične struke, što se bave poglavito sa sadašnjošću i budućnošću, predstavljajući sveudiljnu mjenu, svihkolikih stvari odnosno stvaranje novih tvari. Pak zato i pristaju uvjetne izreke kano izraz medjusobnog odnošaja uvjetovanosti svih tvari, mjene njihove u svrhu proizvadjanja novih ponajviše u retoriku, odnosno u filozofiju. Stoga je i moći najbolje i najkrasnije

primjere **uvjetnih izreka ili perioda** poglavito III. i II. vrsti crpiti iz **retoričko-političkih** spisa, dotično političkih govora koje dobe ili pako one (I. odnosno ali manje IV. vrsti) iz filozofijskih knjiga i razprava. Zato će govori Demostenovi i Ciceronovi te drugih modernih velikih govornika ostati za sva vremena najglavnije i najbogatije vrelo primjerâ uvjetnih izreka razne vrsti.

Historija dakle u najširem smislu sa svimi svojimi prozaičnimi i pjesničkimi vrstmi štilističnimi pripoviedajući ili pričajući te izlažući na jednoj liniji, ponajviše prošlosti raznovrstne dogodjaje i čine pak **retorika**, ponajviše politička sa filozofijom, ova potonja sa raznimi granami svojimi, znanostmi, obje ove **glavne stilističke vrsti** izlaganja mislivosti i sudljivosti ljudske, crpe svoje priedmete vazda samo iz jednoga tvarnoga carstva, jedne glavne vrsti tvarina, predstavljajući ih u njihovu medjusobnom savezu, spoju, uvjetovanju, mjeni i tvorbi njihovoj; dočim treća glavna štilistična i vrst logičkoga razmatranja, rabeća doduše i onim prviem dvima ali ponajviše poeziji, naime **prispodabljanje**, u širem smislu svadjanje u odnošaj raznorodnih sličnih stvarih ili pojmova, vadi svoje priedmete iz raznih carstva; ona zalazi iz kruga etskih ili obće filozofijskih, što se gdje izlažu, istina u konkretna, tvarna carstva, ponajviše u životinjsko ili bilinsko carstvo, crpeći odavle slike i prilike svoje za razjašnjenje prvih ili obratno.

Ova je glavna vrst štilističnog, prozaičnog i ponajviše pjesničkog izlaganja u onih prvih dviju vrstih upravo ono, što se napose može nazvati **estetskim** momentom u slogu. Ovaj se je način izlaganja, kako smo vidjeli, razvio do samostalnih štilističnih vrsti. Ona je vrelo najljepšim izražajem jezičnim, tropom ili obratom i figuram te rečenicam jezikoslovnim. Mi smo o tome i na drugom mjestu, u prvoj našoj razpravi o jeziku, pobliže razložili svoje mnienje, te se ovdje samo pozivamo na ono, dočim smo to ovdje samo u tu svrhu spomenuli, da iztaknemo prvobitno jednakost izlaganja u naših narodnih pripoviedkah, pjesmah i poslovicah glede logičnoga shvaćanja i poredanja ili vrstanja

pojmova u izrekah u obće i u uvjetnih napose. Svagdje nadjosmo glavna tri pojma, koja su dalje razvedena, uzrok ili povod i učinak ili sljedstvo u historičkom pripoviedanju, prispodobljeni i prispodobni priedmet te formalni (abstraktni) pojam, pod kojega vidom se prispodabljaju u prispodobah, napose u poslovicah; a svagsluže uvjetne izreke najljepšim izrazom ovoga snošaja tvarî ili pojmova medju sobom. A sad da priedjemo već jednom na navadjanje samih vrsti uvjetnih izreka sa dotičnimi primjeri.

Vrsti uvjetnih izreka.

U grčkom jeziku razlikuju se, kako smo gore češće puti spomenuli, četiri vrsti uvjetnih izreka. Prof. L. Zima sravnio je u prije navedenoj razpravi primjere naših uvjetnih izreka sa grčkimi, te nabraja I. vrst sa 7 raznih slučajeva ili podvrsti, od kojih u posljednjem slučaju izostaje veznik. U II. vrsti pronašao je on 5 slučajeva sa više podrobnosti, koje će se iz niže navedenih primjera najbolje razabrati; i to pod br. 1. a) *α* i *β*; zatim slučaj *c* i *d*; pod br. 2. isto tako 4 podredjene mu vrsti; zatim br. 3, 4, i 5, u kojem potonjem se navodi pod *a*, *b*, i *c*, izostajanje dielova periode. Nadalje navodi on III. vrst sa 6 raznih slučajeva; (šesti od njih, gdje je izpušten veznik) i napokon IV. vrst, takodjer sa izpuštenom ovisnom ili glavnom izrekom. Medjutiem ovo izpuštanje i veznika i koje od izrekâ periode imade se uzeti samo u nepravom ili prividnom smislu, jer mi danas logikom ili po analogiji kaošto u obće u najviše takozvanieh elipsa dodajemo ono, čega prvobitno jezik nije ni postavljao.

I. vrst uvjetnih izreka.

Krüger §. 65. II. 5. 2. i Miklošić kažu ob ovoj vrsti uvjetnih izreka, da one izriču objektivni uvjet te sljedstvo, što iz radnje u protazi sliedi ali tako, da govornik sam nikako ne izriče pri tome *svoje* mnienje ob istinitosti ili o mogućnosti izpunjenja uvjeta; ali je istinitost koli uvjeta

toli sljedstva nedvojbena. Tudjer se dakle izriče kano zbiljska, istinita, nedvojbena sveza dviju radnja, od kojih ako jedna postoji, sliedi bez dvojbe druga kano sljedstvo.

Zato i rabi u ovakovih uvjetnih izrekah u grčkome jeziku u protazi εἰ sa indikativom kojega mu drago vremena, a u apodozi indikativ u obće ili futur ili imperativ. Riedko samo može se — jer ovi obrazci uvjetnih izreka prelaze jedan u drugi izmienjujući si česti periode, tako da je protaza jedne vrsti spojena sa apodazom druge — riedko dakle može se apodoza IV. vrsti da spoji sa protazom I. ove vrsti, gdje ovakova apodoza, kako veli Krüger, vazda označuje, da sljedstvo zavisi od okolnostî. Mi smo u obće nazvali ovakav optativ potencijalom; ovaj dakle samo naznačuje mogućnost izpunjenja. Zato bismo mi sve onakove mješovite slučajeve, za koje navodi naše primjere Zima pod I. br. 3. (želja), br. 4. (konjunktiv, jednak imperativu, dakle zapovjed, prošnja, opomena) br. 5. (mogućnost, potencijalom izražena) podredili onome slučaju pod br. 2., gdjeno u apodozi imperativ stoji, te bismo dakle potencijal i optativ i grčki i naš ovdje uzeli samo za blaži ili čedniji izraz neizvjestne budućnosti, t. j. onoga, što se kaošto i ono, što se imperativom kategorički izriče, imade istom dogoditi. Promotrimo li pobliže primjere kod Zime, mi ćemo se lahko o tome uvjeriti. Isto se tako imade u slučajevih pod br. 6. ove vrsti kod Zime navedenih očevidno perfekt i aorist smatrati samo zamjenikom futura, pošto ovaj perfekt ili aorist označuje samo brzinu nastupa ili izvršenja radnje

Prelazeći na same primjere prije svega nam je ovdje kano suvišnu odkloniti izreku, koja se često u narodnoj pjesmi kano prava i neprava protaza čita. To je izreka »Ako Boga znaš«, koja je formula smislom u prvom slučaju jednaka samo zakletvi »Tako ti Boga« ili »Boga ti« ili »za Boga (miloga.)« Ova se formula nalazi ponajprije uz pitanje n. pr. »Zašto, brate ako Boga znaš,« (razumieva se iz predjašnjega: »ćeraš mene iz kuće.«) Nar. prip. str. 295. »Prodji je se. ako Boga znaš.« N. pr. str. 145.

Imade u našem narodu, kako je nabožan, u običnom govoru još druga onako samo formula, hipotetička protaza mnogo rabeća: »Ako Bog da« uz pitanje, n. pr. »Kamo (ćeš, kuda) ako Bog da« ili u istome smislu samo »Ako Bog da«, gdjeno se ono pitanje *kamo ćeš* ili *kamo ideš* ili *kamo si se uputio, kamo te put vodi, kamo si nakanio* samo sobom razumieva.

Nu ova se ista nabožna formula nalazi i u pravih hipotetičnih izrekah te se imade i ondje isto tako kano za smisao suvišna odkloniti, jer u svih ovakovih protazah nije „*Ako Bog da*“ protaza i njezin glagol „*da*“ (dopusti) predikat iste, već je pravi predikat protaze glagol što sliedi iza njega nadovezan uz ovaj deklarativni *da* ili *te*. Zato se ne ima ova druga izreka uzeti posljedičnom, jer je ovaj glagol *dati* ovdje, kaošto ih imade mnogo drugih, glagol nepodpuna smisla, kojemu se sliedećim glagolom smisao izpunjuje. Takovi glagoli niesu ništa drugo nego njeka i to bližnja modifikacija glagola *biti*, dakle pomoćni glagoli njeke vrsti.*)

*) U našem jeziku imade mnogo takovieh glagola, kojim infinitiv, što bi imao da sliedi iza njih, kaošto u drugih jezicih, a u nas opisan sa *da* i indikativom, nadopunjuje smisao. Ima jih koji su smislom bliže pojmu glagola *biti*, a ima ih i takovih, koji su daljnja modifikacija njegova. Prve vrsti jesu n. pr. u smislu njemačkoga *können, sollen, müssen* i *dürfen*: *moći, morati, smjeti, treba da* i *valja da;* zatim mnogi drugi kano daljnja modifikacija glagola bitisanja ili bivanja, naznačujući *počimanje* i *nastavljanje* čina; kanoti prije svega sam glagol *početi* sa njegovimi sinonimi *stati, sjesti, uzeti* sa infinitivom ili s indikativom sa *da* kojega drugoga glagola, koji izražaj odgovara kakovim prefiksom načinjenomu od drugoga glagola glagolu perfektivnomu. Daljnji su takovi glagoli *poći, prihvatiti, latiti se* i sam glagol *nastaviti*. Svi ovi glagoli rabe dakako pored toga samostalno kano glagoli svoga vlastitoga smisla. Tudjer valja dobro razlikovati, jer imade i drugih glagola, što se slažu sa *da* mjesto s infinitivom, pak ipak oni ne idu u red ovih glagola, jer niesu bližnja modifikacija glagola *biti*. Takav je glagol n. pr. *ostaviti, pustiti da* i t. d. i mnogi drugi. Ove glagole valja logički i gramatički strogo razlikovati od prvanjih i ovu porabu od pravih namjernih izreka. Namjerna je n. pr. izreka iza glagola *ostaviti,* kad on stoji u svom vlastitom značenju: *zurücklassen damit* a ne *lassen* sa infinitivom, n. pr. „ostavi ga da pogine“ — „lass ihn zu Grunde gehen.“

Smislom slična onoj prvoj formuli zaklinjanja pomoćju pozivanja na eksistenciju boga jeste ona druga formula zaklinjanja kano izraz želje, koja, čini se, stavlja više puti u izgled nagradu božiju dotičniku, ako li izpuni želju moliteljevu. Rabi medjutiem ova potonja i za izraz udivljenja, gdjeno potvrdjujuć pojačava predjašnju izjavu, te odgovara smislom superlativu. To je ona poznata izreka narodne pjesme: »Da od Boga nadješ« ili »nadje«. N. pr. u onome već gore navedenome primjeru: »Dà, kaka je, da od Boga nadje(š)!« što je smislom toliko kano »najljepša je od svih« ili pako tako je krasna, da joj se krasota imade smatrati osobitim darom božjim, da ju je samo od boga dobiti mogla (zato glagol *nadje* ili *nadješ*). Ako se hoće tako uzeti, to su one dvie izreke: »Ako Bod da« i »da od Boga nadješ«, njekim načinom ili donjekle protaza i apodoza (barem sljedstvo) jasni dokaz i izraz bezazlenosti i nabožnosti našega naroda. Za logiku i gramatiku ove su formule dakako posve izlišne. Medjutiem nakon ove nuždne bivše digresije povratimo se na našu gramatičku razpravu o uvjetnih izrekah ove vrsti.

Tudjer nam valja prije svega opaziti, da sve onakove uvjetne izreke sa predmetnutom u protazi formulom »ako Bog da« po našem barem mnienju spadaju u III. vrst hipotetičnih izreka, jer tuj stoji praesent perfektivnoga glagola mjesto drugoga futura. N. pr. »Ako Bog da, da ih (sestre) nadjem, da bi mi verovale, da sam im brat.« N. pr. str. 28. smislom: »ako nadjem sestre, da mi vjeruju« i t. d.

Medjutiem opet smo i upravo kroza to u tečaju naše razprave naišli na jedno važno gramatičko pitanje o naših hipotetičnih izrekah, koje moramo svakako prije da riešimo, nego uzmemo da navadjamo primjere same.

Onim prve ovdje napomenute vrsti glagola odgovaraju u grčkom jeziku mnogi glagoli koji se slažu sa predikativnim participom. Vidi Krüger §. 56. br. 3. i sl. Isti glagol *εἶναι* (op. 3.) stoji tako n. pr. *ἔστι γιγνόμενος* (!) Vidi o tome obširnije gore u II. našoj razpravi; ovdje smo to naveli boljega razumljenja radi, te zato jer nam se je slučajno nadala prilika.

To pako pitanje jeste, da li izreke uvjetne sa protazom ako i s praesentom glagola perfektivnoga spadaju svekolike u III. vrst grčkih hipotetičnih izreka ili idu li njekoje od njih takodjer u I. vrst, kamo idu dakako uz sva ostala vremena indikativa, kako se lahko osvjedočiti, budući ponajviše izriču, što se običajno zbiva ili sadržaju obćenite istine, bez dvojbe svekolike protaze sa *ako te* praesentom glagola imperfektivnoga. Ja niesam o tome u našem jeziku čitao ništa, te sam razmatrajući i poredjujući primjere sam stao dvoumiti, kašto će se sigurno mnogo filologa naći istoga mnienja, te se to pitanje ne da mimoići, nego se mora da rieši.

Prof. Zima je u tome očevidno pogriešio. Jer dočim on u I. vrsti navodi indikativ obiju vrsti glagola imperfektivnoga i perfektivnoga kano jednake, s druge strane u III. vrsti nabraja on same protaze sa *ako* ili *da* s potencijalom ili po Miklošiću sa kondicionalom (particip praeteriti activi II. i aorist glagola *biti*), dočim upravo nijedne ne navodi protaze sa *ako* ili *da* s indikativom praesenta glagola perfektivnoga ondje pod III. vrsti; dapače, što je još čudnovatije, nema u njegovih primjerih III. vrsti niti jednoga jedinoga sa *ako* i futurom drugim (budem i t. d.), koje vrsti izrekâ ipak očevidno u III. vrst idu, dočim onaj futur uz uvjetni veznik naznačuje samo neizvjestnu budućnost, u grčkom konjunktiv u obće i osobito onaj aorista, s kojiem je po smislu kaošto i lat. futurum exactum srodan. Srodnost pako ta futura II. ovdje sa aoristom dolazi odatle, što on kaošto aorist izriče ono, što će se morati prije čina apodoze da zbude, prošlost čina prema onome u apodozi. G. Zima n. pr. navodi pod I. br. 2. str. 4. izreku „Ako l' tebe ponestane blaga, opet dodji poočimu tvome“ Vuk N. pj. II. 66., koji primjer očevidno može spadati i u III. vrst, jer bi tuj u latinskom i grčkom stajao konjunktiv, naznačujući hipotetičnu mogućnost možda i očekivanu (sic!), svakako barem lahko moguću, dakle onakovu, kakovu izriču upravo protaze III. vrsti. G. je Zima očevidno uzeo ovdje, kako bi se napokon i moglo uzeti, ponestane u

smislu I. futura (deficiet), ali će svakako biti ovaj slučaj kaošto gornje pitanje u obće, prieporno i otvoreno pitanje, pošto se može i na našu tumačiti ovaj primjer. Pak mi ne znamo, uzmemo li tako sve praesente perfektivnih glagola tumačiti, nije li to krivo i naročito ne ćemo li ovako dobiti same slučaje I. vrsti hipotetičnih izreka, dočim će nam ponestati malone sasvim primjera za III. vrst, a ovi su ipak naravi svojom veoma česti; primjeri, što ih s druge strane navodi g. Zima pod III.vrsti (skroz samo sa potencijalom, grčki optativom (!), spadati će mnogi ako ne svi) u IV. vrst. (Protaza IV. vrsti, apodoza I. ili III. vrsti).

Medjutiem trebati će i ondje još izlučiti njeke primjere i to onakove, gdje je narod ili pisac nepravo rabeći potencijal rabio ga mjesto konjunktiva ili pravoga kondicionala. Potencijal bo, rekao tko što mu drago, naznačuje samo daljnju mogućnost ili (hipotetičnu dašto) želju kaošto i grčki optativ. Još očevidnije naznačuju daljnju mogućnost dakle (IV. vrst) oni primjeri kod g. Zime str. 26. gdje stoji *ako bi* (!) t. j. ako sa potencijalom). Pitanje je napokon, hoćemo li se sliepo držati oblika (načina) koji narod često netočno rabi ili ćemo držeći se smisla onaj oblik svesti na smisao te ga tako izpraviti tako rekuć, gdje je treba. Pak i po samom obliku imade g. Zima krivo.

Svakako će se u današnjoj prozi i jeziku u obće, kaošto to i biva, morati razlikovati potencijal od konjunktiva u hipotetičnih izrekah te ovomu uzčuvati mjesto, što ga u logici i gramatici ide. Isto tako je prieporno, što onaj primjer pod I. 1. str. 4. »Ako ljeto ne dade, jesen nema česa« Posl. naznačuje, eda li obćenitu istinu ili pojedini slučaj, dogodjaj. Mi i tudjer nagibljemo na potonje tumačenje. Tako je sa svimi ovovrstnimi primjeri kod g. Zime. N. pr. onaj na str. 6. pod I. 4. »Ako nigdje kuma ne nadjem, da mi budeš kum« Vuk n. posl. A očevidnija je još možda pometnja vrsti uvjetne izreke u sliedećem primjeru str. 6. pod I. 4.

»A da bi me majka ne rodila,
Ni mužkijem pasom opasala,

Ako jutros ne posječem glavom
Baš sokola Bulić Huseina«. Ogled. srb. str. 83.

Smisao je ovdje dakako: „posjeći ću, života mi i mužkog imena moga!“; al je ova budućnost ipak samo hipotetična još mogućnost t. j. neizvjestna, te pitanje o vrsti ove hipotetične izreke opet prieporno. Nu ostavimo ovakove primjere sa *ako ne* (si non, ili nisi) jer tudjer bi mogao čoek uzeti te glagole za futur I. ili II., nego uzmimo druge sa jestnim glagolom, pa da na njih razvidimo ono gornje pitanje, koje se čitavo drugimi riečmi izraženo vrti oko toga, može li ako sa praesentom glagola perfektivnoga, kako bez dvojbe naznačuje futur I., dapače i II., naznačivati takodjer latinski i grčki konjunktiv (kondicional), kaošto ga naznačuje bez dvojbe veznik *da* sa indikativom praesenta glagolâ obje vrsti trajanja.

Pitanje nas ovo samo sobom sili*) da već ovdje uzmemo da razmotrimo narav grčkih hipotetičnih izreka III. vrsti, pak da uporedivši više nedvojbenih primjera naših I. sa onimi III. vrsti, razvidimo prema ovim još i druge primjere iz našega jezika, što ih g. Zima pod ovom vrsti navodi, da se ne pričini, kano da mi hoćemo nerazložno ob ovoj stvari da govorimo.

U grčkom dakle jeziku stoji u III. vrsti hipotetičnih izreka u protazi ἐάν, (ἤν, ἄν, Hom. εἰ, αἴ (κε). s konjunktivom, u apodozi indikativ praesenta i fu-

*) Tudjer nam valja za obranu objektivnosti naše napomenuti to, da smo mi uzevši da razpravljamo čestici da za volju i hipotetične izreke, koja nam se je razprava na šire razprela, nego smo i sami predmnievali, bili svakako dužni, da se osvrnemo na prije toga u nas izašle radnje ob otome priedmetu, kao što ovdje na razpravu g. Zime, kojemu je pisac osobiti prijatelj i štovatelj. To smo tim više bili dužni da učinimo, pošto u nas nemarom i nehajstvom mjerodavne oblasti naše ne ima žalibože do danas nikakova časopisa za srednja naša učilišta poput „oesterr. Gymnasialzeitschrift,“ u kojem bi se takove razprave iz programa gimnazijskih mogle oglasiti i ocieniti, da ne prodje u tutanj ono, što je dobra u njih, a da ne ostanu neizpravljene gdjekoje grješke, kao što to danas mora da bude.

tura ili imperativ, a može stajati i optativ sa ἂν u apodozi (apodoza IV. vrsti), ako se (po Krügeru) glavni taj čin smatra (samo) vjerojatnim (po našem daljnja mogućnost); dočim indikativ da stoji po Krügeru, kad se pitanje smatra pozitivnim, a imperativ, kad se predstavlja nuždnim. Curtius §. 545. Krüger §. 65. II. 5. op. 3. (sr 54. 12. op. 1. i §. 53 1. op. 5. [sa 3 i 4] i napokon §. 53. 6. op 4. i 5.)

A sad da vidimo primjere ponajprije grčke.

Ἢν ἐθέλωμεν ἀποθνήσκειν ὑπὲρ τῶν δικαίων, εὐδοκιμήσομεν· εἰ δὲ φοβησόμεθα (pazi na prielaz u I. vrst) *τοὺς κινδύνους, εἰς πολλὰς ταραχὰς καταστήσομεν ἡμᾶς αὐτούς.* Isokrat. »Ako uzhtjednemo (Uzhtjednemo li) umrieti za pravednike (braneći pravednike i pravicu), bit ćemo slavni (slavu ćemo si steći); ako li se budemo plašili (budemo li) pogibija, u velike ćemo sebe same strovaliti (dovesti, baciti) smutnje,« ili *Δεῖ τὰ βέλτιστα ἀντὶ τῶν ἡδέων, ἂν μὴ συναμφότερα ἐξῇ, λαμβάνειν.* »Treba uzeti najbolje mješte ugodnoga, da ne bude možno oboje uzeti«, smislom jednako: »ako ne bude (bilo) možno oböje«,*) ili *Νέος ἂν πονήσῃς, γῆρας ἕξεις εὐθαλές.* »Ako se budeš trudio (uztrudiš) kano mladić (u mladosti, za mlada, mladićem), imat ćeš ugodnu starost.«

Grčkih primjera I. vrsti, mnijemo da nam ne treba navadjati ovdje, nego sad da sliede naši primjeri ove vrsti.

»Ašte gospod ljubit kogo, togo nakazujet.« »Ako je go, ali je soko.« »Ako je tko lud, ne budi mu drug.« »Ako je tko jači, al i Bog je svači.« »Ako pravda ne pomaže, krivda ne će pomoći« N. posl. »Ako su je (ženu) ubili, to je i zaslužila.« »Ako su je na bunište bacili, ondje je i živa ležala« N. prip.

*) Petračić prevodi ovdje ᾖ, „ako nije možno", što je oblikom i smislom indikativ, te ne pristaje točno ovamo. Grčki bo konj. praes. glagola εἶναι stoji, kašto ovdje smislom radi pomanjkanja oblika i za konj. aorista, a ovomu je zamjenik u nas fut. II. kao što i u istom grčkom jeziku rado se premeće ovaj konj. od nužde (za aorist) u optativ fut. sa ἂν i to ili γίγνεσθαι (conj. aor.) ili fut. od εἶναι sam; prvi za perfektivnost, drugi za trajanje.

str. 164. „Ako žena nisi, izidji mi na mejdan“ str. 47. „Ako si naš, treba da se pobratimiš samnom, ako želiš srećan da budeš“ str. 95. „Pa me ubij, ako mi ne ćeš života pokloniti“ 145, „A hoćeš, reče divljan, i na sramotu, ako ne ćeš lijepo“ 148. „Vala, ako me i mrzi s tobom raditi, i opet ti se pokoriti ne ću, samo hoću da načinim ugovor, pa da odpočnemo raditi“ 275. „Idi vidi, kako one sirote žive, ako težko žive, podaj im bolju hranu“ 81. „Dobro će biti, ako bog da“ 64. „Ako tuži, za nevolju mu je“ N. pj. II. 7. 21.

Opaziti valja, da u narodnoj pjesmi n. pr. voli i veoma rado rabi upravo futur I. u ovoj vrsti, a ne praesent glagola perfektivnoga, u svrhu da se označi mogućnost in utramque partem, da se što dogodi ili ne ili da se jedan ili drugi od navedenih čina dogodi (često se puti naime u narodnoj pripoviesti stoga navode i dvie uvjetne izreke, jedna izričući nagradu za vršenje, druga kazan za neizpunjenje zahtievane radnje), dakle nepristranost govornikovu. N. pr.

„Ako li ih preskočiti ne ćeš,
Ne ćeš izić, ni izvest djevojke.“ N.pj.II.29. stih 461.
„Ako ćemo izgubiti dušu (ako hoćemo da)
Lasno ćemo omrazit Momira. II. 30. 105.
„Ako Bog uteći dade (utečemo)
Na čast braćo svakom po devojka.“ II. 101. 128.

Nu i ondje rabi kadikad fut. I. u nas, gdje bi Grk svakako konjunktiv stavio n. pr.

„Biće tebe vina izobila,
Ako caru ne će ni dostati.“ II. 29 349.*)

isto tako II. 46. 33., dočim primjeri kanoti:

„Ako li se koja druga maši
Vjera moja tako mi pomogla,
Osjeć ću joj ruke do lakata.“ II. 29. 554.

*) Ovakovi bi primjeri dokazali, da ne samo naš futur. II. sa budem i sa prefiksom u z i inače perfektivnih glagola praesent rabi kano zamjenik konjunktiva, nego čak i futur I. To je netočnost izražavanja mislî, ovdje, mjesto, „ako i nebude dostalo“ ili „nedostane.“

(Tudjer on pozna, koja je prava djevojka ili barem tako kaže.)

ili »Ako zgubiš mlada zatočnika
Čestita ću tebe učiniti.« II. 29.;

ili »Ako njemu bude do nevolje
Da se njemu u nevolji nadješ.« II. 29. 173.

ili »Ako bude srce u junaku,
Kabanica ne će ništa smesti.« II. 29. 481.

svakako idu u III. vrst naših i grčkih hipotetičnih izreka. Daljnji primjeri III. vrsti neka ovdje uporedo sliede.

»I ako je živ, da ga dovede preda nju« N. pr. 61. »I ako ti još što kaže, opet dodji ovamo k meni« 62. »Ako za sedam dana to ne uradiš, nije na tebi glave« 66. »Hajde da je (ženu bio muž bacio u jamu) izvadim, ako još bude živa« 144. (sic!) »Ako li pak ne izleže, hoću te staviti na muke« 105. »I koju djevojku nadješ i izprosiš, nemoj je vjenčati, ako joj ovi prsten ne uzidje dobro na prvi prst desne ruke« 114. »Pa ako se ona dosjeti i za tobom počme trčati, baci joj najprije vezenu maramu« 123.

Primjer pako sadržavajući obćenitu istinu makar praesentom i perfektivnog glagola izražen, kaošto sliedeći pristaje i u I. vrst, a uzme li se za uporabu u špecijalnom slučaju (u kom je slučaju onaj praesent jednak fut. II. ili grč. konj.) u III. vrst n. pr. »Ako uzmeš djevojku, ti znaš (ćeš znati); Ako uzmeš udovicu, ona zna; Ako li uzmeš puštenicu (ženu razstavljenu) čuvaj se štapa« 154. (U pripoviedci stoji kano špecijalan slučaj). Čitaoci neka biraju ili štap ili jedan od ovijeh slučajeva. Pa kad smo već glede ženitbe u divanu, neka stoje još i ovi izgledi kršćanskim ženikom: »I ako ti je (kćeri) baš car i ne da, ne će ti glave uzeti« 51. »Daću ja za tvoga sina devojku, ako načini ćupriju od moga dvora do svoga od bisera i dragog kamenja« 52.

Nu i dalje idu žalibože zahtjevi ovi u tom škakljivome pitanju ženitbenom u onoj pripoviedci o ljepoti djevojci, jer se ište: »Ako tvoj sin uzima u svom dvoru svašta bolje, nego što je u mome, daću mu devojku.« Napokon neka stoji još

i sliedeća težkoću i nepriliku vremena rišuća izreka narodne pripoviedke: „Kraljević Marko uzdahne, pa reče: Kuku prvi ljudi, lele ljudski izrode! Ako ovako potraje, doći će zeman (vrieme), da jedno jaje četiri čovjeka nose u nosilah!«

Razgledajmo sada prema ovim primjerom Zimine. U III. vrsti pod br. 1. imade on primjer: *Ἐὰν ᾖς φιλομαθής, ἔσει πολυμαθής.* Isokr. Dem. 18. Ovaj primjer prevodi g. Zima sa: „Da bi ti bio radoznalac, bit ćeš mnogoznalac.« To je hrvatski prievod grčke izreke: *Εἰ εἴης φιλομαθής, πολυμαθής ἂν γένοιο,* a ne onoga primjera sa konjunktivom, nego se imade onaj primjer prevesti svakako „Da (ako) budeš (uzbudeš) radoznalac, bit ćeš mnogoznalac«; te se onaj konjunktiv ima uzeti konjunktivom futura II. odnosno konjunktivom aorista glagola *biti.*

Tako je preveo g. Zima str. 26.: *εὐλαβοῦ τὰς διαβολάς, κἂν ψευδεῖς ὦσιν.* „Čuvaj se klevetâ, i ako bi lažne bile«; koji prievod odgovara grčkomu *κἂν ψευδεῖς εἶεν* (protaza IV. vrsti), a nipošto konjunktivu; već se ima ona protaza prevesti: „da budu i lažne, sve da budu i lažne« ili, ako se hoće „da su i lažne«. Isto je tako pogrješan prievod one izreke na str. 27.: *Ἐὰν μὲν φαίνηται δίκαιον, πειρώμεθα, εἰ δὲ μή, ἐῶμεν.* „Ako bi se činilo pravedno, da pokušamo, a ako ne, da se okanemo«, gdje se još više osjeća razlika hrvatske izreke od grčke. Nego valja ovu izreku prevesti „Ako li se pokaže (prikaže, svidi, uzvidi) pravednim« i t. d. Tako je sa svimi primjeri Ziminimi, osobito s onimi sa „*ako bi*". Imade ih medjutiem, kako gore rekosmo i takovieh, osobito medju onim, sa *da bi*, koji spadaju zbilja u III. vrst, te koje valja izlučiti, jer tudjer stoji potencijal sa *da* svakako krivo, bilo da je na narodnu netočan izraz, bilo da je oponašanje latinštine (osobito sredovječne) i možda talijanštine, sa potencijalom (ovdje dašto u funkciji kondicionala) mjesto grčkoga konjunktiva ili našega *da* ili *ako* sa praesentom (odnosno futurom) glagola perfektivnoga i sa futurom drugim. Takovih ima više primjera g. Zima na str. 25. „Za toj te ja ne ću nikako ostavit, da

bih se jošte znal životom razstavit« D. Ranjina str. 139. Ili sliedeći namah: »A što ću ti dati halvaluka? Da bih dala vezena jagluka, U tom nema za te halvaluka« N. pj. III. 19. Nezgodnost takova prievadjanja i da su to zbilja slučajevi IV. vrsti sa pravim potencijalom, dokazuju najjasnije primjeri, kaošto je onaj na str. 27. kod g. Zime: »Ako l bih se u nju kad vratio, E da Bog da i Muhamed svetac, Te ja iz nje glave ne iznio« gdjeno za oznaku posvemašnje neizvjestnosti stoji „*kad — kadgod*“. A razliku je medju konjunktivom i potencialom ćutio i sam narod, jer imade izreka: »Ako meni do nevolje bude, da« i t. d. i uz nju »Ako b' meni do nevolje bilo« (str. 27.) ili ona: »Ako Bog i sreća dade« te »Ako b' meni Bog i sreća dala«. Ali naš narod i kano optativ rabi isto tako opisani sa *da* konjunktiv i potencijal (tudjer svakako daljnja mogućnost): »Sejo moja, da te Bog ubije« II. 5. 70. i ona: »Sejo moja, da bi te ne bilo«.

Nu pomislimo samo, kuda ćemo doći sa takovim vječnim „bikanjem“? Jer da stane tako g. Zima prevadjati svaki slučaj hipotetičnih izreka III. vrsti n. pr. u Demostena, bojati se je, da ćemo dobiti suviše takovijeh *da bi*, *ako bi*, ni negledeć, kako već rekosmo, na to, da je to krivi prievod grčkoga konjunktiva. Osobito opaziti će se ta neprilika, ako li uzsliedi, kaošto imade slučajeva, u sliedećoj izreci, još kakav optativ grčki u značenju potencijala. Tako je i naš pokojni J. Kostić opet svaki optativ sa potencijalom „*bi*“ prevadjao, te tako poremetio svojim prievodom posvema Demostena, kako mu je to, ima tomu mnogo već godina, dokazao prof. A. Pavić u časopisu Viencu. Isto je tako n. pr. zlo preveden onaj primjer kod g. Zime str. 17. „*Εἴποι δή τις ἄν, οὔκουν αἰσχύνῃ οὕτω μωρῶς ἐξαπατώμενος; ναὶ μὰ Δία ᾐσχυνόμην μέντοι, εἰ ὑπὸ πολεμίου γε ὄντος ἐξηπατήθην*. Xen. Anab. 7. 6. 21., što g. Zima prevadja: »Rekao bi tko, dakle se ti ne stidiš tako ludo prevaren biti (mjesto: »što te tako ludo prevari [prevarilo ili prevari.]) Tako mi Diva stidjah se, da od neprijatelja prevaren bih.« Tko će u apodozi ovoj za Boga nazrievati moći hipotetičnu

periodu II. vrsti. Već se je to imalo prevesti: »Stidio bih se, tako mi Diva, da me je dušmanin prevario« ili »da me prevari dušmanin«, (smisao je: al ovako ne!)

G. je Zima tudjer, tako nam se barem čini, odviše i bez razloga popustio narodnome jeziku i u razlikovanju gramatičkih oblika načina, pa čak u prievodu iz klasičkih jezika, što ni pošto ne valja. Ne bismo bo inače mogli pojmiti, kako je mogao g. Zima zaboraviti, na to, da imade primjera i sa *da* s praesentom glagolâ perfektivnih (ovaj potonji i u značenju futura I., čak i II.*) te da su to u nas sve zamjenici grčkoga i latinskoga konjunktiva u hipotetičnih izrekah III. vrsti.

*) Sr. Miklošić sint. str. 772. 5. „Das Praesens der Verba perfectiva bezeichnet das Futur. Die praesentische Bedeutung ist in den Hintergrund gedrängt und tritt gewissermassen als Ausnahme in bestimmten Fällen auf. In selbständigen Sätzen wird dieses Gesetz nicht in allen (slavischen) Sprachen durchgängig beobachtet. Auch *bądą* (budem) ist kein wahres Futur. Uzmi još k tome na str. 775. o prefiksu „*uz*“ tvorećem perfektivne glagole.

Sravni nadalje ob ovih glagolih u ovisnih izrekah na str. 776.: „Nicht selten, namentlich im Sprichwort, bezeichnet das Praesens der Verba perfectiva die auf keine Zeit eingeschränkte Handlung (poput gnomičkoga aorista), oder richtiger die Handlung, die jederzeit eintreten kann und unter Umständen auch wirklich eintritt: „iz vrane što izpane, težko soko postane“, „vino i mudroga pobudali.“ Po tome bi ona izreka gore: „Ako ljeto ne da, jesen nema česa“ išla kano poslovica u I. vrst (?), premda bi po našem mnienju Grk, koji preciznije razlikuje slučaje bližnje moguće, vjerojatne ili očekivane od obćenito mogućih te od daljnje mogućnosti, ili manje vjerojatnih, samo pomišljenih slučajeva, i u ovoj inače obćenitoj izreci stavio konjunktiv.

Tà, kako, Curtius tvrdi, rabi III. vrst hipot. izreka u grčkom jeziku u obće rado u poslovicah ili izrekah sadržavajućih obće te obće priznane istine. Nego trebati će i tudjer razlikovati dvie vrsti i dvie redakcije poslovica. Prve, starije čini se, bilo izkustvene pučke mudre izreke bilo izreke pjesnikâ (gnomikâ n.pr. Theognida) izražene su većinom apodiktičkim načinom ili indikativom dotično gnomičkim aoristom ali pako imperativom prema tome, da li sadrže (pripoviedaju) što se obično zbiva, ili podaju direktan nauk. Druge vrsti

U prvu dakle vrst spadati će od hipotetičnih protaza sa *ako* te praesentom glagola perfektivnoga svakako svi oni slučajevi, gdjeno onaj praesent stoji u smislu futura I, a gdje mu nasuprot stoji u apodozi opeta futur I.; jer je u ovom slučaju istodobnost izrečena hipotetičnom periodom, a sve takove izreke hipotetične, gdjeno se istodobne radnje bilo kojega vremena stavljaju u korrelaciju, idu u I. vrst, koja izriče isto tako vremenu korrelaciju dviju radnja u uvjetnom obliku, kaošto hipotetične periode IV. vrsti; od ovih potonjih najočevidnije barem one, što opetovanje radnjâ izriču, dakle prave temporalnouvjetne izreke, premda sve ovovrstne izreke hipotetične lih korrelaciju (vremenu sintaksu) izriču, samo što se u IV. vrsti taj odnošaj ne izriče direktno nego samim oblikom, t. j. potencijalnim optativom u grčkom jeziku, u nas potencijalom, takodjer daljnja mogućnost, odnosno manja vjerojatnost izpunjenja hipotetične radnje; dočim se u I. vrsti ničim i nikako ne izriče sud govornikov o mogućnosti izpunjenja one radnje, nego se samo dvie radnje u hipotetičnu korrelaciju istodobnosti dovode. Da se i u hipotetičnoj periodi u obće, a osobito u ovih dviju vrsti izriče vremena korrelacija, dokazuje i to, što rabe u obim izrekama, protazi i apodozi, osobito u njemačkom jeziku, korrelativne čestice: *wenn* — *so*, i u nas često *ako kad*, — *to*. A istodobnost radnjâ

poslovice, i one što su kašnje, čini se, nastale u narodu samom ili se čitaju većina njih kano izreke obćenita sadržaja, obćenite istine, tako zvane sentencije, u drugih raznih pjesnika i pisaca. osobito u govornikâ, izražene su hipotetičnimi izrekami i to onimi III. vrsti. Ali su ove potonje same abstrakcije sadržavajući posljedak posebnog kakovog slučaja, koji se onda na svaki slični slučaj kao obćenita istina uporabiti dade, kaošto i gnomički aorist označuje slučaj, koji zbivši se jedared može da se svagda zbije ili se upravo i zbiva. Pak tako su i naše poslovice dvostruke: direktne izražene indikativom (pripoviedajućeg, historičnog sloga sa glagoli impf. i perf.) ili uvjetno izražene naznačujuće pojedine moguće slučajeve sa glagoli perfektivnimi. To su ove potonje, o kojih je ovdje govor, i koje bi, da se prevedu na grčki jezik, svekolike po našem mnienju išle u III. vrst hipotetičnih izreka.

vidjeli smo mi na samih primjerih I. vrsti, što smo ih gore naveli sa praesentom u obih izreka (glagola imperfektivnoga) sa perfektom i sa futurom I. objetrajnih glagola. Od Ziminih primjera pristaje dakle po tome u I. vrst n. pr. onaj na str. 5.: „Ako me ne poslušaš, (ne posluhneš, ne ćeš posluhnuti), što radio i o čemu se Bogu molio, sve ti uzalud i naopako obršilo i od tebe ne ostalo traga!“ (što je jednako: propao ti! ili propadni! ili smislom: propasti ćeš!) N. prip. 144. Ovaj primjer zato spada u I. vrst, jer govornik na volju stavlja onome, kome govori, da učini ili ne, što mu kaže, dakle niti ne izriče svoga suda o mogućnosti izpunjenja uvjeta. U ovakovih je slučajevih dakle optativ ili imperativ ili sa *da* opisani konjunktiv (opet imperativ) samo tako rekuć (dakako nuansirajući malko misao) zamjenik futura I.; oblikom pako gramatičkim jest ovakav optativ apodoza IV. vrsti, jer već i u grčkom jeziku uz protazu I. i III. vrsti može da stoji apodoza IV. vrsti·

U III. pako vrst spadati će od protaza sa *da* i *ako* sa praesentom glagola perfektivnoga svi oni slučajevi, gdje ovaj praesent stoji u smislu futura drugoga ili grčkoga konjunktiva u obće te osobito konjunktiva aorista, to jest, gdje radnje dakle niesu istodobne, nego će se radnja protaze i zbilja imati zbiti prije radnje u apodozi izrečene. Samo takovim podredjivanjem u vremenu (pravom vremenom hipotaksom) kadar je naš jezik osim sa potencijalom izreći sud govornikov o mogućnosti i to o bližoj vjerojatnoj mogućnosti hipotetične radnje, dakle ono, što se u grčkom ili latinskom jeziku izriče konjunktivom, u prvom konjunktivom praesenta (za imperfektivne radnje, aorista za perfektivne); a u drugom (lat.) sa konjunktivom praesenta za sadašnjost bez pobliže oznake perfektivnosti ili imperfektivnosti, za koju i inače latinski jezik ne ima izraza niti oblika — ili pako sa konjunktivom perfekta (za grč. konj. aorista kano izraz perfektivnosti ili nastupa radnje ili pako kano zamjenika za futur II, koji često u latinskom a osobito u našem jeziku zbilja i stoji

mjesto grčkoga konjunktiva aorista). — I takovi dakle primjeri kod g. Zime imati će se iz I. vrsti izlučiti te uvrstiti u III. vrst.

Protaze napokon sa *ako* i potencijalom (*ako bi*), što jih navodi g. Zim-a na str. 26. pod III. vrsti, nikako ne idu onamo, nego su ono sve bez razlike protaze IV. vrsti; dočim će se od njegovih primjera sa *da* i potencijalom (*da bi*) u III. njegovoj vrsti imati opeta pridržati mjesto *da* s praesentom glagola perf. u III. vrsti samo oni primjeri, gdje *da bi* stoji mjesto *da* sa praesentom glagola perfektivnoga kano netočan izraz; a takovih imade on dosta, pak čudnovato! takodjer medju istimi primjeri II. vrsti. N. pr. onaj na str. 13.

»Ne bih ti se brate poturčio, (ne ću se poturčiti)
Da mi dadeš i sve Sarajevo!« N. pj. I. 650.

Takovi su i oni N. pj. II. 45. 60.:

»A ja ti se nebi povratio — (ne ću se povratiti)
Ni iz ruke krstaš barjak dao,
Da mi care pokloni Kruševac!«

»Da bih znao, da bih poginuo« (— da znam da ću poginuti.)

Isto takav je i naš već gore na str. 38. i 39. navedeni primjer; jer je sve ovo realno ili lahko moguće ili pako (onaj primjer iz Gundulićeva Osmana) pjesnički hipotetički postavljena (abstraktna) mogućnost, da se tim življe izrazi zbiljnost radnje glavne izreke (junačtvo i množina vojske).

U onih je slučajevih sa *ako bi* i *da bi* g. Zima, čini se nama, suviše se poveo i popustio narodnome jeziku u obliku izricanja hipotetičnih misli, pak čak i u prievodu iz klasičkih jezika, u ovom potonjem do nerazumljivosti ili čak nesmisla, kako smo gore vidjeli, što ne valja nikako, te se nikako ne može odobriti. Narod naš dakako, koliko smo mogli opaziti u narodnih pripoviedkah i pjesmah, po svom osobitom konkretnom načinu mišljenja shvaća i izražuje svekolike prave uvjete ili kano bliže moguće glede izpunjenja vjerojatnimi te takove izražuje formalno-zbiljski praesentom glagola perfektivnoga, označujućim futur I. pak osobito II., u kojem je slučaju hipotetičnost sadržana samo u perfektivnoj formi ili obliku glagola, naznačujućem

ili nastup ili brzo ovršenje te uslied toga prošlost u budućnosti samoj prema radnji apodoze; ili pako smatra narod naš izpunjenje uvjeta manje mogućim, nevjerojatnim, te ih izražuje po čuvstvenosti svojoj svekolike sa *ako* i *da* sa potencijalom, gdjeno bi najlogičnije i najtočnije po razumu mogućnost od nemogućnosti razbirući Grk još uviek stavio konjunktiv, te njeke takove slučaje držao, kao što i jesu, realno bliže mogućimi. Za čudo! idealno, al strogo logički misleći Grk stavlja i ideelnije uvjete u realnost, a realno, konkretnije misleći Hrvat i realnije slučajeve uvršćuje u udaljeniju, manje vjerojatnu mogućnost, u ideelnost.

A da imade primjerâ III. vrsti sa *da* i praesentom glagola perfektivnoga, mi ćemo niže pod samom III. vrsti sa još više primjera dokazati.

Iz svega toga sliedi za gramatiku našu to, da praesenti glagola perfektivnoga mogu naznačivati i konjunktiv drugih jezika (grčkoga i latinskoga). Povod tome leži u njihovom perfektivnom značenju, što mogu označivati momentanost ili časovitost nastupa ili ovršenja radnje ili čina; a to su ujedno slučajevi hipotetičnosti. Da li jedno ili drugo označuju odlučuje značenje prefiksa, kako znademo. A da može praesent glagola perfektivnoga konjunktiv označivati, vidjeli smo na njem, kad se spoji sa veznikom *da* već gore u samostalnoj izreci (str, 18—21.) i sada u hipotetičnoj izreci, gdjeno *da* i čitava takova protaza ne označuje ništa drugo strogo logički uzamši, nego postavljanje koje radnje kano moguće u vremenom poredanju, dakle izriče vremenu hipotaksu. Veznik dakle *da*, (kaošto i *ako*) označuje postavljanje u vremenu; uzročnost pako sveze hipotetične obiju radnja sadržaju oba predikata, protaze i apodoze već samim pojmom svojim u sebi. Kod hipotetičnih dakle izreka pronašli smo nadalje i to, da praesent glagola perfektivnih i sa veznikom *ako* naznačuje konjunktiv; koji je dakle način pravi izraz uže uvjetovanosti (sic.!) Zato i stoji *da* za pravo samo u pravih hipotetičnih izrekah III. i II. vrsti; dočim *ako* stoji u svih vrstih osim II., t. j. najužega postavljanja hipotetič-

noga naime postavljanja relativno-realne nemogućnosti hipotetičnom mogućnošću u sadašnjošti ili prošlosti. Veznik *da* dakle postavlja, *ako* navadja u vremenu uvjet, bio on uzrok ili način bitisanja (modalnost); oni ih u potonjem slučaju poredjuju (sintaktički) u prvom podredjuju (hipotaktički) u vremenu. Da je pako oboje konačno samo vrstanje i redanje radnjâ odnosno njihovieh uzroka il povoda te učinaka, tvarî, u vremenu, lahko je uvidjeti.

Sve bo, što postoji, dakle i tvar, koja sa svoje strane može biti opet uzrokom drugoj, postoji, jeste u vremenu i to u sadašnjosti za buduće tvari, u prošlosti za sadanje tvari; pak. isto tako jest i učinak ili posljedak moguć i biva u vremenu i to ili biva u sadašnjosti ili će biti u budućnosti (premda prave sadašnjosti u filozofičkom smislu ne ima, jer je mjena stvarî vječna i časovita, što najbolje izriču naši perfektivni glagoli medju ostalim). Kad dovedem uzrok sa učinkom u svezu, moram ih u vremenu svezu dovesti, kako se zbivaju ili kako su se zbili ili kako će se zbiti. Vrieme je dakle modalnost i to formalna modalnost zbivanju čega god, dakle modalnost kaošto radnje u obće tako i uzročnosti, odnosno uvjetovanosti. Dapače dade se dalje dokazati ista identičnost vremena sa prostornošću, dakle budući je opet svaka prostornost njeka tvar, t. j. nječim izpunjeni prostor, takodjer i sa tvarju samo obzirom na njezinu prostornost ili veličinu; drugimi riečmi vrieme nije ništa drugo nego matematičko-metrički oblik ili forma tvarî u raznoj (prostornoj) udaljenosti od nas, t.j. od mislećega subjekta ili osobe.

A da je i uzrok identičan sa prostornošću, dakle sa prostorom ili dalje sa istom tvarju, dade se — premda svatko pametan kod uzroka i onako i najprije i u obće pomišlja samo na tvar — lahko dokazati. Sve bo, što je uzrokom, mora da je u vremenu t. j. strogo uzamši u prostoru. Jer da uzrok i samo u vremenu postoji, mora ipak da u prostor dodje, ako hoće da djeluje, dakle da bude uzrokom, jer se djelovanje uzroka očituje i râd samo u prostoru na tvari, dapače u istom uzrokovanju tvari, jer je tvar vidivi učinak uzroka. Čim uzrok stane

djelovati u prostoru, mora da stupi unj, da je u njemu dakle, čim bude on u prostoru, on bude ograničen. Kao ograničen prostor pako postaje on tvarju. Dakle je svaki uzrok podjedno i tvar t. j. ograničeni, tvarju izpunjeni prostor.

Poredanje je dakle uzroka i učinka, povoda i posljedka, kaošto tvarî u obće, identično sa poredanjem u vremenu ili ovo potonje jest oblik ili forma za poredanje radnjâ dakle i njihovieh učinaka ili tvarî, pače, kako se dade dokazati, istovjetno je vremeno poredanje sa poredanjem uzročnim t. j. radnjâ kano uzrok i učin. To se samo po sebi razumieva, jer sve što biva, biva u u vremenu, al dade se i filozofički izbliže dokazati. Jer vrieme se sastoji, bilo ono kakovogodj i u kojemgodj smjeru ili pravcu poredanje radnjâ ili uzrokâ i učinaka, od čestî, a ove su mu česti upravo one radnje sa svojiem u prostornosti vidivimi kano tvari učinci: dakle tvarno povorka samih onijeh učinaka. Tako dakle suvisi vrieme sa prostorom, oblik radnja sa njihoviem posljedkom, sa učinkom. Sljedstvo uzrokâ i učinaka jest vremenost njihova, kaošto je materijalno njihovo poredanje u svemiru poredak u prostornosti ili prostornost sama. Svagdje dakle oblik i tvarni sadržaj mu; da ne ima sadržaja, ne bi bilo ni oblika. Za vrieme pako je svejedno prošlost, sadašnjost i budućnost; ono naznačuje samo poredanje tvarî, odnosno radnja. Kano prošlost pako ili sadašnjost te budućnost shvaća ga samo naša predstavnost ili mislivost prema tome, kako tvari (ili radnje) pred našimi sjetili i u našoj mislivosti se zbivaju ili su prošle ili mi na njih zaključujemo, da će se zbiti. Vremenost jest dakle poredanje tvarî, činâ u mislivosti našoj.

Ova se pako opet definicija vremena te njegova identičnost sa prostornošću odnosno sa samiem prostorom, dakle i sa tvari ili tvarmi samimi dade dokazati najbolje na pamtivosti, t. j. našoj moći pamćenja ili pameti.

To se dade lahko dokazati, nu nas bi to na ovome mjestu predaleko vodilo, s toga ne zalazimo dalje u to dokazivanje. Ele tako se prikazuje svako uzrokovanje (postajanje bitisanja, odnosno mjena istoga) dakle uzročnost sama, podjedno i vremenošću,

uzrok i uvjet podjedno i vremenom, prostornost ujedno vremenošću ili prostor vremenom; tvar podjedno (matematičko-metričkom) formom ili oblikom u obće, bitnost (uzrok) bitisanja podjedno i modalnošću njegovom u obće, a osobito u reprodukciji tvarî u pameti našoj i mislivosti, ponajpače pako u izlaganju njihovome pomoćju jezika u obće, napose takodjer u izlaganju tvarî, odnosno mislî u obliku uvjeta.

Uzročnost i vremenost jesu, kako gore razložismo, samo oblici postojanja ili prikazivanja tvari. Uzrok pako sam, kako smo vidjeli, jest tvar. Isto tako jest i sljedstvo (učinak) proizvedena na drugoj koj tvari uzrokom tvar. Svekolike tvari bile one kakove god vrsti, jesu ili gotova, konsolidovana u sebi činjenica tvar ili *bit*, substancija (ein festes Sein) ili bivaju istom, postaju u vremenu, jesu dakle radnja ili čin.

U ostalom nosi svaka *bit* u samoj tvari t. j. u skupu sastojina svojih, dakle dalje u prostornosti svojoj kaošto prvotni uzrok kano učinak u sebi, isto tako i to opet u istih sastojinah i vrieme svoje t. j. trajnost bitisanja svoga. Dok se ove sastojine prostorno bilo u samoj pojedinoj biti uplivom koje druge ili pako usljed djelovanja njezina na drugu koju stvar, uviek dakle pretvorujući se ne promjene u drugu koju tvarinu, dotle one bitišu i traju; čim se stane koja *bit* ovakim načinom tvarno mienjati, prestaje, izčezava objektivno i subjektivno u prikazivanju i njezina prvobitna bitnost i prostornost pak i njezino vrieme trajanja ili bitisanja kano takove. Vrieme jest dakle isto takav nerazdruživi bitni biljeg i uvjet svake substancije kanošto i sama njezina tvar. Vremenost se u nas i u drugih jezicih opaža pojmovno i gramatički na samih riečih, kaošto i isti prostor. Za to budi dokazom za prostor: gomila, hrpa, mrvica; ljudesina, babetina, ptičica, ljubičica, čašica, kupičica; za vrieme osim samih vremenih oznakâ, tren, čas, ura, sat, dan, noć, godina: brz, hitar, polagan, spor; bljesak, bliskanje, grom, grmjavina i t. d. Najočevidnije nose biljeg vremenosti t. j. trajanja na sebi u nas

glagoli, koji se diele po tome na perfektivne i imperfektivne. A imadu i vremeni oblici tu funkciju n. pr. imperfekt i aorist. N. pr. propitkivati, ljubakati, podigravati, ludakati, ženiti, ucviliti, udati se, zaplakati, udarac, udaranje, pisac, zapisivalac.

Radnja pako (mjena ili pretvarivanje tvarî) biva očevidno u vremenu; ona je prielaz tvari t. j. tvar mienjajuća se, prielazeća ili tekuća, (das flüssige Sein) iz prošlosti kroz sadašnjost u budućnost. Prave sadašnjosti u sveudiljnoj mjeni tvarî ili pretvarivanju ni ne ima. Tvar budi gotova budi bivajuća u mjeni tvarî jest ili uzrok ili sljedstvo. Sljedstvo jest prema uzroku ili u sadašnjosti ili u budućnosti bivajuća tvar, dakle radnja. I isti uzrok je, bio on sam sobom makar i gotova tvar, tvoreći sljedstvo ili pretvarujući se u sljedstvo, radnja t. j. pretvarujuća se tvar. Uzrokovanje pako, dakle radnja u širem smislu svaka, nije ništa drugo nego saobćivanje, strožije uzamši, prielaz svojstava (bitnih oznaka pojmovnih) uzrokujuće tvari na uzrokovanu ili u sljedstvo. Strogo uzamši svako je „praediciranje“ takav prielaz svojstava ili izraz tome. A svaki glagol sastoji se od prvobitnoga glagola *biti* i njekoga svojstva (adjektivni obično pojam — Qualitätsbegriff.)

Radnja ili čin traje ili kratko ili dulje vremena. Ona počne bivati i namah se svršava, dakle je glede postajanja ili svršenja časovita ili pako traje dulje vremena trajna, ili se opetuje opetovna radnja. Prema tomu razlikujemo glagole imperfektivne (trajne) i perfektivne (dovršne) sa njihovimi podvrstmi.*)

---

*) Miklošić sint. str. 274. 1. „Eine Handlung wird entweder als *dauernd* dargestellt oder als *vollendet* ausgesagt; jenes geschieht durch die Verba *imperfectiva,* dieses durch die Verba *perfectiva.* Die Verba *nsl. vzdigovati (dizati)* imperfectiv und *vzdignoti (dići)* perfectiv, unterscheiden sich von einander dadurch, dass das erstere das Heben in seiner Dauer oder ein Beschäftigtsein mit dem Heben, ein Bestreben, einen möglicherweise vergeblichen Versuch, das Heben zu bewirken, bezeichnet, während das *vzdignoti (dići)* das Heben als vollendet aussagt, das Resultat als erreicht ausdrückt. Auf die Frage: was machst

Tvari ili biti ili jesu u prirodi, svemiru, u njekom odnošaju medjusobnom, njekom redu u prostoru ili dodju u pretvarivanju u takav odnošaj, kano radnje t. j. novo bivajuće ili stvarajuće se tvarî. U svemiru ili u prirodi tvari su u prostoru jedna do ili iza druge poredane prema uvjetom njihova postojanja odnosno pretvarivanja. Kako su one u prirodi, prostornošću svojom, poredane jedna polag ili iza druge u komgod pravcu bilo kano gotove tvari ili biti, bilo kano bivajuće (pretvarujuće se) tvari: prirodni ili prirodoslovni dogodjaji, (vremenost njihova) tako se one i nama t. j. našim

---

du? kann demnach nur mit einem Verbum imperfectivum geantwortet werden, sowie auf ein Beginnen bezeichnendes Wort nur der infinitiv eines Verbum imperfectivum folgen kann: *počnem skakati* nicht etwa *skočiti.* Derselbe Unterschied besteht im Griechischen zwischen dem *inf. praes.* *αἴρειν* und dem inf. *aor.* *ἆραι*: Der inf. aor. kann auch im Griech. nach den Verbis des Beginnens nicht stehen. *Boga mole i umoliće ga* N. pj. IV. 55. *„Poznava ga Djurova Jerina, poznavaše, poznat ne mogaše, nit' poznade konja ni junaka, dok on do nje doćera vrančića Jerina.“* Petran. N. pj. 474. *„počne birati i izabere“* N. prip. 153. *„fatao je, ufatit ne more“*; *„varao je, prevarit' ne moga“* pj. herceg. 128. —

Nadalje br. 3. Die Verba *imperfectiva* bezeichnen die unvollendete Handlung, entweder als bloss dauernd oder als zu wiederholten Malen sich vollziehend. jenes geschieht durch die Verba *durativa*, dieses durch die Verba *iterativa, nesti, nositi, letjeti, lijetati*, usw. Eine besondere Art der Verba durativa sind die *inchoativdurativa*, welche das allmälige Werden eines Zustandes bezeichnen: *moknuti.*

Br. 4. Die Verba *iterativa*, welche regelmässig durch das Verbalsuffix *a* gebildet werden, sind entweder iterativa des *ersten* oder des *zweiten Grades*, welche sich von einander hinsichtlich ihrer Functionen dadurch unterscheiden, dass die Verba iterativa des zweiten Grades die Iteration der iterativa des ersten Grades bezeichnen, ein Unterschied der durch das doppelte *a* ausgedrückt wird. — Einige Verba impf. sind *deminutiv* entweder hinsichtlich der *Zeit* oder der *Energie* bei der Vollziehung der Handlung: *pospavati, posjedjeti.*

O glagolih *perfektivnih* vidi str. 279. br. 8. Die Verba *perfectiva* bezeichnen die Vollendung entweder ohne Rücksicht auf die Dauer der Handlung: *kupiti* kaufen in *einem* oder in *mehreren* Acten (Einkäufe machen), *unbedingt perfective Verba*, oder mit Rücksicht auf die

sjetilom, odnosno predstavnosti našoj prikazuju prvobitno prostornošću svojom t. j. u prostoru jedna polag ili iza druge u

Dauer der Handlung (*bedingt perfective Verba).* Im letzteren Falle erscheint die Handlung entweder als eine solche, deren Anfang und Ende zusammenfällt, oder als eine solche, bei der diess nicht der Fall ist. Die bedingt perfectiven Verba der ersteren Art nennt man **momentan** *strieliti,* einen Schuss thun (*puknuti*). — Die bedingt perf. Verba der *zweiten Art* zerfallen in *zwei* Classen, je nachdem die Handlung, deren Vollendung ausgesagt wird, eine *dauernde,* oder eine zu *wiederholten* Malen sich vollziehende ist. Die Verba der ersten Art nennt man *durativperfectiv: prebrati;* die der zweiten Art nennt man: *iterativperfectiv.* Hiebei können *zwei* Fälle eintreten, denn entweder ist bei den verschiedenen Acten *dasselbe Subject* thätig oder es vird die Handlung von *verschiedenen* Subjecten vollzogen: *Sluga je drva iznosio (poiznosio, poiznjeo);* „Der Knecht hat zu verschiedenen Malen hinausgetragen und ist damit fertig geworden"; dagegen: *ljudi su iz čuna poskakali;* „Die Leute sind nach und nach einer nach dem Anderen aus dem Kahne hinausgesprungen.

Die Verba perfectiva können den *Beginn* oder den *Schluss* einer Handlung ausdrücken, daher *inchoativ* und *finitivperfective Verba.* Einige momentane und durativperfective Verba bezeichnen die Vollendung einer mit geringer Energie vollzogenen oder duch ganz kurze Zeit fortgesetzten Handlung: (gore : posjedjeti ili *progu(t)nuti*) einen Schluck thun, im Gegensatz zu „progutati".

I *litvanski* jezik imade glagole perfektivne i imperfektivne. Sint. str. 288. a. — F. **Kurschat** „Wörterbuch der litauischen Sprache pg. XVI." zove ih „*resultative*" und „*punctive*" Verba. „Die slavischen perfectiva Verba (po Miklošiću) bezeichnen nicht bloss ein *Aufhören* der Handlung, sondern die Erreichung des mit der Handlung beabsichtigten Zweckes, daher sie auch resultative Verba genannt werden können: Die von **Kuršat** sogennanten punctiven Verba stehen zunächst den deminutivperfectiven im Slavischen gegenüber. — **Mikl.**; Kuršat navodi u litvanskom jeziku uz one dvie vrsti još i tako zvane *frekventativne* glagole. — Dobro je označio svekolike glagole slovjenske glede trajanja čina točkami ili crtami **Čelakovsky** u svojem djelu: Čtení o srovnavací mluvnici slovanske str. 257. Sravni Miklošić str. 280. 9.

Za naš jezik sravni osim toga sintaksu **Divkovićevu.** Mi ovdje upozorujemo na to, kako bi bilo veoma nuždno i koristno, da se za svaku od ovih vrsti u naših gramatikah navede što više primjera, a isto tako da se učenici uvježbaju u točnom razpoznavanju svih ovih vrsti glagola.

k

prirodnoj ili u umaljenoj radi daljine veličini ili olini; i dalje one se, kako u prirode sliede, redaju takodjer u našoj mislivosti te izlaganju ili predstavljanju ili pripoviedanju (obično ponovnom predstavljanju, reprodukciji) u vremenosti svojoj t. j. u vremenom sljedstvu svome jedna poslie ili nakon druge. Da je ovo poredanje ili vrstanje tvarî, odnosno radnjâ takodjer prostorno, vremeno dakle poredanje sa prostornim ili drugim riečmi vremenost sa prostornošću identična, mi smo netom gore već spomenuli, kašto i to, da se ova okolnost dade dokazati iz pamtivosti naše ili moći pamtenja. Pomislimo samo, da ne zalazimo dalje u predaleko dokazivanje, na izčezavanje priedmeta izpred naših sjetila, bilo ono prividno t. j. takovo, da se priedmeti dotično tvari u bitnosti ne mienjaju ili da se pretvaruju; pak ćemo uviditi tu identičnost poredanja prostornog sa vremenim.

Ono pako poredanje i neposredno u predstavnosti našoj opažanje, poredanje prostorno (više objektivno) i ono, što se u mislivosti zbiva poredanje vremeno (subjektivno), mora vazda da posve odgovara prvobitnome poredanju tvarî u prirodi, u svemiru. Pa tako redovito i biva. Mi izlažući govorom tvari ili biti, odnosno radnje, onako ih pojmovno po oznakah njihovih ili bitnih svojstvih pripoviedamo, rišemo i crtamo, kako i jesu u onome redu u vremenu, dakle po njihovoj vremenosti, kako one jedna uz drugu stoje ili sliede u prirodi ili zbiljnosti. Mi ih u mislivosti našoj, odnosno jezičnim izrazom, izlažemo u njihovoj prirodnoj vremenosti ili poredanju identičnom sa njhovom prostornošću (in ihrer natürlichen Zeitlage) dakle takodjer u naravnoj njihovoj, njima dolikujućoj vremenosti. (Wir geben sie wieder, stellen sie dar in ihrer, ihrer natürlichen (ursprünglich räumlichen) Zeitlage entsprechenden natürlichen Zeitgebung). Riedki su slučajevi, gdje jezik odustaje (kadkad prividno) od toga naravitoga izlaganja vremena, od naravne vremenosti. To su slučajevi ideelnoga izražavanja vremenosti tvarî ili radnjâ (ideelle Zeitgebung), gdje se dakle izraz vremena razlikuje od prirodnoga vremena koje radnje. Ideelna je na pr. vremenost takozvani logički plsqpf. mjesto imperfekta: assueverat

— solebat i t. d. Ideelno izražujemo vremenost osobito onda. kad naznačujemo mogućnost ili sud o takovoj mogućnosti, dakle medju ostalim uvjetovanost. Svaki je dakle konjunktiv ili optativ izraz ideelne vremenosti, indikativ ili imperativ naravne, realne. Takav je slučaj izraživanja ideelne vremenosti upravo onaj u grčkih hipotetičnih izrekah II. vrsti, gdjeno n. pr. za sadašnjost rabi imperfekt. Ali i ovdje je u mislivosti, dakle logički, opravdan izraz jezični, jer se uvjetujuća radnja, pa tako ju i shvaća mislivost naša, odnosno jezik, imade prema sadašnjosti uvjetovane svakako prije da zbude. *Eἰ εἶχον, ἔδων ἄν.* „Da imam, dao bih“; ovdje se čin „imanja“ ima svakako prije da zbude, da je gotova činjenica, nego hoću da dadem u sadašnjosti, pak prema tome ga mislivost Grka i stavlja u prošlost. Veća je dakle nepravilnost ovdje to, što u apodozi za čin, koj bi se imao svakako u sadašnjosti da zbude, rabi ipak historično vrieme, vrieme prošlosti. (Sic!) Nu to se zbiva lih analogiji izražaja za volju, jerbo je jeziku težko, dà nemoguće, premda bi morao, prieći namah iz prošlosti u sadašnjost: tolika je sila analogije, izviruće ili sliedeće, kako se nama barem čini, prvobitno iz prirodnome položaju ili poredku stvarî u vremenu odgovarajućega rekli bismo, historičnoga izlaganja ili načina pripoviedanja.*)

---

*) Slični je ideelni izražaj vremena onaj, gdje u latinskom jeziku njeki glagoli i drugi izrazi stoje u *indikativu* ondje, gdje mi i njemački jezik stavlja konjunktiv (u nas potencijal kano kondicional). Takovi su glagoli (Pavec lat. slov. §. 332) *moći* i *morati,* possum, debeo, oportet, necesse est i izražaji sa perifrastičnom konjugacijom participa praesenta passiva (ovi potonji u smislu moranja). N. pr. *Quos tueri debes, deseris. Koje biš morao braniti, ostavljaš. Poteras aliam viam ingredi. Ti bi bio mogào udariti drugim putem. Ad mortem te, Catilina, duci jam pridem oportebat. Tebe bi, Katilino, već davno bili morali (valjalo) ubiti. Alia via t. bi ingredienda fuit. Valjalo bi, da si drugim putem udario.* Slično stoje izražaji: *aequum est, par est, justum est* (pravo bi bilo) i t. d.

Svi se ovi izražaji imadu po našem mnienju tumačiti tako, *da pojam potrebitosti ili nužde sačinjava logički sa sliedećim infinitivom jedan jednoviti pojam, tako da bi za oznaku mogućnosti ili nužde ili po-*

Ono poredanje radnjâ u vremenu izričemo mi veznici i to uzporednimi glavno uzamši istodobne tvari i radnje, podrednimi one, ód kojih jedna prije druge ili je postojala (vremeni, kadikad i uzročni i drugi veznici: sintaktična sveza) ili ima jedna radnja istom i to svakako prije da se zbude, bilo to u kojojgodj vremenosti, sadašnjosti, prošlosti ili budućnosti. (prava hipotaktična zgloba: uvjet, namjera, posljedica).

Nu povratimo der se već jedared nakon ove za tumačenje koli hipotetičnih izrekâ t. j. porabe glagolskih načinâ i vremenâ u njih, toli, po našem mnienju, za tumačenje sljedstva vremenâ u sintaktičnih izrečnih zglobovih u obće nuždne bivše digresije u tok same naše razprave. Pri tome samo molimo čitaoce filologe i filozofe, da izvinu, što nam maleni prostor ove razprave i njezina svrha nije dopustila, da pitanja filozofička, što su nam se ovdje nehotice sama sobom nadala, nismo mogli da svestrano razjasnimo i na čistac izvedemo, kako bismo željeli.

Daljnji primjeri I. vrsti uvjetnih izreka.

Spomenusmo već gore, da amo idu mnoge poslovice sadržavajuće izkustvene istine, što se svagda zbivaju. Ovakove poslovice odgovaraju smislom onim od grčkih poslovica apodiktičnom formom izrečenih, gdje stoji predikat u indikativu ili u takozvanom gnomičkom aoristu. Takav gnomički praesent (ili aorist) jest u nas n. pr.: „Pred zoru se smrzne“ posl.

---

trebitosti morao strogo uzamši onaj drugi glagol da stoji u konjunktivu ili izrazu kondicionalnosti. Prva gornja izreka odgovara smislom izreci *Quos* (necesse est) *tuearis, deseris,* ili ona druga: *Aliam viam ingredereris* (— poteras ingredi) i t. d.; dočim sam izraz *debere, posse, opotere* kano izraz *kategoričnosti* nije mogao da stoji u kondiconalu, jer je *nuždnost* čina *nedvojbena,* nego je *mogućnost izvedenja* (pojma prave glagolske radnje) *dvojbena* t. j. *uvjetovana* odnosno relativno nemoguća ili drugimi riečmi — radnja zbilja ne postoji, ne vrši se.

»Ako u selo, Turci, ako u goru, hajduci«, »Brat mi je mio, koje god vjere bio, ako bratski čini i postupa«, »Ako ne umije reći, umije leći«. To je definicija životinje, nalik skoro na zagonetku. Mi smo o takovih definicijah i determinacijah ovovrstnimi uvjetnimi izrekami rekli svoju već gore na str. 37. »Ako je i mačka lukava, nisu ni miševi ludi«, »Ako je i crna krava, bielo mlieko daje«, »Ako smo mi braća, nisu nam kese sestre« *) N. posl., »Ako sam ja Vlah u gruboj robi, ja imam više blaga, nego oni u lijepoj robi; suviše imam tri hiljade ovaca, pa u jednu dubodolinu muzem, u drugu sirim, u treću smok slažem« N. prip. 165. Ovo je strogo uzamši dopustna izreka, kaošto ih više navadjamo, ali pošto i one idu medju hipotetične izreke. neka i ovdje stoje. »Ja je (sestru) dam, ako je vi ne date, reče najmladji brat« 186., »Šta je tebi stalo, što ja pijan? Ako pijem, za svoje novce pijem, a ti, ako misliš, da ja nemam novaca, pošto ćeš mi dati Stambol?« 307, »Muči, ničij sine, ako si sve dosad istinu govorio,

*) Ovakove su uvjetne izreke još uviek *antiteze*, od koje su retoričke figure mnoge i postale. Apodiktički: *Mi smo braća, al nisu nam kese sestre* U obće valja kazati o uvjetnih izrekah ove vrsti, da su ili *definicije* pojmova, dakle jednostavno praediciranje svojstava predikata kojemu subjektu, ili inače *determinative* izreke, gdjeno apodoza često sačinjava appoziciju (relat. izreku) ili su u obće u spoju *uzporednosti* ili *koordinacije*, što bi se kakoviem uzporedniem veznikom u apodiktičnoj, pripoviedajućoj formi izlaganja izrazilo, tako ovdje n. pr. *adversativnim* veznikom: *Ako je lažno zboriti, ti si za istinu vjerovào.* Tako u svih onih dopustnih izrekah, koje amo idu. Više *takovijeh* primjera naći je u II. vrsti. Tako bi se asindeton (s izpuštenim *ako*): *Znaš, ne znaš, reče carski sin, ti moraš s nama.* N. prip. 224., razstavnim veznikom *ili* svezao a u apodozi ‚*ipak*' dodalo.

Kako je u ostalom lahko narodnu poslovicu pretvoriti iz apodiktične izreke u hipotetičnu, vidi se iz sliedećih primjera, u kojih predmetnuvši *ako* pretvorio si izreku u hipotetičnu. To su izreke obćenita sadržaja *relativne* (ili bolje rekuć relativno-korrelativne), kojim se sadržaj pretvoriv je u hipotetične uporabljuje na pojedini slučaj. Ovo potonje zbiva se osobito, kad se glagol protaze perfektivira prefiksom *uz*. *„Tko ne drži brata za brata, on će tudjina za gospodara“*. Predmetni tuj *ako*, pak imaš hipotetičnu izreku I. vrsti; ili prevrni ju ovako:

tu si najpotonju slagao« 286., »Ako tu bukvu možeš izčupati iz zemlje, onda ću te pustiti, da ideš u sviet, ako ne možeš, još valja da sjediš kod mene« 1., »Bože milostivi, ako sam zaslužio ovaj novčić, neka pliva povrh vode, ako li nisam, neka potone na dno; prije je rekao: Baciću ovaj novčić u vodu, pa ako ne potone, onda sam ga zaslužio, ako li potone, nisam ga zaslužio« 40., »Ako želiš, da opet tvoja žena ostane, kaka je i bila, treba da dvije duše izgubimo« 217., »I evo, veli, ako mi ne vjerujete, evo vam carskog ministra, koga je car poslao, da se bolje uvjerite« 251., »Ako su ga kraste oštetile, (I.) ako bidnu prijatelji, (III.) Za to rieč progovorit ne će« N. pj. II. 39. 236. »Za tri dana ako mi sačuvaš kobilu, daću ti konja kogagod hoćeš, ako li ne sačuvaš, uzeću ti glavu« 23., »Ako ćeš mi što dati, daj mi nemušti (zvjerinjski) jezik, ako li mi to ne daš, a ti s Bogom ostaj, meni drugo ne treba« 11.

K tome uzmimo još Zimine primjere pod I. vrsti br. 3: »Ako put putuje, srećno putovao!« N. pj. I. 360. pod br. 4: »Da bi mi srdačce ledom se smrznulo, Da bi mi sunašce

Ako tko ne uzhtjedne držati (priznati) brata za brata, on će tudjina za gospodara, pak imaš hipotetičnu izreku III. vrsti (uporabljenu poslovicu). Takovieh poslovica imade u nas mnogo. N. pr. *Tko svoj može biti, tudj neka ne bude. Tko rano rani, dvie sreće grabi. Tko šta umije, sramota mu nije. Ko umije, njemu dvije. Tko vina ne pije, rdja ga bije, a tko ga mnogo pije, po glavi se bije.* Iz toga se vidi i to, da su sve te relativne izreke po svojoj naravi *gramatički* prvobitno već *hipotetičnorelativne* izreke, koje bi se u grčkom jeziku sve prevele relativnim zaimenom sa ἄν i konjunktivom.

U naših narodnih poslovicah pronašli smo mi sliedeće vrsti: kratke prispodobe: *ljut kano ris, tanka kano i šibljika, mudar kano lija;* gdjeno se čovjek — ovaj i jeste uviek prispodobljeni priedmet — prispodablja glede svojstvâ sa bilinami ili sa životinjami; ili je takova poslovica inače *apodiktična izreka* kakegod vrsti, pak i korrelativna, kako one gore, ili je poslovica *hipotetična izreka*; ove dvie potonje vrsti ponajviše su skroz *etskoga* sadržaja. Čim poslovica stupi na pravo *etsko* polje, postane pravom podpunom izrekom, a često sadržaje ona i dvie uzporedno ili korrelativno spojene, medju ostalimi i ovake *hipotetične* izreke.

veće ne svanulo, Ako te ne ljubim, koliko sam sebe« Menčetić str. 407. pod br. 5., »Ovo bih dobro, ako si ti oče kail, tebe darovao« N. prip. 159. pod br. 6., »Ako joj ne pogodiš (fut.) biljega, ti si poginuo« 129. pod br. 7., (izostaje veznik): »Hoć uklet koga uprav, da cvileć sve upi; Kuni ga, da ljubav na njega nastupi« D. Ranjina 1.

Sravni još sliedeće primjere iz Vukovih nar. pjesama, sve iz knjige II. Pjesma 5. stih 60, 78; 9, 69; 14, 60; 29, 295; 33, 51 (kad?!); 40, 430; 44, 252; 46, 15, 20; 47, 154, 156 (?); 50 (I. 13); 50 (III. 58); 52, 5; 56, 255; 62, 210, 213, 216; 65, 37; 66, 26; 71, 69; 72, 43; 80, 20, 23, 28, 89, 241, 905, 909; 90, 42; 95, 170; 96, 71; 101, 128.

Iz Gundulićeva Osmana (Iz Osmana su svi primjeri povadjeni, kaošto iz II. knjige n. pjes. Vukovih). II. kitica 97. VI. 47, 54. XI. 173, 192, 199—201. XIII. 45, 46. XIV. 192; XVI. 79—80, 103. XVII. 36, 98. XVIII. 118. XIX. 47, 169—170. Čengić Aga 386—394.

II. vrst uvjetnih izreka.

Krüger §. 65. II. 5 op. 5. označuje ove vrsti periode kano subjektivni uvjet sa idejom nepostojanja u zbiljnosti. U protazi stoji εἰ sa indik. historičnih vremena, u apodozi indik. hist. vremena bez ἄν, ako se sljedstvo pokazuje neizbježivim (prema §. 54. 10. 1. sr. 54. 12. 7.), sa ἄν, ako li se sljedstvo predstavlja eventualno izpunjivim. Za pravo označuje se ovom vrsti hipotetičnih izreka, da ni jedna ni druga radnja ne postoji zbilja, dakle (relativna) nemogućnost t. j. neizpunjenje obiju radnja. Mi smo se o tome gore na str. 43. pobliže izjavili. Na ovome mjestu ne će biti s gorega, da dodamo u opazci nauk Miklošićev o kondicionalu,*) o kom smo mi gore kano o potencijalu češće

*) Miklošić Sint. 808 9.: Das Particip praeteriti activi II. (o, la, lo) hat in Verbindung mit dem Aorist des Verbum **by** (bi) die *modale Function der Nichtwirklichkeit*. Die Verbindung zeigt an, dass Etwas

govorili. Ob ovom načinu rabećem u ovovrstnih protazah kaže isti Miklošić sint. str. 811. d: „*Der Conditional* (po našem potencijal) *drückt die als unerfüllbar zu denkende Bedingung aus, sowie das dadurch Bedingte. Die Bedingung, über deren Erfüllbarkeit* (I. vrst) *kein Urtheil gefällt wird, wird durch den Indicativ ausgedrückt. (Die conditionale Partikel kann fehlen).*

---

nur in der Vorstellung besteht. Die ursprüngliche Bedeutung dieser Verbalform ist, wie aus der Bedeutung der *Theile* hervorgeht, die eines *praeteritum und die modale Function beruht darauf, dass das jetzt nicht Stattfindende als ein überhaupt nicht Stattfindendes aufgefasst wird.* Derselbe Gedanke tritt ein, wenn die unerfüllbare Bedingung durch das Perfect ausgedrückt wird; er findet sich im Griech. in Sätzen wie *εἰ χρήματα εἶχον* etc., fz. si j' avais; er liegt dem *ital. cantarebbe* aus *cantare* und *ebbe (habuit)* zu Grunde. Sravni opazku gore na str. 51. Dass auch hier die Perfectivität und die Imperfectivität eine Rolle spielt, ist selbstverständlich.

„Diese Verbindung (by und partcp. praet act II.) habe ich (3. Band 171.) *Conditional* genannt, eine Benennung, gegen die sich wie gegen alle grammatischen termini Manches einwenden lässt, die jedoch durch den romanischen Conditional gerechtfertigt werden kann, der nicht nur durch die Function, sondern auch durch die Bildung aus analogen Elementen dem slavischen Conditional nahe steht. Die Benennungen Conjunctiv und Optativ konnten nicht gewählt werden, da si bereits bestimmte Verbalformen (ali njihova funkcija jest *kondicionalnost* i *mogućnost!*) bezeichnen obgleich der slavische Conditional im Ganzen seiner Function nach dem Conjunctiv (taj i jeste u grčkom i u lat i napokon i u *nas pravi* kondicional) und Optativ (naznačujući daljnju mogućnost u hipot. izrekah) entspricht."

Mi smo ovaj oblik prozvali (vidi str. 51.) *potencijalom*, jedno s toga, što je *mogućnost* viši jer obćenitiji pojam od uvjetovanosti, a ovu možnost upravo naznačuje taj potencijal u funkciji svojoj kano kondicional poput grčkoga optativa, kojemu naš potencijal na vlas odgovara te koji, premda naznačuje želju, ipak (valjda i *prvobitno* ?!) označuje mogućnost. Sr. Krügera §. 54, 3. 6. — Pak i za razliku od lat. i grčkog *konjunktiva*, koji takodjer rabi kano kondicional za bližu, očekivanu mogućnost (lat. konj. praes. i perfekta) morati će se ovaj način kano izraz daljnje mogućnosti prozvati *potencijalom* ili *možnim načinom.* Ima ga dva oblika za *sadašnjost* i *prošlost*: *dao bih* i *bio bih dao* (lat. konj. impf i plsqmpf.)

Primjeri uvjetnih izreka II. vrsti.

Ove vrsti izreke proizašle su smislom iz adversativne sveze dviju izreka u apodiktičnom pripoviedanju, kaošto se to vidi kad se perioda ovakova pretvori u smislom protivnu izreku, koja se u našoj narodnoj pripoviedci, te osobito u pjesmi izriekom navodi. Za postanak ove vrsti izreke poučne su izreke, kaošto sliedeća: »Čoek bi htio da vode pije, a ma ne može da dovati« u hipotet. izreku pretvorena: »Čovjek bi htio da pije (bi pio) vode, da može da dovati« N. pr. str. 195. I za III. vrst valja isto glede pretvaranja u hipotet. izreku n. pr. »kazuj (gestehe, t. j. kazuj nješto važna, što može da bude uzrokom) ili ćeš poginuti«; prip. 226. hipotetički: »ako ne kažeš, (izkažeš) poginuti ćeš« ili »kaži, da ne pogineš«, namjerna izreka: ova ili posljedična ili uzročna i jeste podlogom III. vrsti hipot. izrekâ, prave hipotakse: Ἢν μὴ εἴπῃς, ἀποθανεῖ. (Vidi niže). »I on (pop) mogaše lasno dati (ruku), tek da hoćaše, ma ne dade i u toliko se utopi. Znam ga, kukava kukavica, reče popadija, da je tako, ma da ste mu zavikali: Na pope, ruku, hoćaše škapulati, jer je vazda (teško mene!) naučio uzimati, a ne davati« N. prip. 295. »I turske mi vjere, da ne dolećeše žene, ćadijahu biti g . . . a i od mene i od njega« 304. »Lako ti je ići na vojsku, da ja imam takoga konja, tako oružje i take haljine, i ja bih' išao« 306. »Da je ovo mozak, (reče ranjeni u ratu vodeničar) on bi čuvao vodenicu; ono brate, mozga (varalice) gdje ostade u vodenicu« 307. »Medjedović se nakloni i pojede sve. i još da je bilo (naime bio bi pojeo) 307. »Da si ti meni pod kolenima, kao ja tebi, ja bih znao, šta bih« 30. »Moli se Bogu, što sam zaspala, a da sam budna bila, ne bi ti dobio ni tih opanaka« 73. »Da ti nije mene bilo, umio bi kazati, šta bi ti se dogodilo« 99. »Da ja dajem po svakome čašu vina, ne bi toga (blaga) bilo. Da ja delim po svakome krišku sira, ne bi toga bilo« 81. »Da sam ja taj zanat znao, ne bih danas čuvao seoskijeh goveda« 174.

Uzmimo ovamo još Zimine primjere ove vrsti sa raznimi vremeni i t. d. iz narodnijeh pjesama i to: Pod vršću II. 1. a. α). »Još da Turci piju rujno vino, Rujno vino, jal' bistru rakiju, Bi nagnali svoje dobre konje, Bi Loznici na beden skakali; Al ne piju vina ni rakije« N. pj. IV. 33; pod 1. a. β): »I da posluh od junakâ Sliedjaše me, dobio bih« Osman 20. 62. »Da sam majci sanak kaživao, Ne b' mi dala ni u dućan doći« N. pj. I. 641; pod 1. b. α). »I svršio još bi u plaču Dni kroz težke nepokoje, Razgovora da ne začu Od jedine kćerce svoje« Osman 8. 42. »Da nijesi tako učinio, Ja te ne bi više sinom zvao« N. pj. II. 70. pod 1. b. β). »Niesu od množtva Turak' sade« i t. d. Vidi gore str. 38. Osman X. 54. »Da sam tebe našla u tavnici, Bolje bih ti pritvrdila ruke« N. pj. III. 30. Ali u III. vrst spada ona poslovica: »Da zmija okusi od mene, otrovala bi se«, jer se tudjer samo riše veliki stepen ijeda, te se otrovanje zmije predstavlja mogućim, kaošto i imade raznovrstnih, slabijih i jačih otrova (sic!)

Isto tako ide u III. vrst hipotet. izrekâ ona pod br. 2. *d)* ove vrsti g. Zimom navedena: »Sam Bog da dodje, ne ću mu otvoriti vrata« Prip. 136. Isto tako krivo je g. Zima u II. vrst uvstio onaj primjer, što smo ga već na str. 74. naveli: N. pj. I. 650. sa II. 45. 60. — Pod 1. c. »I dobio bi tad zaisto I svačijoj se opro sili, Đa Bogdanci u doba isto Ne biehu ga ostavili.« Osman 5. 45. pod br. 2. a. »Bijah napravio malo za doručak, pa da bijaše jošt, mogaše se poarčiti« N. prip. 272. pod br. 2. b. »Da ne beše grane vite jele, Te mu kalpak sa glave skinula, Doista me uvatiti šćaše« N. pj. III. 7. Pod br. 3. ove vrsti kod Zime navedeni jednaki su smislom onim pod br. 1. ove iste vrsti. Nadalje pod br. 4. »Pak da i jest višnja volja, Carstvo i život da mi se otè: Budi« Osman XVII. 75. Pod br. 5. a. »Zvao bi te, da se napijemo, Nemam ovdje vina ni rakije« N. pj. II. 81. Ova je nalik smislom na onu cigansku hipotezu bez svakoga realnoga hipoteta: »Da imamo brašna, kaošto nemamo masla, pozajmili bi u komšije tepsiju,

pa bi izpekli pitu« i. t. d., tuj prelazi ta ciganska pripoviest u dramatiku, kako znademo. — Pod br. 5. b. navodi g. Zima: »Moli Boga za zaovu Janu, Ti se ne bi nanosila glave (popuni: da ne bje nje) N. pj. I. 634, pod br. 5. c.: »Da je pamet do suda kao od suda (popuni: dobro bi bilo.) N. pj.

Sravni još ove primjere. Iz Čengić-Age stih 368.—378 (četa):

»Ah! da vide svieta puci ostali
Iz nizina, odkud vida neima,
Krst ov častni nepobjedjen igda;
Pak da znadu, kako neman turska
Grdnijem ždrjelom progutat ga radeć
O te krši zub svoj zaman krši:
Ne bi trome prekrstili ruke,
Dok Vi za krst podnosite muke;
Nit bi za to barbarim Ve zvali,
Što Vi mroste, dok su oni spali!«

Romeo i Julija II. čin prizor 2.

Romeo: »O da sam ptica tvoja!
Julija: Do mrtva bih te izljubila sada.
Al laku noć i opet laku noć!
Ah sladka li si boli oproštaja
Da smijem reć do zore: Laku noć!
Romeo: Na njene oči, mili sanče, pani,
U njedra njena mir se nek nastani,
Da Romej glavom muž i sanak bude,
Oh, on bi sladko počivao tude!
IV. 1. Paris: Da mene ljubiš, izpoviedaj patru!
Julija: Da bude tako, zar vriedi više
Za ledji Vašim reći to, neg' u lice!«

Sravni još N. pj. II. 16, 25; 29, 340, 374; 36, 209, 216; 39, 24; 58, 95. — Osman II. 81. IV. 14, 24, 55; IX. 133, 148. XIV. 69, 70, 86, 209. 242. XV. 155. XVI. 28. XVII. 100. XIX 240, 241. XX. 37, 49. 62. Č. A. 516.

III. vrst uvjetnih izreka.

O grčkih izrekah ove vrsti, vidi gore na strani 65. Ove vrsti izreke postale su ili mogu se pretvoriti u uzročne,*) namjerne i posljedične izreke, ako im se sadržaj drugčije (apodiktički) izrazi. (Prava hipotaksa.) Ovdje hoćemo da osim već navedenih dodamo još njeke

Primjere uvjetnih izreka III. vrsti.

Za ovu vrst hoćemo na čelo da stavimo velepoučan primjer sa *ako* i *da* (2 protaze), da se vidi narav ovih hipotetičnih izreka. »Ja se odolen ne mičem, (ne ću se maknuti) govori zmaj, jer niti je moje niti je tvoje blago ovo, ma sa svijem tijem, ako prebrojiš sve izvore, koliko ih ima u ovoj planini i da mi dodješ, da kažeš, maknuću ti se s mjesta, a drugčije nikako« N. prip. 100. »Ja sam onamo postavila zlatnu jabuku, koji (hipotet. relativ) najpridje do nje dodje i uzme je, ja ću biti njegova, a ako ja prva k njoj dodjem i uzmem je pridje vas, znadite, da ćete vi svi mrtvi na ono mjesto ostati, nego pazite« 104. »Ako ovo sve danas ne opredeš i u kokošku ne smotaš, ne idi mi do veče kući, ubiću te« 125. »Ti, pepeljugo! ako ovo sve proso ne pokupiš i ručak ne zgotoviš, dok mi iz crkve dodjemo, ubiću te« 127. »Ako mu ne kažem, gdje mu je šćer, da će ih sve sabljom iskomadati« 132. »Da je srce od gvoždja, nu bi ga zlato razlupilo« Danič posl. 476. »Poginućeš zaista, sad da odeš« N. pr. 204. »Da me hoće uzeti, rodila bi mu sina i šćer na jedanput sa zlatnijem zvijezdama na čelu« 233. »Ako Bog da te je (vodu, liek od sljepoće) nadjete, to bi voleo, nego sve carstvo svoje« 236. i dalje 237.: »pa ja idem, da tražim tu vodu, da ako je nadjem, može Bog dati, te ću naći i braću i vodu.« »Bi li ti sad štogodj mojoj braći, da sad koji od njih ovamo dodje« 197. (198 »kad bi koj došao« IV. vrsti protaza) »Da

*) Za uzročne uzmi primjer: „Idi s Bogom, kad (budući da) mi pomoći ne možeš" N. prip. 66, jer se ova izreka može izraziti takodjer uvjetno; „ako mi pomoći ne možeš." (I. vrst istodobnost.)

se ko nadje da skine onoga zeca, zec bi se sam zaklao, sam oderao, sam isekao, sam pristavio, pa se sam smrskao, ali to ne sme (wagt es nicht) nitko učiniti za svoju glavu« 34. »Ne bi li mu mogao ponijeti, da mu pošljem malo ašluka« 301. »Ja ću njega najprije pitati, ako ti ništa ne ćene učiniti, ja ću mu kazati za tebe. Pa ako mi bude do nevolje, onda ću pera da zapalim« 202. »Pak ako mi se zvanice skvase, kud ću ja?« N. prip. Ovaj primjer, da se preinači u apodiktično, historično pripoviedanje. odgovarao bi posljedičnoj izreci: »Skvasit će mi se zvanice (gosti), pak ću ja biti u neprilici« ili »tako, da ću ja biti u neprilici« (sic!) »Zapisao kaludjer na sircu, (dje se reže), iže (i), da bi poznao, ako djak osiječe malo od sira« N. prip. 300. »Pak šta ću učiniti, ako me poslije, kad se otrijeznim, opet glava uzboli« 309. »Jer, vele, može biti, ako dalje odemo, da vode ne nadjemo, dje bi mogli zanoćiti« 188. »Ti kaži meni, i ako bude što dobro, može i za tebe lijepo biti, pa ako meni ne kažeš, ja ću te objesiti« 268. »Ako budem brate još tri dana, Nikad više vidjeti me ne ćeš« N. pj. II. 41, 42. »Da je kome žalost poslušati Stoji cika gojena Labuda (konja)« II. 8. 238. »Bud sam ideš zelenom planinom, Da t' ufate od gore hajduci, Da ti spute obadvije ruke, Bil' ti išto zadržalo ruke« II. 8. 190. »Da se jadna za zelen bor vatim, I on bi se zelen osušio« II. 51. 135. (naznačuje se stepen suhoće, suhora). »Ako mene Bog i sreća dade, Te dobijem kralja Bugarina, Hoću tebe slugo pokloniti U državu zemlju. Bosnu slavnu« II. 31. 68. »Ali sam Bog da mi pomogne, drugi mi nitko pomoći ne će« N. prip. 66. »Da mi daš polovinu očine carevine zanj, ne bih ti ga dala« 259. i »obećavao polovinu carstva, ako ga koji izlieči, ali sve za fajdu« 262. »Vala ako si baš i car, ja ti opet ne ću kazati« (?) 268. »Bogme, ako i ne ću (vratiti se), odgovori carev sin, ja idem« str. 98. (ovdje stoji I. futur za II.: ako se i ne budem vratio, ja idem (ja ću ići), dalje veli takodjer nepravo i netočno: »Bogme baba, idem, da bih se i ne vratio« (protaza IV. vrsti mjesto III:

ako se i ne vratim, ako se ne budem vratio). „Ako budem brate osužnjio, Radi mene izbaviti pobro!“ Jukić pj. 173. „To je sve zato, što ne poštuje oca i matere; njima baci iza pećka da jedu, a da ih metne u začelje, pa prvu čašu rakije i prvu čašu vina njima da da, oni ne bi ni polak onoga jeli i duše bi se one oprostile“ 77.

Napokon valja navesti ovdje uz slučaje sa *ako* i *da* još one sa *ako li*; ovakovi primjeri idu svi u ovu vrst, kad *ako li* stoji sa perfektivnim glagolom. Takovi pako primjeri spadaju amo stoga, jerbo se ovdje naznačuje bliže mogući ili bolje rekuć često očekivani ili upravo odabrani od dvaju mogućih slučajeva specijalni (perfektivni) slučaj. I sam *li* stoji tako. Upravo tako stoji *li* u pitanju poput latinskoga *an* bez prediducega utrum.*) „Kropne li daždjić, a naša put mokne, on (dub) nas ukloni i pod svoj zelen krovac spravi. A padne li gvoždjem nezahvale naše, to on, ni malo osvetljiv, kako nas je od žarka sunca hladio, tako nas eto sad, čim je sunce zastudjelo, snjegovi metu, vjetrovi huču i lomataju, okolo svoje žeravice skupio, te pomrzle udove naše grije, našu sirovu hranu vari, naše mokre rubine suši. Hoćemo li u sviet, on nas proveze.

*) Ovaj *li* odgovara grčkomu *δέ* u spoju sa *εἰ*, prvobitno u dvostrukoj hipotezi *εἰμὲν-εἰ δέ* ili *—εἰ δὲ μή*. Sravni s time naše gore navedene primjere dvostruke hipoteze: *ako—ako li (ne)* Čini se pako, da ovakav *ako li* prvobitno odgovara spoju *ili ako (ili ako ne)*, gdjeno se dva slučaja na volju stavljaju; dalje se onda i zapostavlja ovaj *ili* kano *li* u spoju *ako li* u dvostrukoj hipotezi; napokon može da stoji *ako li* poput grč. *εἰ δὲ (μή)* bez prediducega *εἰ μέν*. Slično rabi *li* i u pitanju poput *lat an*, kojemu ne odgovara prediduće utrum. O značenju čestice *li* vidi Miklošić sint. 167 br. 19. *li* scheint eine Verkürzung des *libo*, *ljubo* (sr lat. libet, lubet) zu sein; dafür spricht . . . auch die Bedeutung des *li*, die mit der von *libo*, *ljubo* manchmal so genau übereinstimmt, dass *libo ljubo* statt *li* stehen kann“ i dalje str. 168. „*Li* ist auch das Formwort der Doppelfrage, sie mag direct oder indirect sein. Die mit *li* geformte Frage wird zu einem Relativsatze abgeschwächt . . . *Da se plati, ne plati li se, da* . . . *Li* entspricht dem *lat. quam* (nego li) Nach *ašte* (*ako*) bedeutet *li* *δέ* (vero), što smo i mi gore kazali

Hoćeš po kopnu, u njega kola; hoćeš po moru, u njega plavcu naruči. Ne bude li njega: kovač gvoždja ne razbieli, ni ikoji zanat kladivcem kucnu.« Kurelac, članak „Dub“.

Od mnogih Ziminih primjera sa *da bi*, koji ipak idu ovamo, jer su samo netočan izraz mjesto *da* sa praesentom glagola perf. (kano konjunktiv, ili fut. I. i čak II.) neka stoje ovdje još pod br. 5. ove vrsti: »Mlad Ali-beg momkom odgovara: Ne prodjoh se barjaktar djevojke, Da biste me svi odustanuli« N. pj. I. 583. »Ne ljubih ti pasâ medju oči, Da bih znao, da bi poginuo« N. pj. III. 70. Pod br. 6 (gdje je veznik izpušten): »Krij se u jame gorskih hridi: Smrt svuda te slîdom slîdi« Gund. II. dio 21. »Posijeci po jednom prstu, boli; posijeci po drugom, boli« Vuk n. posl.

Romeo IV. 3.: Julija: »Šta? Da se tako sahranjena u raki
Probudim prije, neg mi Romej dodje?
Ha, grozno, grozno!

Uporedi još druge primjere N. pj. II. 8, 191, 238; 11, 21; 12, 30—41; 26, 21; 27, 99; 29, 173, 349; 29, 385, 461, 481, 554, 575; 30, 32, 115; 31, 68; 37, 17—54; 38, 64; 44, 366, 394, 459, 562; 45, 60, 90; 46, 33, (?) 50. (III.) 16, 18, 20, 23, 25, 27; 50, (IV.) 26, 41; 51, 135; 56, 216; 57, 139; 60, 5; 61, 81; 68, 55; 66, 366; 75, 112, 114; 89, 55; 92, 69; 95, 123, 315. — Osman II. 61. 66. III. 36, 37. V. 97. VIII. 115, 177, 178. X. 54. XI. 174, 175. XIII. 52, 53. XIV. 56, 64, 75, 139, 185, 205. XV. 76, 78, 80, 157, 176 (!) XVI. 5—7, 37. XVII. 25, 29, 32, 49, 55, 56, 57, 64, 69, 83, 84. XIX. 117, 127. Č. A. 98—101; 236, 237, 561, 562, 816, 848, 924, 930, 966.

IV. vrst uvjetnih izreka.

Krüger *§, 65. II. 5. op. 4. kaže, da ove vrsti izreke izriču posve subjektivni, samo pomišljeni uvjet bez predmnjeve za ili proti izpunjenju. Mi bismo dodali, da imade takova predmnjeva u mnogih slučajevih ove vrsti, ali da oni u tom*

slučaju naznačuju samo daljnju, manje vjerojatnu mogućnost izpunjenja uvjeta. Curtius-Petračić veli §. 546., da se upotrebljava ova vrst samo onda, kad se hoće navlaš kazati, da je ono, što se govori, sasma neizvjestno, da je samo možno, samo pomišljeno. U grčkom jeziku stoji po Krügeru u protazi optativ sa εἰ, u apodozi optativ sa ἄν, ako li se sljedstvo predstavlja kano eventualno (moguće), sa indikativom bez ἄν (apodoza I. ili III. slučaja), ako je sljedstvo bezdvojbeno. Da se u ostalom zamienjuju I., III. i IV. vrst, poznato je, naročito stoji često uz protazu I. i III. apodoza IV. vrsti. Sr. gore primjere Zimine pod I. vrsti. — U nas rabi u ovoj vrsti potencijal (*bi*) u obiju izrekah sa veznici *ako* i *kad*; rjedje i samo nepravo *da* (bi).

Primjeri uvjetnih izreka IV. vrsti.

»Pak ako bi dao bog, te bi našao tu vodu, mogao bi se i ja okupati, ne bi li se pomladio« N. prip. 238. (Isto kano pitanje: »Nije li bog dao, da si našao, što si tražio« 241.) »A i srce bih vam dala, kad bih znala, da bih bez njega mogla živjeti« 131. »Kudgod hodila, sretna bila, kad plakala, biser ti išao iz očiju mesto suza, i kad govorila, ruža ti zlatna iz usta izlazila!« 140. »Kad bih (!) on bio, on bi došao k meni« 207. »I ako je nebi našao, da se ne će ni oženiti« 114.*) »I ako bi se prepali konji, a ti izvadi ovaj nož i put sunca okreni, da se obasja livada« 117.* »I ako bi se kadgodj na me rasrdio i mene od sebe oćerao, da sam gospodja uzeti iz tvoga dvora ono, što mi je najmilije« 111.* »i ko bi me ubio, dušu bi stekao« (hipotet. relativna izreka) 295. »Ta daj mi bože od srca poroda, da bi i ljuta zmija bila!« 54.* »Kad bi samo danju onakav bio, kaošto noću biva, al, kako zora zabeli, on se opet uvuče u svoju košulju i postane zmija« 55.* »Da se ti opet prometneš u struk bonoka, dok se ja vratim i da se nikomu ne pokažeš, ako bi ko u ovu moju kamaru dolazio« 262.* »Bila snaha i svekrva. Svekrva bijaše

*) Protaza IV. apodoza I. i III. vrsti

lukava i nemilostiva na sirotinju, a snaha dobra kao dobar dan u godini. Kad bi došla kakva sirota pred kuću, svekrva bi je obranicom oterala, a snaha bi joj zalogaj siroti udelila; kad bi mleko od ovaca nosila kući, ona gde bi god videla rupicu ńa putu, odmah bi rekla, ovdje mora biti kaka bubica, pak bi joj usula mleka« 83. »Te brod izvuku na suho i stanu ga redom čuvati sve po jedan iz sela, pa kadgodj bi što šćeli da komu mudro odpišu ili odgovore, vazda bi u brod otišli, da najpridje pameti napune« 288. (Seljaci naši hrvatski iz Dalmacije kupovali pamet u Mljetcih, dobili miša za pamet, miš utekao u brod, a oni ga kašnje čuvali ili stražili). »Ako bi se gdjegodj naturilo, da se s puta ne makneš grdjemu« N. pj II. 95. 348. »Koja bi ih vila zavadila, (relativ) Dati ću ju stotinu cekina« II. 11. 21.

Još neka sliede ovdje primjeri Zimini. Pod br. 1. ove vrsi: »Kad bi bilo po redu mrieti, Na tebe bi ostanulo carstvo« N. pj. II. 36. »Ja bih stio progovorit riječ, Kad biste me braćo poslušali« II. 89. Pod br. 2: »Veruj mene, više nemam blaga, Već kad bi me hteo počekati, Sve ću tebe pokloniti dare« II. 69, Pod br. 3: »Ti se Maro ne udala! Ako li se i udala, Muška čeda ne rodila!« I. 262. »'Vako bilo svakoj druzi, Koja majke ne slušala« I. 385. »Sretni bili, kud odili« I. 216. »Dugo ti se ime spominjalo, Dokle teklo sunca i meseca« IV. 32. (Ova posljednja medjutiem. dva slučaja ne pristaju dobro ovamo (sic!) Pod br. 4: »Kad smo bili djeca u ludosti, Te kad bi se igre naigrali, Svagda bi me nadigrao Vuče« N. pj. II. 43. Napokon pod br. 5. a. (sa izpuštenom protazom): »Ona to kaže ocu, ali šta car ne bi mogao učiniti? (naime da hoće)« N. prip. 275. i pod br. 5. b. (izpuštena apodoza): »Stani jure, brzi konju, da bi konju zaginuo! (ako ne staneš)« Miklošić Volksepik der Kroaten 1. 36. — Primjeri Zimini pod br. 6. ove vrsti iste su naravi kaošto oni pod br. 1 iste vrsti.

Dodaj primjerom ovim još N. pj. II. 43, 69; 10, 9; i 11, 71; (ova potonja dva sama apodoza). Osman III. 39. VI. 58.

1

XI. 27, 28, 167, 180. XV. 133. XVIII. 85, 86. Č. A. 138—141 i 598—600. Medju veznike uvjetne spada, premda nije različan u ničem, uvjet ograničujući veznik *samo da*, *samo da ne*, *modo*, *dummodo-ne*. Pavec lat. slov. §. 335.: »A on bi mogao postati i bolji, samo da si izbije iz glave, da je već sve naučio« Veber. Ovim se veznikom, kaošto sa samijem *da* može i izključiva namjera i želja izraziti; koje je vrsti takova izreka, vidi se iz smisla njezina.

Protumačivši mi pojam uvjetovanosti u obće te prema tome narav pojedinih vrsti uvjetnih izreka, kako su se one glede porabe načinâ i vremenâ u našem jeziku prema grčkim hipotetičnim izrekam pokazale — pri čem se u nas čitavo to pitanje o porabi vremenâ u tih izrekah, kako smo vidjeli, kreće lih oko perfektivnosti ili imperfektivnosti uvjetujuće radnje —; navedši mi nadalje prema tome same primjere svih vrsti uvjetnih izreka u dovoljnu broju: preostaje nam na koncu ove razprave samo to, da posaberemo u glavnom još jednom svoja gore tečajem ove na tako široko se otegnule razprave načinjena opažanja i primjetbe u njeka stalna gramatička pravila ob uvjetnih izrekah u našem hrvatskom ili srpskom jeziku, što tim nuždnijim smatramo, pošto mi u našem jeziku o tome nigdje jošte ništa takova čitali niesmo, što bi ovo važno gramatičko pitanje izcrpilo bilo, kaošto se osim g. Zime u spomenutoj razpravi u nas nije još nitko samo i dao na to, da veleважno ovo pitanje svestrano i temeljito prouči, te da nama jasni o tome podade rezultat.

Pri tome primjećujemo ovdje za buduće naše slovničare, da mi držimo upravo nezgodnim i nesigurnim, pogledom na praktično razporedjenje i razvrstanje hipotetičnih izreka, kad bi se kojemu od njih prohtjelo odstupiti u nauci o porabi načinâ i vremenâ od onoga poredanja, udešenoga prema grčkom jeziku, u kojem su uvjetne izreke poredane koli logički točno, toli gramatički jasno prema sadržini misli i njihovoj djelatnosti.

I mi sami pokušavši da logički izbliže opriedielimo, što one četiri vrsti hipotetičnih izreka izriču oblikom svojim, niesmo

se onimi našimi oznakami te nazivi hipotetičnih izreka nipošto udaljili od postojećega u grčkom jeziku obzirom na porabu načinâ i vremenâ razporedjenja u one četiri vrsti.

Nego smo mi prije svega prema sadržini izrekâ t. j. prema vrsti uvjetovanja ili konačno prema samome načinu, kako uvjetujući subjekt sa predikatom (odnosno sam predikat kano obćenitiji, kauzativni pojam) ili više ukupnom svojom pojmovnom sadržinom ili kano posebniji takav pojam, pojedinom oznakom, (svojstvom svojim) djeluje na uvjetovani (subjekt i) predikat, (svoje sljedstvo); što je vazda, kaošto svako praediciranje u obće, samo prenašanje svojstava na predikat sljedstva (u svemiru ili prirodi pretvarivanje): mi smo, kako gore rekosmo, samo razlučili po tome one vrsti u uže uvjetne periode, kauzalno-uvjetujućega sadržaja i u onakove hipotetične periode, što označuju samo modalnost bitisanja, t. j. čestimično saobćivanje ili prenašanje svojstava (u prirodi čestimično pretvaranje tvarî), dakle samo način bitisanja ili napokon i kakovogod poredanje predikatâ, odnosno tvarî samih u vremenu. — Od ove potonje, druge glavne vrsti uvjetovanosti i uvjetovanja, kako se ono, kano takovo, u svih al osobito u I. i IV. i njekih barem II. vrsti uvjetnih izrekah prikazuje, pronadjosmo mi, da su njeke ovake periode logički strogo uzamši samo determinativne izreke ili upravo definicije (mnoge hipotetične izreke I. vrsti), druge opeta da označuju samo vremeno uvjetovanje ili korrelaciju vremenu t j. da su, uže uzamši, po tome temporalnouvjetne izreke, ne ubrajajuć amo dakako prave vremene izreke. Temporalnouvjetne izreke pronadjosmo mi najočevidnije u IV. vrsti (opetovanje u vremenu), premda takovih imade svakako i u I. vrsti, a valjda i u II.; dočim su izrazom prave kauzalne uvjetovanosti samo uvjetne izreke III. vrsti.

Još dalje iztražujući mi smo pronašli, da se svekolike ove vrsti hipotetičnih izreka — kaošto se svako uzrokovanje i bitisanje i bivanje u obće zbiva ne samo u prostoru nego poglavito i u vremenu — označivale one ili bliži (III. vrst) ili

daljnji uzrok, povod ili uvjet (II. I. i IV. vrst) prikazuju podjedno kano poredanje, vrstanje radnjâ u vremenu, da se dakle uz svoju uzročnu ili uvjetnu narav prikazuju podjedno i vremenimi izrekami, vremenom koordinacijom ili korrelacijom (vremena sintaksa u I. i IV. te i u njekih II. vrsti) ili pako vremenom hipotaksom (u III. vrsti). Mi smo bo opazili da su prve vrsti izreke proizašle i da se osnivaju na onakovu vremenu odnošaju, te da se imadu, svedemo li ih na apodiktičnu, pripoviedajuću formu, u odnošaj staviti pomoćju vremenih ili inih, upravo uzporednih kakihgodj veznika, koji potonji izriču, kako je poznato, prvobitno lokalno, prostorno a zatim i vremeno poredanje ili dodavanje nječega sličnoga, istovrstnoga ili protivna, dočim se hipotetične izreke (prave) III. vrsti dadu samo svesti ili na objektivnouzročne (sa *jer*, *pošto*, *buduć da*, posliedične (sa *da*) ili na subjektivnouzročne t. j. namjerne izreke: dakle osobito u ovih dviju potonjih slučajevih na pravu hipotaksu, dakako i vremenu, jerbo mi možemo tvarî ili biti u svemiru prostorno poredane (str. 80.) u mislivosti našoj samo u vremenosti njihovoj da poredamo i izrazimo, bile one u odnošaju uzročnosti ili pukom poredku prostorno-vremenom. To smo u ostalom već i gore potanko izveli, da mi naime mišljenjem prenašamo prostorno poredanje bitî u prirodi u vremeno poredanje u našoj mislivosti; mi pretvaramo drugimi riečmi prostornost u vremenost, kaošto prvobitno i jesu identična ova dva pojma. Po naravi ili vrsti uvjetovanosti t. j. odnošaja, u kom stoje subjekti i predikati medju sobom mnoge su izreke hipotetične vrsti II. prave uvjetne izreke (samo što se ne izpunjuje ni uvjet ni sljedstvo), dakle srodne sa III. vršću ili su protimba njihova: zato smo takove mi prozvali kauzalno-modalnimi izrekami.

Niti vrieme niti prostor nije dopustio piscu ove razprave, da na primjerih samih dokaže sve one vrsti hipotetičnih izreka po sadržini njihovoj, dakle determinativne, uzročne, modalne ili temporalnouvjetne izreke, nego ih je on samo po glagolskih na-

činih i vremenih razvrstao prema grčkim hipotetičnim izrekam. Svagdje se je pako ona nutarnja, logička narav hipotetičnih izreka svih vrsti pokazala onakom, kako ju netom gore razložismo osobito ondje, gdje smo pokušali da ih, kako rekosmo, svedemo na realni im sadržaj te na logički temelj t. j. apodiktično izricanje sadržaja mislî u obće, u kom je jezik od (prvobitne) paratakse, pače od asindeta, prešao u sintaksu, koordinaciju ili uzporedjivanje i korrelaciju i napokon u podredjivanje mislî u najužem smislu ili u pravu hipotaksu, premda se sve to, što mi dobro znademo, osim paratakse zove u gramatici na prosto sintaksom.*)

---

*) To se medju ostalim pokazuje, kako smo već gore primjetili više puti i sada ovdje samo njekim još primjeri one svoje opazke *popunjujemo,* na samih njekih *poslovicah* naših, koje se u nas nalaze u *dvostrukom* obliku, (str. 71. i 72 op.) *apodiktičnog* ili *kategoričkog* izricanja i *uvjetnoga.* N. pr. „*Star pas ne laje za ludu*" Daničić posl. 4027. (*Stari psi u vjetar ne laju*) te ona: „*Star pas kad laje, svjet daje.* Vuk posl. 101. Ova je izreka ujedno dokazom, kako imade ili dobiva vremena izreka (radi se o nastupu radnje u zbiljnost) : to je hipotetičnost vremenosti obćenite take izreke hipotetično značenje. Ova izreka kano hipot. može biti I. i III. vrsti prema tome, kako se shvati, da li izraz obćenite istine ili posebnim slučajem, uporabom onake obćenite istine. III. vrsti bila bi svakako: *Kad star pas zalaje* i t. d. — Sr. dalje: „*Zlo kad zima ne ide zimom*" Dan. 5861. (III. vrst posebni slučaj?) „*Kad lisica predikuje, pazi dobro na guske!*" Vuk posl. 118. Stoj. 103. (I. vrst). „*Kad nije mačke, tu miši kolo vode*" Vuk 75. (I. vrst) t. j. „*ako nije . .* " Ili pretvori u hipotet. izreku onu: „*Vrbu kreši, da se zamladjuje*" (*te će se zamladjivati, zamladiti*) Stojanović 216; „*Ako okrešeš vrbu, zamladit će se.*"

Pazi pri tome na promjenu načina: namjerna izreka postaje glavnom (pozitivno sljedstvo) a neizvjestnost ili mogućnost izpunjenja takove namjere prelazi (logički!) u hipotetičnoj izreci na protazu, kano na uvjet, onu izreku, koja je bila prije kategorički (imperativom) izražena. Pazi u obće na promjenu načinâ i vremenâ kod takova pretvaranja izrekâ! Sve to osniva se na logičkom odnošaju takovih izreka medju sobom.

Uzmi obratno: „*Kurjak ako dlaku i promjeni, ćudi ne mienja*" Vuk 164. prema onoj: „*Vuk dlaku mienja, al ćudi ne*" (I. vrst). *Liepa*

Da je pako svako poredanje bitisanja ili bivanja, bilo ono i uzročno ili uvjetno, napokon ipak samo vremeno u mislivosti našoj, to smo i već prije dokazali i sada hoćemo u kratko da ponovimo te sa novimi još razlozi podkriepimo, da se bolje uzrazumije.

Svako naime bitisanje (sr. str. 76.) ili je gotova bit ili tvarina ili je bivanje, pretvarivanje, radnja, čin. Kano potonja t. j. prielazeća ili tekuća, bivajuća bit (str. 79.) ona ili se je zbivala (zbila) ili se sada zbiva ili će se zbiti u budućnosti. Radnje ili čini jesu dakle bivanje trarî u ona tri glavna razdobja vremena. Prije medjutiem nego se zbude, postane, koja tvar ili bit, dakle već prije samoga bivanja njezinoga, radnje same, kano faktičnog nastupa njezinoga u bivanje ili zbiljnost, mora svaka tvar ili bit da je — i to uslied faktičnoga ili objektivnoga postojanja njezinih počela, sastojina ili svojstava u svemiru, odnosno u kojoj drugoj biti — ideelno objektivno moguća ili možna. Po tome dakle leži obćenita, ideelna (daljnja) možnost koje biti prije samoga njezinoga bivanja, stvaranja, odnosno pretvarivanja. Druga njezina možnost (bliža) reelna leži u samom zbivanju t. j. nastupu istoga: bit bude dakle reelno ili realno možna istom nastupom njezina bivanja.

Postepenost od možnosti preko bivanja u bitisanje dala bi se dakle u kratko ovako označiti: ideelna možnost bivanja (ujedno

---

je kalina gledati, al je gorka zobati" Vuk 169. Stoj. 105 „*Velika drva dugo rastu, al za čas padnu*" Vuk 33. „*Papar je crn, da svak ga kupuje*" Dan. 1065. „*Papar je crn i smrskan, ali grije i prli*" Dan. 1066. Ovake se izreke dadu pretvoriti u dopustno-hipotetične izreke I. vrsti.

Za relativno-hipotetične izreke uzmi još sliedeće primjere: „*Tko se ovcom učini, kurjaci ga izjedu*" Vuk 154. Dan. 4920. Stoj. 196. „*Tko vuka gadja, bistro valja da gleda*" Vuk. 136. „*Lonac, koji odveć vri, sapur izgubi*" Daničić posl. „*Kami, ki se valja, maha ne prima*" ili „*Koji se kamen često premeće, ne će mahom obrasti*" posl. „*Ne niči, gdje te ne siju*" Vuk. 207. i t. d.

ideelna ili obćenita hipotetičnost) — u zbiljnost stupajuća (ili u obće nastupajuća) ideelna možnost bivanja ili reelna možnost (nastup ili početak bivanja) to je reelna ili realna možnost bitisanja (reelna ili realna hipotetičnost) — bivanje samo i napokon — bitisanje kano učin ili gotovi posljedak bivanja.

Ona ideelna objektivna možnost ili mogućnost, one sastojine biti, njezina nutarnja svojstva kano premise (objektivni uzrok i uvjet njezin) leže za svaku tvar ili bit (odnosno radnju) u prošlosti, dočim sam fakat ili čin zbiljnoga zbivanja ili realna budućnost njezina t. j. mogućnost njezina zbivanja sama leži u budućnosti; jest mogućnost buduća, posebna, ali realno bliža, dakle subjektivna mogućnost, vjerojatnost njezina nastupa. O takovoj dakle po premisah njezinih objektivnoj daljnoj ili bližoj možnosti u budućnosti izričemo mi u obliku uvjetovanosti uvjetnimi izrekami (pravimi, u užem smislu) svoj sud, i to mi izričemo svoj sud ili ob onoj prvoj obćenitoj, ideelnoj možnosti, udaljenijoj, potencijalom osobito u IV. vrsti hipot. izreka; a glede one druge, reelne, bliže možnosti t. j. glede možnosti nastupa takove radnje u sadašnjosti ili bolje rekuć u budućnosti, ob uvjetovanosti užoj, bližoj, uzročnoj u III. vrsti pravim kondicionalom, u lat. i grčkom jeziku konjunktivom.

O svem drugom pako faktično se zbivšem ili zbivajućem ili zbiti se imajućem izričemo objektivnim, apodiktičnim načinom pripoviedajući ili izlažući ili rišući historičkim načinom, tonom i slogom taj fakat zbivanja bez ikakova subjektivnoga u obliku predikata samom sadržanog i izraženog suda o tome zbivanju ili o njegovoj kakojgod možnosti, jer je takav sud u ovome slučaju i onako suvišan.

Za prošlost bo, t. j. za faktično zbivše se, dakle u sadašnjosti već gotove činjenice, znade se i to više nego za sadašnjost o svakoj radnji izviestno, da se je zbila ili ne, da je onda bila moguća ili manje moguća ili nemoguća. Zato je izricanje takova suda kod prošlih radnja u obće suvišno, nego će, gdje se imade n. pr. objektivni uzrok da izrazi, gdje je radnja drugoj kojoj bila u prošlosti objektivnim uzrokom, jezik voljeti takav uzrok

ili povod izraziti pravim uzročnim, dotično vremenim veznikom. Samo ondje biti će svakako nuždno izreći uvjetovanost u prošlosti u obće, gdje su radnje i zbilja stajale u uzročnouvjetnoj svezi, dakle u svezi hipotetične možnosti, gdje je jedna radnja kano možna drugu uvjetovala; sud pako o možnosti izpunjenja uvjetovane radnje u prošlosti biti će bezuvjetno nuždan da se izrazi za prošlost svagdje ondje, gdje se nije izpunila uvjetovana radnja kano sljedstvo druge zato, jerbo se nije niti uvjetujuća radnja izpunila: dakle u II. vrsti hipotet. izreka. Izreke dakle II. vrsti uvjetne (sa prošlim vremenom) pristaju sadržajem svojim u historičku vrst pripoviedanja ili izlaganja.

Kad je dakle govor o prošlosti, onda se radnje većinom samo po vremenu dakle prema vremenosti svojoj redaju jedna pored ili nakon druge, kako su se zbivale, zbile ili zbiti mogle, bile one inače u odnošaju uzročnosti ili uvjetovanosti ili bile u pukom vremenom odnošaju. Zato rabe u historičkom slogu najviše vremeni i uzročni veznici: *kad*, *dočim*, *dok*, *čim*, *pošto*, *jerbo*, *buduć*, *buduć da*. U vremenu ili vremenošću svojom radnje su ili u odnošaju istodobnosti (sudobnosti, posebne t. j. podpune, gdje se radnje jedna drugu vremenom svojim pokrivaju ne one obćenite što ju zovemo suvremenošću [sudoblje]*) ili pako stoje u vremenom odnošaju neistodobnosti, raznodobnosti (raznodoblja ili razdobja); a po trajanju samom ili su istotrajne ili raznotrajne. Većinom si odgovaraju u spoju izrekâ istotrajni glagoli, dakle perfektivnim perfektivni, imperfektivnim imperfektivni, ali nije nipošto izključeno i izmienjivanje, ako je n. pr. perfektivna radnja povodom trajnome stanju kakome ili obratno. Onaj vremeni odnošaj radnjâ ili je koordinacija ili korrelacija (sintaktični odnošaj) ili je prava podredjenost ili hipotaksa. Prave dakle vremene izreke ne izriču ino, nego objektivno poredanje ili sljedstvo dviju radnja (bitî), kako su one faktično poredane prostorno i vremeno (vremenošću svojom) u prirodi ili svemiru,

*) Možda bi mjesto istodobnosti bolje bilo reći sutrajnosti, sutrajne radnje (ovo potpunje dakako opet različno od istotrajnosti!)

a vremeno takodjer u našoj mislivosti: prirodni prostorovremeni odnošaj i prostorovremeno trajanje, a prema tome i prirodno (naravito) izricanje ili izlaganje te prostovremenosti u i po mislivosti našoj. *[Die natürliche Raum- und Zeitlage (Raumzeitlichkeit) und die natürliche Zeitdauer; demgemäss (sprachlich) auch die natürliche Zeitgebung.*]* Reproduciranje bo ili obnavljanje u mislivosti ili razsudnosti našoj strogo je uzamši prenašanje iz prostorovremenosti u svemiru ili prirodi u vremenost (donjekle i u prostornost, i to smanjenu budi radi prave udaljenosti prostorne izpredo čiju budi [kod sjećanja] radi faktične neprisutnosti, dakle izčezlosti tvarî ili bitî) mislivosti naše, jest dakle opetovanje čitavoga procesa zbivanja radnja u prostoru prirodnom u mislivosti našoj, što smo češće već gore naglasili.

Medjutiem dobivaju ipak, pošto se svaka takova radnja, a ma već samiem zbivanjem pored ili izpred koje druge radnje u vremenu prikazuje nama kano prošla u sadašnjosti malone uviek podjedno i bližim ili daljnjim uzrokom ili uvjetom sliedećoj iza nje radnji — već radi same udaljenosti od nas, gdjeno se čini, da jedna radnja drugu pokriva; tà kod izčezavanja tvarî izpred očiju pokrivaju se tvari te pričinjaju se posljednje česti izčezavajuće tvari nama u daljini podjedno početkom sliedećih. — dobivaju, velimo, ipak i mnoge prave i puke vremene izreke u obće, pak osobito u ovakovu opetovanju ili reprodukciji u mislivosti našoj uvjetnu primisao; zato dobiva i vremeni veznik *kad* primisao uzročnoga ili uvjetnoga (vidi str. 11.) U ostalom može i samo vrieme (vremenost ili bitisanje u vremenu) koje radnje postati uzrokom ili povodom bitisanju druge; za povremenost kod vanjskoga izmienjivanja tvarî u prostoru to je očevidno: samo kad jedna tvar izčezne, ustupi drugoj, može da nastupi u isti prostor druga tvar, druga radnja; dakle je vrieme ili vre-

*) Mi dodajemo ovdje i drugdje kadikad misao njemački za one, koji možda izključivo ili barem više na njemačkom jeziku osobito gramatiku i filozofiju čitaju, da nas bolje uzrazume, pak dalje i za same Nemce, kojim će možda knjiga dopasti ruku, da opet i oni nas u našem jeziku kako valja razumiedu.

menost one prve radnje antecedens, a njezino izčeznuće povodom nastupu druge radnje ili biti u prostoru. Bitno mienjanje tvarî (bitî) ili pravo posvemašnje pretvarivanje, bilo podpuno bilo čestimično (modalno, pojmovno po podvrstih ili mienjanje više vanjsko i više vanjskih svojstava) jest uzročna, odnosno uvjetna i modalnouvjetna sveza ili odnošaj.

Toliko ob izražavanju objektivnog vremenog sljedstva biti ili radnja, koje se kano takovo, kako netom razložismo, može pričinjati podjedno i uzrokom ili uvjetom već po sebi (indikativom izraženo) dakle da mi toga posebnim glagolskim oblikom izrično niti ne izrazimo. To su dakle čiste vremene i objektivnouzročne izreke rabeće, kaošto je naravno, ponajviše u historičkom ili pripoviedajućem slogu. Sud pako o možnosti koje radnje ili vjerojatnosti naznačujemo i izričemo mi samo u takozvanih subjektivnouzročnih izrekah namjernih, koje dočim su uzrokom ili povodom glavnoj radnji, izražavaju namjeru (namjeravano sljedstvo), dakle radnju idući vremenošću svojom u budućnost, koja kao takova podpada pod pojam ideelne ili reelne možnosti, u polje manje ili veće vjerojatnosti (daljnja ili bliža hipotetičnost), koja se dakle svakako mora da izrazi, gdje je moguće, posebnim glagolskim oblikom. Ove su dakle sa uvjetnimi izrekami izraz prave podredjenosti ili hipotakse. Isto tako stoje u pravom hipotaktičnom odnošaju one izreke, što izriču jedna faktično, objektivno, bezuvjetno ma i nenamjeravano sljedstvo druge t. j. posljedične izreke. Zato u ovih potonjih rabi u nas indikativ sa *da*, u grčkom *ὥστε* sa indikativom kod faktičnog, objektivnog, realnog i to materijalnorealnog posljedka, a sa infinitivom kod više ideelnog, (abstraktnorealnog) sljedstva.

U ostalom jesu izreke izričuće želju (željenu mogućnost) ili namjeru (subjektivni uzrok ili povod) samo gramatički (strogo uzamši prvobitno i psihologijsko razpoloženje i forma istoga) oblik i izraz subjektivnosti, stojeći nasuprot izrazu objektivnosti u pripoviedanju historičkom pomoćju indikativa ili imperativa. Objektivnost izražuju napokon i imperativne i pro-

hibitivne*) te objektivnouzročne, vremene i posljedične izreke. Za pravo izražavanje pako subjektivnosti (mislî) i to ponajprije **obćenite one možnosti** imade naš i grčki jezik jedan oblik, u nas **potencijal** (*bi* sa participom praet. act II.), a grčki svoj **potencijalni optativ**. Ovaj potencijal izriče stojeći i sam i u hipotetičnoj svezi onu prvu **ideelnu** ili **obćenitu možnost**, koju smo mi u hipotetičnih izrekah **udaljenijom mogućnosti** prozvali. Da potencijal i samostalno rabi, dokazuju medju ostalim oni slučajevi, gdje on sam stoji bez **ikakove** hipotetične protaze. Vidi primjere kod **Zime** grčke i naše na str. 37 : „Šta bi radio? reče sv. Sava; a ovaj mu odgovori: Radio bi baštovanluk, kad bi imao mršave zemlje." N. prip. 275. „Ona to kaže ocu, ali šta car ne bi mogao učiniti?" N. prip. 222. **Ovaj potencijal izriče sam sobom obćenitu ideelnu možnost, t. j. takovu, gdje niesu označene nikake okolnosti, od kojih kano uvjeta bi zavisilo izpunjenje ove možnosti.**

I u istih apodozah označuje on, često prema bliže mogućoj radnji protaze, onoj sa *ako* ili *da* sa indikativom (odnosno konjunktivom) izraženoj, **daljnju**, jer iza one bliže ili nastupajuće možnosti sliedeću možnost (sljedstvo). Da on u onakih slučajevih, kaošto su evo baš gore navedeni, označuje samo obćenitu, ideelnu možnost, vidi se i odatle, što se onake izreke, ako se hoće da nadopune kakomgod protazom, mogu nadopuniti opet samo **obćenitim** glagolom, **srodnim** sa obćenitim glagolskim pojmom: *moći*. N. pr.: „Ali šta car ne bi mogao učiniti?" tuj se mora dodati, **ako** ili **kad bi hotio**, (**da hoće**), dakle sa glagolom *htjeti* ili kojim god drugim glagolom, koji je **najbliža** bilo premisa bilo modifikacija substantivnoga glagola

*) Premda je imperativ izraz subjektivnosti, naime želje, smislom dakle prvobitno optativ (vidi Miklošić sint. str. 790. br. 1) neo se on izrazom objektivnosti može u onih slučajevih i u toliko smatrati, kad naznačuje neizbježivo ili predvidjeno te očekivano (po premisah) i zahtievano sljedstvo u izmienjivanju ili povorci radnjâ. To je **Kantov** t. zv. kategorički imperativ.

biti, kakovih imade više — ili napokon sa samim biti.*) Tâ isti optativ i naš i grčki, predstavlja, mi bismo uztvrdili, premda izriče želju (Miklošić str. 802. br. 3.) prvobitno takovu obćenitu mogućnost, kojoj uvjet nije ničim označen. Ova možnost pokazuje se i u inih slučajevih, gdje on izriče uvjet. (Miklošić str. 804. br. 5.) n. pr. „Brat mi je mio, koje god vjere bio“ 2) N. pr. Živio! lat. Vivat! ili ona Ciceronova

*) Takovi obćeniti glagoli, izričući ili obćenitu ideelnu možnost samoga glagola *biti* (bitisanja) ili reelnu bližu možnost (hipotetičnost njegovu) ili po tome najbližu modifikaciju ili predbježnu modalnost njegovu u bitisanju samom — njeki od njih rabe i kano pomoćni glagoli, dakle i izrazom glagolske gramatičke modalnosti ili gram. načina — glagoli *moći, morati,* (treba, valja da) *htjeti* i (*smjeti*); njem.: *können, vermögen, müssen,* (sollen) i *mögen* (i *wollen* (dürfen i wagen) k tome (kano pomoćni glagol) *werden* i *haben.* Vidi str. 61. op, koja se ovime popunjuje. — Ovi dakle glagoli, izričući obćenitu možnost (hipotetičnost bitisanja) ili posebnu (bližu, užu hipotetičnost) jesu uslied toga neopredieljena smisla, te im se vazda imade smisao (pravog bitisanja) bilo opeta obćenitim pojmom glagola *biti* bilo kojom daljnjom modifikacijom istoga popuniti.

Temeljni su glagoli obćeniti glagoli *biti, bivati* (budem) *sein, werden.* Ovi imadu za bližu ili daljnju modifikaciju više krugova glagola obćenitoga smisla n. pr. počimanja i t. d. Najbliža njihova ideelna prama gore, ideelnosti, i ujedno reelna (al neopredieljena) prema dolje, realnosti t. j. prema glagolom izpunjenim kakovim svojstvom, pojmom adjektivnim, kakvoće, modifikacija jesu glagolski pojmovi *morati* i *moći,* od kojih prvi predstavlja pojam *nuždnosti, kategoričnosti, imperativa* (objektivnoga uzroka) dalje posljedicu i namjeru (subjektivni uzrok) drugi: *moći* (mog-biti, mogbudem, potis-esse), je izrazom nužnosti i uvjetovanosti. U ostalom su ova dva glagola po korjenu si srodna te se i zamienjuju. Sr. novosl. *morem* i naš *mram.*

Glagol pako *htjeti* (*h't*) izražava objektivno (pomisli na futur), pak osobito (valjda i prvobitno) subjektivno razpoloženje na ono, što se može ili mora, predstavlja dakle objektivnu ili subjektivno izabranu budućnost; dočim *smjeti* (prvobitno valjda *sm(n)jeti*) znači odlučiti se u misli za jednu od dviju ili više stvari (dubitare, audere iz computare, secum reputare) i to on označuje ili objektivnu odlučnost obzirom na možnost (dürfen), dakle pojmovno bliže glagolu *moći,* ili subjektivnu odluku (izbor od dviju stvari u užem smislu [*wagen*]) pojmovno bliže glagolu *htjeti.*

(u govoru pro Milone): „Valeant cives meï, sint incolumes, sint beati, stet haec urbs antiquissima mihique patria amantissima!“ Takimi željami (optativi) izriče se samo ona ničim neograničena i ničim nestegnuta obćenita **možnost** kano **želja**; dočim već isti s optativom suviseći potencijal (sa *bi*) označuje još uviek obćenitu doduše, al ipak od njekih, **dakako pobliže niti izrično nenavedenih okolnostî, uvjetâ, ovisnu mogućnost** te

---

Kad glagol *biti* realno stupi (u *bivanju*) u pojam *moranja*, naznačuje se to *imperativom*; kad u onaj *možnosti*: *potencijalom*, kad u onaj *htjenja optativom* i *futurom*, sr. grčki μέλλω od μέλει μοι (ἐθέλω i θέλω); dočim pojam *smienja* stoji izmedju pojma možnosti i htjenja, a može imati premisom i moranje. Pojam ovih glagola, osobito onih prvih triju označuje dakle ideelnu i gramatičku modalnost glagola *biti* i drugih njegovih svih vrsti do posljednjeg konkretnog glagola.

Ovi si po ovoj svojoj naravi i medju sobom odgovaraju te se popunjuju, osobito u hipotetičkih izrekah: *Ja bih hotio, kad bi smio* (*da smijem*); *Morao bih, da mogu* (*kad bih mogao*). *Mogao bih, kad bi htjeo* (bolje: *da hoću*). Pojam *modalnosti* jest dakle dvostruk: ideelna modalnost, kaošto ju za glagol *biti* i sve ostale glagole i abstraktne i konkretne predstavljaju oni gornji glagoli (osim smjeti), koji predstavljaju ujedno i gramatičku modalnost (način) glagolâ. Druga je modalnost *bitisanja* (glagola *biti*) **konkretna**: *biti* kano nješto t. j. glagol *biti* izpunjen njekim (adjektivnim) svojstvom, to su *konkretni* glagoli *aktivni*, *faktitivni* i t. d.; ovi bo označuju *šta* t. j. kakovo je što ili šta ili kakovo biva štogod. Ove zovemo mi daljnjom modifikacijom glagola *biti*, dočim oni ovdje navedeni glàgoli izražuju formalnu, u njem samom ostajuću, immanentnu modalnost, pak stoga i modalnost svih ostalih glagola. Najbliži od konkretnijih glagola pojmovni glagolski krug glagolu *biti* jesu nakon gornjih glagola glagoli *počimanja, nastavljanja* i *dočimanja,* takodjer obćeniti, formalni pojmovi; dalje svi glagoli (*neutra verba*) označujući stanje kakovo, *leći, stati, iti* i t. d. Od pravih konkretnih aktivnih glagola prvi jest i najobćenitiji *djeti* i t. d. Na polju abstraktnom (prema gore) jesu glagoli *mišljenja, osjećanja* i *govorenja.* Nu to bi nas predaleko vodilo, da hoćemo da izbrojimo sve logičke krugove glagolskih pojmova u njihovu odnošaju prema temeljnome subštantivnom glagolu *biti.* Ovo bili smo ponukani ovdje navesti već radi razumljenja pojma *modalnosti,* koj smo često rabili u ovoj razpravi. Kakova je *modalnost* bitisanja (po konkretnom sadržaju) razabire se na svakom glagolu, kad ga razstaviš u obćeniti pojam *biti* i *adjektivni* pojam svojstva.

upravo zato često želju manje vjerojatnu. Mi smo govoreći i ovdje opetovano o načinih izricanja uvjetovanosti, ovaj način (partcp. praet. act. II. sa *bi*), kaošto češće gore, nazvali proti Miklošićevu mnienju potencijalom stoga, jerbo on, kako vidimo, označuje zbilja daljnju, abstraktnu, ideelnu mogućnost i jerbo rabi i u nas i u grčkom jeziku (optativus potentialis) izrazom takove možnosti i u samostalnih izrekah.

Sravni onu (na str. 70) »Sejo (majko) moja, da bi te ne bilo!« Sravni Miklošić sint. str. 813.

Ovim potencijalom dakle (u protazi i u apodozi, za apodozu vidi Miklošić sint. str. 73.) kadar je s jedne strane naš jezik u uvjetnih izrekah izraziti subjektivnu hipotetičnost (sr. str. 45) ili sud o mogućnosti izpunjenja uvjetovane i uvjetne radnje, osobito u IV. vrsti.

S druge strane može u pomanjkanju posebnoga glagolskog oblika za latinski ili grčki konjunktiv, — za ovaj služi veznik *da* s indikativom — strogo uzamši i pravije rekući ovdje za pravi kondicional jedino onakim podredjivanjem vremenim izraziti naš jezik sud o bližoj vjerojatnoj mogućnosti izpunjenja uvjetne radnje. Ovomu podredjivanju, dakle izražavanju uvjetovanosti služi tudjer i perfektivnost naših glagola, koja izričući časovitost nastupa ili početka radnje ili njezinog ovršenja (kadikad i opetovanje) sadržaje već u sebi, kad se uporedi takova radnja sa drugom kakovom, ono vremeno podredjenje, izričući, da se uvjetna taka radnja u sadašnjosti ili bolje rekuć u budućnosti mora prije da ovrši ili izpuni (ili bar da započme), nego ima uvjetovana da nastupi. Svakako bo mora uvjet (kano uzrok. ili povod) po pojmu svome, prije da se ovrši ili barem da odpočne, nego li sljedstvo, što ima da uzsliedi iz njega. Misao, koja je, kako vidismo, lebdila i Grku pred očima, osobito kod hipotetičnih izrekah II. vrsti Zato i izričemo ono podredjivanje vremeno perfektivnimi glagoli. (odnosno futurom II.), jer se u njih naznačuje prefiksom ili časovitost radnje u obće ili počimanje, brzo ovršenje ili opetovanje čina, svakako dakle podredjenje jedne radnje pod drugu u budućnosti Čineći bo mi ovakim podredji-

vanjem u budućnosti jednu radnju ovisnom od druge prije izpuniti ili bar nastati imajuće, izričemo donjekle **dvojbu**, svoj donjekle dvojeći sud o možnosti izpunjenja uvjetovane izreke, koja da će se kano sljedstvo istom onda izpuniti, ako li se prije izpuni u protazi sadržani uvjet. Tako služe u nas perfektivni glagoli u protazi (u lat. i grč. konjunktiv) izrazom bliže, realno-hipotetične mogućnosti ili vjerojatnosti. Grčki bo konj. u III. vrsti ništa drugo ni ne naznačuje nego možnost nastupa ili ovršenja uvjetne radnje, a objektivnijega niti reelnijega niti ne ima izraza za uvjet nego **nastup** ili ovršenje same uvjetujuće radnje.*) — Imperfektivne glagole zato nalazimo i najviše u modalnouvjetnih izrekah svih vrsti te osobito u determinativnih I. vrsti, označujućih pojmove ili uzporedjujućih trajna dva stanja ili barem dva gotova ili ovršujuća se čina. Medjutim valja pravilom, premda ne izključivim, — što smo već gore kazali občenito — i za uvjetne izreke, da i u ovih u obim čestima periode rabe većinom istotrajni glagoli. To je i onako u naravi stvari odnosno radnjâ samih, dakle i u logici te gramatički osnovano. Na perfektivnost imati će se vazda obazirati i to kod svih vrstih podredjivanja izrekâ budući slovničari hrvatski, a udesiti će imati pravila za naš jezik prema pravilom latinskim te osobito grčkim, što valjaju ondje za porabu načinâ i vremenâ. Jer premda imade za svaki logičkogramatički slučaj u nas konštrukcija, ipak do danas nije tako fiksirana i opriedieljena, kaošto je to u

*) Sr. Miklošić str. 290. c) o izražavanju perfektivnosti u grčkom jeziku: „Entfernter vom Slavischen ist das Griechische, das nur dadurch an dieser Erscheinung (perfektivnosti glagolâ) theilnimmt, dass der infinitiv, der imperativ und conjunktiv des Aoristes (ali **svih** glagola!) fast ausnahmslos ebenso perfectiven Verben gegenüber steht, wie dem infinit., imperat. und conj. des Praesens imperfective Verba entsprechen. Praefixe haben im Griechischen auf die Zeitart der Verba keinen Einfluss. Was im Slavischen durch Praefixierung und durch eigene Verbalthemen erreicht wird, das erreicht das Griechische durch eine Tempusform. Dieser Unterschied besteht nicht bloss im Altgriechischen, sondern auch im Neugriechischen.“ Mi mislimo medjutim, da je nama u tome grčki jezik bliži od njemačkoga, a najbliži od svih ostalih. —

latinskom i grčkom jeziku. Razmatranje naše moći će služiti za sve vrsti izrečnih spojeva i zglobova temeljem, te će se podredjivanje napose dati lahko ustanoviti. Čitava snaga našega i slovjenskih jezika u obće leži u tom pogledu upravo u tome, što imadu perfektivne glagole.

A sada, kaošto smo posakupili i nadopunili naše prijašnje obširnije razmatranje ob uvjetovanosti i uvjetnih izrekah u obće, hoćemo da isto tako na koncu ove razprave ob uvjetnih izrekah posaberemo sva pravila o porabi načinâ i vremenâ u pojedinih vrstih naših uvjetnih izreka.

Poraba glagolskih načina i vremena u hrvatskih uvjetnih izrekah.

I. vrst.

U protazi (prednjoj, uvjetnoj izreci) I. vrsti uvjetnih perioda rabi veznik ako *sa indikativom svih glavnih vremena objetrajnih (imperfektivnih i perfektivnih) glagola, dakle: indikativ praesenta, perfekta ili futura I. Pri tom stoji praesent glagola perfektivnih za futur I.*

U apodozi (stražnjoj, glavnoj ili uvjetovanoj izreci) I. vrsti rabe indikativi istih vremena, te si pri tome redovito odgovaraju (prema istodobnosti radnja) istotrajni glagoli.

Napose stoji u apodozi ove vrsti nakon praesenta glagola perfektivnoga u protazi (kano futura I.) redovito futur I. ili imperativ, kaošto u odnosnih slučajevih III. vrsti, gdjeno jeste medjutim praesent glagola perfektivnoga smislom futur II. dotičnoga glagola. (Sr. str. 72., 73. i 75.) Napokon može u apodozi ove vrsti da stoji i koji drugi način, smislom zamjenik futura I. ili imperativa; tako u smislu futura potencijal ili (kano pravi formalni zamjenik mu) perfekt ili aorist. Za imperativ zamjenik mu optativ ili konjunktiv adhortativni. Sve ovake apodoze imadu se smatrati apodozom IV. vrsti.

U I. dakle vrst idu samo protaze sa praesenti tako zvanih uvjetnoperfektivnih glagola (vidi str. 80. i 81. op.) i od

ovih opeta durativnoperfektivni i iterativnoperfektivni, potonji sa svoje dvie podvrsti inchoativno- i finitivnoperfektivnimi glagoli.)*

*) O sintaktičnom značenju praesenta glagola perfektivnih vidi osim onoga što smo već naveli na str. 71, op., za njegovu porabu u *podredjenih* izrekah sliedeće. *Miklošić* str. 774. br. 6. „Das Praesens der Verba perfectiva bezeichnet in *abhängigen* Sätzen das Futur. Dieses Praesens steht dem Conjunctiv des griechischen Aorists und dem lat. fut. exactum gegenüber. Diese Regel gilt für alle slavischen Sprachen."

Glede perfektivnosti valja za slovjenske glagole, da su oni perfektivni ili prvobitno ili postaju perfektivnimi time, da im se sprieda dodade kakav prefiks, (prefiksiranjem). Prefiksi ovi jesu skroz čestice, koje rabe i kano priedlozi: *v' - u. v'z' — uz; do; za; iz; na; nad; o, ob; od; po; pod; pri; pro; pre; pred; raz; s* (sa); ovaj potonji i u značenju *niz.* Što njeki od *pravih* priedloga (vidi str. 1. op.) ne rabe i kano prefiksi n. pr. *ka, niz i brez*, tome će biti uzrokom valjda njihov korjen, a možda i blagoglasje; u ostalom *značenjem* zamienjuju ih drugi prefiksi n. pr. mjesto *k ka* rabi *do* i *pri;* mj. *brez: raz* i *od;* mj. *niz: sa* i t. d. Prefiks *u* kano takav već u starosl. rabeć imade kano prefiks značenje *kod, pri* i protivno odstranjivanja, odklanjanja ukidanja *na stranu, proć.*

O značenju prefiksâ u sastavljenih glagolih vidi Miklošić str. 198 sl; O prefiksu *uz* napose (str. 71. op.) čitaj *Miklošić* sint. str. 286: „Dass das Praefix *v'z'* (*uz*) im Kroatischserbischen regelmässig zur Perfectivierung, jedoch nur im Praesens und auch in dieser Form nur für den abhängigen Satz verwandt wird, ist schon Ste. 199. bemerkt worden. Hier folgen einige Beispiele: „Blago vam, ako vas uzasramote i usprogone i reku na vas svakojake rdjave riječi" Matej 5. 11. „zašto se uzmole, daće im otac moj" 18. 19; „gdje se god uspropovijeda ovo jevandjelje" 26. 13. — Sravni k tome str. 775: Die Verba imperfectiva werden mit *uz* verbunden, wenn an dem Verbum keine andere Veränderung vorgenommen werden soll, als die Umwandlung derselben in ein Verbum perfectivum. „Zaludu se čovjek čuva, ako ga Bog neuščuva" posl. 83 . . . Bei *znati, imati, moći, smjeti* und *ćeti* und bei dem pfctvum. *dati* wird der inf. mit dem Praesens von *bud* angewandt: *ako znatbudem, mogbudem, datbudem.*"

O prefiksiranju u obće sravni *Miklošić* str. 287. br. 23: Die Wirkung der Praefixierung ist eine doppelte: vor Allem erhält die richtungslose Handlung eine bestimmte Richtung (*ići, uzići, snići*). Diese Wirkung tritt oft auch dann ein, wenn das Verbum an sich keine Bewegung

m

II. vrst.

U ***protazi*** *ove vrsti rabi u hrvatskom jeziku samo veznik* ***da*** *s indikativom praesenta ili kojega god vremena prošloga, redovito i pravilno pravoga perfekta objetrajnih glagola.*

U ***apodozi*** *rabi potencijal praesenta ili perfekta objetrajnih glagola.*

Za budućnost (u prošlosti) rabi u protazi ***da*** *sa futurom II., u apodozi potencijal perfekta.**)

---

ausdrückt: pisati, napisati, popisati, podpisati, upisati, zapisati, prepisati. In allen diesen Fällen ergibt sich die Bedeutung des praefixierten Verbum aus der Bedeutung des Praefixes und des Verbum. Es wird ferner unter bestimmten Bedingungen das imperfective Verbum perfectiv: *iti* durativ, *doći,* perfctv. . . . . indem nach C. W. Smith 139. *Grammatik der* polnischen Sprache Berlin 1864. *das Praefix durch schärfere Bestimmung die fliessende Bedeutung des Verbum simplex auf einem bestimmten Momente festhält.* Die räumliche Beziehung wird häufig ganz und gar verwischt, so dass die Wirkung der Praefixierung nur in der Perfectivierung besteht, *asl: zrêti, uzrêti* (erblicken, erschauen.) etc. —

Čini se barem nama, da su onake izreke ove I. vrsti: protaza sa praes. glag. perf., u apodozi futur ili imperativ, *jedine prave hipotetične* (kauz. hip.) *izreke ove vrsti;* dočim ona sa indikativom praesenta trajnoga glagola i one sa takovih glagola futurom *mogu* biti prave (kauz. hip.) al ih je veoma mnogo samo vremenito korrelativnoga smisla, kao što je napokon *uviek vremena samo korrelacija,* kad stoji u *obim* izrekama *kaki god perfekt bud koje vrsti glagola.* To se najbolje vidi kod *imperfekta* u *obim* izrekama, gdjeno se ono *ako* malo razlikuje od *kad.* Radi riedkosti potonjih primjera mi jih gore u pravilu ni ne navedosmo. —

*) Pravi dakle oblici ove vrsti izreka uvjetnih jesu: *Da imam, dao bih.* (za sadašnjost); *da sam imao, bio bih dao,* (za prošlost.); *Da budem (bio) imao, bio bih dao,* (za budućnost u prošlosti). Da budem imao: futur II. da budem bio imao: futur III. (?) jednak smislom futuru II. *Da bude bilo tako, bilo bi dobro bilo* ili *dobro bi bilo.* (Lat. konj. plsqpfkta. mj. konj. futura II.) — Krivo rabi i tudjer, kako smo i u razpravi već iztaknuli: *Da (kad) bih imao, dao bih; da (kad) bih imao bio, bio bih* i t. d. Ova se poraba imade smatrati tudjom, valjda germanizmom, te se imade iz *naše* sintakse odstraniti. Za budućnost sravni primjer: *Da ne bude vjeru pogazio, ti ga care ne bi ni vidio.*

III. vrst.

*U protazi ove vrsti rabi veznik ako sa futurom II. objetrajnih glagola; ili veznik ako ili da s indikativom praesenta glagola perfektivnih (u smislu futura II.) od tako zvanih bezuvjetnoperfektivnih glagola; od uvjetnoperfektivnih glagola samo praesent tako zvanih momentanih ili časovitih (trenutačnih) perfektivnih glagola (kano futur II.) *)*

U apodozi stoji futur I. ili imperativ; ili rabi takodjer apodoza IV. vrsti, kaošto uz protaze I. vrsti. (logički ili gramatički formalni zamjenici futura I.)

Svi pako, gdjegod se nalazili u narodnoj knjizi, dakle pripoviedci ili pjesmi ili u drugih pisaca krivo rabeći primjeri protaze sa ako i potencijalom, a i veoma mnogi sa da sa potencijalom, gdje ovi potonji stoje mjesto da s indikativom u zamjenu konjunktiva, spadaju kano protaze u IV. vrst uvjetnih izreka.

---

*) *Miklošić* sint. str. 806. br. 8. Das particip praet. act. II. bezeichnet in Verbindung mit dem Praesens des Verbum *bǫd* (budem) das futurum exactum oder das einfache futur; im ersteren Falle ist das Verbum *meist perfectiv.* Asl. fut. exactum . . . nsl. futur I.: „mi bôte sanje razkladali:“ „interpretabimini.“

In abhängigen Sätzen bezeichnet die Verbindung bei einem perfectiven Verbum das futurum exactum. *Kada budem opravil posle moje, budem spat išel.* Kristianović str. 167. *Kada ova prosudil budeš, upitaj i nauči se, kto jest stvoritelj. Kat. 210. fut. I: tko bude štil moje bludne ove pisni: qui leget Lučić 26. Ako meni sudnji danak dodje, te ti budem, pobro, poginuo, radi mene osvetiti lijepo.*

Praesent glagola perfektivnih zamjenik je u ovih protaza lat. i grčkoga konjunktiva i to mjesto lat. i grčkoga konjunktiva praesenta; dočim je futur II. ovdje zamjenikom lat. konjunktiva perfekta (odgovara i lat. futuru II.) te grčkoga konj. aorista.

Za konjunktiv praesenta glagola biti rabi *budem* sa *ako* ili *da;* nama se barem čini, da praesent *jesam* tako ne rabi ili barem da ga ne valja ovdje rabiti.

Praesent glagola perfektivnih napokon u protazah I. vrsti uvjetnih izreka stoji mjesto futura I., kao što je gore rečeno (sr. str. 71. op.)

*

IV. vrst.

U protazi ove vrsti napokon rabi veznik ako i kad, gdjegdje i krivo, čini se, i tudjer da sa potencijalom praesenta, naznačujućim daljnju, idealnu mogućnost.

U apodozi stoji takodjer potencijal ili rjedje indikativ ili optativ (u grčkom bez ἄν). Ovaj potencijal tudjer, osobito sa kad, često i kadgodj (grčki optativ sa ἄν) naznačuje opetovanje čina u sadašnjosti ili prošlosti u tako zvanih temporalnouvjetnih izrekah.)*

---

4) Veznik **da** u dopustnih izrekah.

Uvjetnim su izrekam smislom svojim najbliže, dapače istovjetne — njeke smo već gore, osobito pod I. i II. vršću uvjetnih izreka naveli — *adverbijalne izreke dopustne (koncessivne).*

---

*) Opetovanje čina u obće u nas naznačuje prije svega praesent glagola perfektivnoga (vidi str. 71. op.) ali i imperfektivnoga izričući, da što god svagda ili u svakom pojedinom slučaju biva, ponajviše u poslovicah. *Hrdja hrdju bije, Danič* posl. 3942. *Jača su dvojica, nego sam Radojica. Vuk* 111. *Danič* 742. — Nadalje izriče opetovanje ili ponavljanje čina, koji se može u svakom pojedinom slučaju da zbude, tako zvani *gnomski aorist* (u nas aorist ili pravi perfekt), strogo uzamši sam particip. *(Miklošić str. 814. f).* N. pr. *Dva loša izbiše Miloša. Vuk* posl. 56. *U srebro ti se okovala* (rieč) *Vuk* posl. 336 *Obradovala se hrdja gvoždju. Vuk* 230 *Stojan.* 73. *Našla hrdja gvoždje. Stojan.* 128. I imperfekt rabi u gnomah, nu rjedje.

Ne možemo a da ne navedemo tudjer primjera radi one prekrasne izreke: a sve gnomične perfekte (u smislu praesenta) u *Kurelčevu članku, Dub.: „A koju li hvalu ne klicat materi dubljoj: dubravi bogatuši, bez koje dubak sirotno je drvce. Dubrava je gradove ogradila, dubrava sunce pohladila; dubrava oblake sakupila i daždjeviti blagoslov spustila; dubrava okitila gore i doline, a vode i jezera vienci oplela; dubrava okraj sebe zemlju orosila; u svojem njedru obranila i srebro i zlato, a na koljenu svojem odnjihala pticu i zvierku; dubrava obiljem svojim odgojila i nakrmila pitomo i divlje živinče.“*

Njimi se dvie biti, odnosno radnje, bilo istovrstne ili srodne, bilo različite, dovode u uvjetnu svezu obzirom na zajedničko im *slično ili raziĉlito bitno svojstvo.* Kod sličnosti svojstava stoje ove dvie izreke u komparativnom odnošaju (stupnjevanja gradacije, klimaksa) i to ili rastućeg ili (rjedje) padajućega; kod razlikosti svojstava stoje one u odnošaju oprjeke, protimbe (adverzativnom).

Njekoj istini dodaje se štogodj još istinitijega bilo istovrstno ili protivno. *Ovake dakle izreke dadu se svekolike svesti (u apodiktičnom obliku) ili na spajanje (dodavanje) sa spojnim ili na odvajanje (oprjeku) protivnim veznikom;* pak stoga su one, ako su *jestne*, njekim načinom sadržajem svojim upravo protivne od II. vrsti uvjetnih izreka, jer se ondje izriče, da ne postoji ni jedno ni drugo, a ovim se izjavljuje da uz njeku stvar postoji u još većoj mjeri ili zbiljnosti nješto drugoga. *Ovake dakle izreke izriču pojačanje tvrdnje o postojanju ili nepostojanju uvjetovane radnje te podpadaju pod sve četiri vrsti uvjetnih izreka.*

Mi ih zasebice navodimo kano dopustne izreke stoga, što, premda su uvjetne izreke, ipak nuansiraju posebnim načinom misao, te se kano takove, osobito u latinskih slovnicah, napose navode. One su u ostalom srodne i sa sliedećimi hipotetično-prispodobnimi izrekami u toliko, što i one kano i prispodobne izreke, crpe pojmove svoga stupnjevanja, prispodabljanja iz kruga isto — ili raznovrstnih pojmova.

U dopustnih izrekah rabi takodjer naš veznik *da* (*ut* concessivum), al ne sam, već sa drugimi pojačajućimi ga česticami, spojnimi ili protivnimi veznici, Ti pako dopustni veznici jesu: *da i*, *sve da i*, *ako i*, *akoprem*,*) *premda*, *ma*, *ma i*, *makar*

*) *Akoprem* od *ako* i *prem;* ovo potonje iz staroslovj. *prêmo, e regione* sa genit. i dat; onda *prem'* u smislu; *via recta;* u hrvaštini dobiva značenje *bene* i *valde;* tako u dalm. hrvatskih pisaca sa pridjevom: *prem dobar,* optimus.

Akoprem znači dakle što njemački: wenn auch (noch so sehr). Rabi i čuje se često i *prem ako,* nu mi tu *metatezu* držimo ludom, nevaljalom i suvišnom. *Prem ako,* urgiranim svake riečce smislom rabi doduše u kajkavštini nu u značenju: *besonders wenn: Habdelić* rabi „*da bi prem*“ „wenn es dem auch so wäre.“ O tih česticah sr. Miklošić str. 150. i 160.

bud,*) *neka*, *neka i*, *za sve*, *za sve da*, (omnino, si omnino); ova potonja dva veznika kod dalm. dubrovačkih pisaca. Sr. Divković §. 51. Pavec lat. slov. §. 338. Curtius §. 640. U grčkom jeziku rabi *εἰ καὶ* (*ἐὰν καὶ*) *ako i*, *akoprem* i *καὶ εἰ* (*καὶ ἐὰν*, *κἄν*) *makar* (etiamsi). — Lat. primjer: „ut desint vires, tamen est laudanda voluntas."

Primjeri: „Bud mi ubi vranca na poljani, bud mi ubi sokola u gradini, zašt' mi ubi čedo u koljevci?" N. pj. „Sveda i jesi zdrav, morao bi umjerenije živjeti." „Ako je i hrdjavo vrieme, putnici putuju." „Da to vjera i podnosi, Omeraga se lasno ne bi dao predati." „Makar da si i sam car, ja ti kazati neću." „Vala, ako si baš i car, ja ti opet ne ću kazati" N. prip. 268. „Makar ti išta car kazao, kad se vratiš, ne osvrći se, dok našoj kući ne dodješ" N. prip. 51. (IV. vrsti protaza, I. vrsti apodoza.) — Sr. napokon *Osman* II, 69. 121. V. 13, 24, 124. VII. 36, 57. IX. 139, 164. XIII. 61. XV. 12. XIX. 30, 88, 193, 195. XX. 75, 76. Č. A. 966.

---

5) Veznik **da** u prispodobnih izrekah.

Dalje rabi naš veznik *da* i u *adverbijalnih*, *hipotetično-prispodobnih* izrekah *(komparativnih)*.**) Ove su izreke sa predjašnjimi u toliko srodne, što se *različiti neistovrstni* priedmeti (tvari) *prispodabljaju glede istovrstnih*, *sličnih svojstava*. *U dopustnih se dakle izrekah isti ili istovrstni priedmeti (tvari ili radnje) prispodabljaju obzirom na slična ili razlika*, *barem glede stepena*, *svojstva*, *ovdje vazda razne*, *iz raznih krugova (tvari iz raznih carstva) vazda obzirom na slična svojstva*. Vremena i načini rabe isti kaošto u dopustnih te uvjetnih izrekah u obće.

---

*) *Bud* (budi) je imperativ od *budem*, *biti*, znači dakle prvobitno *esto*, te u tom smislu on je temeljem ovovrstnim veznikom i izrekam.

**) *Miklošić* str. 812. Hieher (ka kondicionalu) gehören auch die hypothetischen Vergleichungen, die im Lateinischen durch *quasi (quasi vero id putem)* eingeleitet werden. *Kao da bi se htjelo reći Veber* 113.

Veznici jesu *kao*, *kao što*, *kano što* (za korrelaciju); *kao da*, *kano da*, *(als ob*, *als wenn) ac si*, *velut si*, *ὡς*, *ὥςπερ*; *ὡς εἰ*, *ὡσπερεί*: Veber hrv. slovn. §. 158. VII. *Divković* §. 44. 1. *Pavec* lat. sl. §. 352.

Primjeri: „U dvoru kao da je carevina, tu su sluge i služkinje, sve se užurbalo“ N. pr. 75. „Zasja mu se nješto, kao da mu sve žrake sunčane u oči sunuše“ 100. „Oboje ustadoše na noge, kao da im ništa nije bilo“ 113. „I ovo izrekavši nestade ga, kao da ga zemlja proždrije“ 219. „Ali svoje družine nikako ne mogu nasititi, sve kao da ala iz njih zija“ 73. „Učini mi se, kano da me je grom shvatio“ Trnski.

Napokon neka stoji isto tako narodno karakteristički, divno estetski, kaošto prekrasni oris krasote djevojke iz narodne pjesme:

„Pred dvorom mu divno kolo igra
Kolovodja sestra Stojanova.
Dà, kaka je, da od Boga nadješ!
Tà ljepša je od bijele vile:
Tanka je kano i šibljika,
Visoka kano i omorika;
Kosa joj je kita ibrišima,
Čelo iztok, dje se sunce radja,
Dvije oči dvije zv'jezde jasne,
Dva obraza, dva djula rumena,
Obrvice s mora pijavice,
Trepavice krila lastavice,
Usta su joj kutija šećera,
B'jeli zubi dva niza bisera,
Kad govori, kan' da golub guče,
Kade ide, kan' da paun šeće.
Stoji jeka toka od junaka,
Stoji zveka skuta od sandala!“ —

Romeo (II. 2): „O mila sladka noći! Bojim te se!
Ko sanak noćni ova slast se čini,
Da bude zbilja — odviše je mila!“

»Moj angjel mojim imenom me zove!
Ko sladka glasba uhu milo zvoni,
Kad noćju šapat ljubavi romoni!«

Sravni još Osman XV. 132. XIX. 23. XX. 97. Č. A. 13, 66, 824, 871, 1014, 1017. —

6) Veznik da u posljedičnih izrekah.

Napokon naznačuje *da* i *posljedicu* u *adverbijalnih posljedičnih* (konsekutivnih) izrekah. *Da*, *tako da*, *te*. Veznik *te* prikazuje posljedicu kano pripajanje, dodavanje nječega nova, te tako predstavlja ovdje prielaz od uzporedjenja u podredjenost, kao što imade i posljedičnih izreka, gdje je *da* značenjem bliže deklarativnomu; lat. *ut*, *ut non*; grč. *ὡς*, *ὥστε*, — *μή*. — *Veber* §. 158. VI. 1. i 159. 5; *Divković* §. 44. 2. i 46; *Pavec* §. 348. sa 6 slučajeva lat. posljedične izreke prema smislu raznih glagola glavne izreke. Curtius §. 553. b. Krüger §. 55. II. 20. —

O srodnosti pojma posljedice sa uzrokom, uvjetom i namjerom vidi gore str. 35.

Primjeri: »Bog daje, da se grješnik kaje« N. posl. »Oluja postade na moru, da se ladja pokri valovi« N. prip. »Izcijeli ga, da niemi stade govoriti« prip. »Zapita Medjedović domaćina, šta mu je bilo onomu zubu, te je tako mimo sve ostale pokvaren.« »Te ga tako razbiju i uzbiju natrag, da u Nišu od žalosti i sramote umre na prečac« Vuk. »Bio nekakav silan čoek . . . . nego u svaka bezakonja upadaše, da je cijeli grad od njega u jadima bio« N. prip. 95. »Onako trudan sjedne izpod jednoga visokoga drveta, da takoga*) u svijetu nije« 100.

*) Ovako se često uzima rieč *taki, takav* i *tako* iz glavne u podredjenu posljedičnu izreku; i to je osebina naše posljedične izreke: mjesto *takov da*: *da takov*. Druga je znamenitost, što u nas može da stoji sam *da*, dakle posljedica da se pripoji glavnoj izreci bez onakih demonstrativnih, pojam t. j. učinak glagola glavne izreke izrično urgirajućih čestica kaošto u latinskom ili njemačkom jeziku. N. pr. u lat. nakon ita sic, ejusmodi, tantus, talis, tam i is (talis). — Tako je često superlativ po smislu sadržan u takovoj posljedičnoj izreci n. pr. gore: *On je momak, da ljepšega nema,* ili *ona je dieva, da je ljepše u svietu nema,* t. j. *ona je najljepša u svietu dieva.*

„Ova je (devojka) bila bjelja od snijega, rumenija od ružice, sjajnija od sunca, da se take na svijetu radjalo nije, niti će se radjati . . . te se prosaca skupi hiljade na konjima, da ne znaš, koji je od kojega bolji“ 103. „Bio je jedan čoek, mnogo siromah i punan djece, tako da ih nikako hraniti nije mogao“ 122. „I celu noć su kurjaci po zemlji izpod nje urlikali, da je sirota od straha jedva živa ostala“ 133. „Koji bi se našao mudriji od njega, da ga kako prevari“**) 163. „Ima li koji junak medju nama, da se vrati natrag,**) da vidi, kako je sada u onoj crkvi 172. „I svega dosta, da i četiri hiljade ljudi pojelo ni popilo ne bi.“ „Razboli se jedan bogati, no prosti čovjek tako, da je dvije godine dana sve ljekare nad sobom izmijenio bez svake pomoći“ 297. „Bijaše nekakva zla carica, koja mnoge ljude i žene s ovoga svijeta smicaše, da se nikada nije niko mogao dosjetiti“ 214. „Bio jedan car, pa imao tri sina i tako je bio star, da već nije ni čuo ni video“ 236. „Nije li Bog dao, da si našao, što si tražio“ 241. „Bio jedan car, pa imao tri kćeri i jednako ih držao u potaji, da nisu nikad na polje izlazile“ 26. „On nastane junak, da je malo onakih bilo“ 27. „Već on je momak, da lepšega nema“ 53. „Carev sin, čujući to da se ubije“ 18. —

**) Ovo su izreke, kojima značenje stoji izmedju namjere i posljedice. Razliku izmedju namjere i posljedice gore smo iztaknuli. Ovdje nam je pobliže dodati o tome sliedeće. Kod *posljedične* izreke stoje više tako zvani kauzalni i objektivno faktitivni glagoli, dakle ponajviše uz glagol *biti* glagoli i izražaji *neosobni,* zatim *passivni* glagol, nadalje glagoli, koji sami već označuju kakovo stanje (neutra) ili *onakovi faktitivni,* koji uzrokuju ili vode za sobom kano posljedak opeta kakovo bilo *osobno* ili *stvarno* stanje (stanje stvarî, okolnosti, često historičke); dočim *namjerne* izreke vise većinom o takovih glagolih, koji označuju ponajviše kakovo djelovanje (mi bismo rekli subjektivno faktitivno), koje opet njeko djelovanje ili radnju subjekta podredjene izreke, ili kakovo njegovo (osobno) stanje uzrokuje. Glavnu ulogu igraju pri tome u izrekah obe vrsti glagoli *kretanja.* Često, osobito u pjesnikâ, (n. pr. u Gundulića) ne možeš razabrati namjeru od posljedice ili uzroka, od želje i t. d. Tako raznovrstan smisao imade osobito kod ovih pjesnika veznik „*da.*“

N. pj. II. 1. 14; 3. 14; „Kakva ti je golema nevolja, Te ti roniš suze od obraza?“ „Smilova se Bog na sirotinju, Te se opet svijet naslijedi. II. 2. 84; 9. 27; 12. 110; 16. 179. —

Osman XV. 116. „Oj slovinska zemljo liepa,
Što sagrješi nebu gori,
Da te taki udes ciepa
I jadom te vječniem mori?“

Romeo 5. 1. „Pa daj mi mrvu otrova, al oštra,
Da tko ga malo pije, s mjesta pane
I duša munjom bjegne mu iz tiela
Ko gusti dim iz cievi vatrometa!“

Sravni još Osman II. 42. 115. III. 65. VII. 6. VIII. 38. 41, 45, 63. IX. 147. XI. 19, 20, 21. XIII. 32, 33. XIV. 23, XVII. 161. XVIII. 145. XIX. 137, 142, 152, 185, 218, 237. XX. 113, 115, 117. Č. A. 827. 1000. —

Zaglavak.

Stvar bi sama i onako iziskivala, a napose se pokazuje prema tome, kako je ova razprava nastala i narasla, budući je naime pisac poradi svojih materijalnih okolnosti samo prekinuto mogao raditi te postupice, prigodice i dosta težko dolazio do ma kakovih pomoćnih knjiga — upravo nuždnim, da se na koncu te razprave povratimo još jednom, odakle izadjosmo pišući o čestici *„da,“* pa da završimo nauku o njoj razmatranjem onoga, što nam sprieda gdjegdje izmače, osobito pako priegledom inih još u posliednje vrieme do ruku nam dospjelih razprava, što rade ob istom priedmetu ili ma kako zasiecaju unj.

Jer kako je žalibože u obće težko u našem gradu doći do knjiga, to je n. pr. ista ona najobsežnija akademička radnja prof. P. Budmanija, što izcrpljuje upravo nauku ob otoj čestici, u

akademijskom riečniku svezku 5 (1. drugoga diela) Zagreb 1884. str. 163. — 214. te 238 sl. došla kasno i tek privatnom uslugom piscu ovoga dielca u ruke i to istom onda, kad je već dielce ovo samo bilo dovlje gotovo i doštampano.

Već po tome moći će čitalac uvidjeti samostalnost ove naše i praktične i gramatičko-filozofijskimi razmatranji poizpunjene radnje; Budmanijeve pako glavne ob istome priedmetu razprave ne smiedosmo nikako da mimoidemo već rad same podpunosti gradje, što je ondje sakupljena, te ćemo mi ovdje na koncu da nadopunimo ponješto onako trkimice ovu svoju razpravu onim obilatim leksikografijskim materijalom, što je piscu akademijskoga riečnika bio na razpolaganje. Isto tako morali smo takodjer istom sada da upotriebimo drugu jednu razpravu prof. A. Musića u gimn. izviešću zagrebačkom od god. 1883/4.; „Imperfekat i aorist s partikulama κέν i ἄν kod Homera i hrvatski kondicional,“ na koju bi se razpravu mi dašto već prije razlažući uvjetne izreke bili mogli, dapače morali osvrnuti, čega nemogosmo učiniti, dobivši je takodjer kasno i to opeta samo privatnim putem u ruke.

A da propustismo te da se neosvrnusmo na ove dvie u nas izašle radnje, našim bi se bar klasičnim jezikoslovcem punim pravom ova naša razprava mogla pričiniti ili mršavom ili nepodpunom.

Konačno imamo — što smo već spreda izjavili, da požalimo samo još jedno, što nam ne bijaše kod čitave ove radnje — osim po pukom pamćenju — nikako na razpolaganje temeljna ona, što ju već prije spomenusmo, razprava Jagićeva: „Das Leben der Wurzel *dê (dhâ)* im Slavischen,“ koja si je razprava, obsižući etimologiju i svekolike vrsti izvedenicâ rieči toga korjena, stavila mnogo obširniju i obćeniju zadaću, nego smo ju imali mi ovdje da podamo govoreći samo o čestici „da“, te se prema tome ima da prosudi i odnošaj ove naše u glavnome sintaktično-filozofijske radnje prema onim dvjema obsežnijim, priedmetom i sadržajem doduše sličnim ali svrhom i metodom različitim radnjama naime leksikografijskoj Budmanijevoj te onoj obćenijoj i skroz komparativno-filo-

logijskoj radnji Jagićevoj. Maretićeve obširne i obćenite razprave „o veznicih u hrv. jeziku,“ budući nedavno istom dovršena te akademiji predana, ne mogosmo naravno da upotrebimo. Nu što je za ovaj veznik „*da*“ bilo nuždno, i što je Miklošićevimi i drugih njemačkih učenjaka razpravam i o njemu i o veznicih u obće utvrdjeno, naći će u glavnom čitaoci naši i u ovoj našoj razpravi.

Ovaj pripomenak, stavivši ga u savez sa priznatom, u obćem uvodu spomenutom praktičnom svrhom ove naše razprave, moradosmo da nadovežemo ovdje, ako ne drugoj kojoj stvari, a ono barem mogućim našim kritičarom za volju, kojim s veseljem izručamo ovu našu knjižicu, da se barem glede tog načelnoga pitanja o shvaćanju ove naše radnje uzrazumijemo i dalje glede one vanjske više okolnosti u ovoj našoj razpravi, gdje budu možda oni takovi naši blagohotnici naišli i sami na onu u ostalom priznatu okolnost, kako se mi osvrćemo i navadjamo više toga istom ovdje, što bi uz druge, bolje okolnosti bilo veće moglo i moralo gdjegodj sprieda na drugom mjestu da stoji.

Budmani veli dakle, da bi se po značenju i historiji jezika moglo možda razlikovati trojako porjeklo veznika „*da*“ : 1.) adverzativno (u njega pod I. D. str. 199. u značenju autem, iz kojega da se je razvilo affirmativno (II, str. 212,) *sane*, *age*. Ovo bi prvo *da* poticalo od indoevr. korjena *da* sa značenjem *autem*. 2.) značenje bilo bi ono, što pokazuje volju i želju. (I. A. 1 a i b) *ut (neka)* i *utinam*. Iz ovoga da su se razvila sliedeća značenja: B) *quod* (str. 185.) i C. *si etiamsi dummodo*. Ovo drugo *da* poticalo bi od imperativa *dê (djeti)* i napokon 3) značenje (II. 2. str. 213. *age (deder)*. Ovo da je možda starije od drugoga značenja, jer da se je drugo razvilo iz trećega. Ovo da potiče od imperativa *daj (dati)*. Ovdje mi namah o tom primjećujemo, zar nebi i ovo posliednje moglo dolaziti od *dê (deder: fac, učini)?*

Neupuštajući se mi medjutim u obširniju razpravu o tome, eda li je zgodno tražiti vezniku *da* trojaki ili dvojaki korjen i značenje, dočim se po našem barem mnienju iz jednoga *(dê)* dadu

izvesti i protumačiti svikoliki slučajevi porabe njegove, upozorili bismo samo na to, koliko smislom veoma različitih značenja toga veznika hoće po svom izvadjanju g. Budmani da svede n. pr. pod ono drugo svoje značenje, za koje veli, da naznačuje volju i želju. Amo spadaju osim *ut finale* (A. a.) *utinam* (A. b.); pošljedak str. 170. 2; *ut consecutivum*; c) *quin* (184.) i d) *qui* s konj. Pri tom je objektivna posljedica i subjektivna (namjera i želja) njekako pomiešana, što nikako ne valja. Prava posljedica stoji ondje pod 177. b. — 184. Nadalje isti *quod* (I. B. 185) i *ὅτι* (189), štono je očevidno deklarativni veznik te očevidno postao od zaimenskoga korjena*); nadalje lat. acc. c. inf. (186) i *quod* kauzalni (191. 4. a. sr. br. 6. str. 192); nadalje *si*, *etiamsi*, *dummodo* (C. 193—199.); zatim *autem*, *sed (at* 202.*)*; *tamen*, *quin*, *etiam*, *igitur*: sve to još uviek pod I. i to pod D! *verum* (203. e) *igitur* (205. 2) *ergo* (208. b.)

Sva ova dakle prerazličita značenja i porabe imale bi suvisiti medju sobom. Mi, izvještajući naše čitaoce, ograničujemo se na to, da to sve navedemo ovdje, jer se tiče izvoda veznika *da*. Pod br. II. str. 212. sliedi onda *da* kano uzklik *sane age.* 1.) sane, vero, ita, recte, (212) i 2.) *age* (deder 213 i 214.)

Nu i što se poredanja samoga tiče, mi nikako ne možemo da ga odobrimo, jer ako g. Budmani razlikuje po korjenu već trojako *da*, što izlaže članku na čelu, onda bi bilo naravno, da se je držao toga etimologijskoga i jezično-historijskog reda, te bi on prema tome imao bio na prvome mjestu da navede pod I.) adverzativno *da* (u njega pod I. D) zatim affirmativno (u njega sada pod II. 212.); nadalje imala bi bila stajati svakolika, premda dosta raznolika poraba, što sad kod njega stoji pod I. A. B i C.; napokon pod III imalo je doći *age!* (deder str. 213.)

Ono dakle Budmanijevo, inače glede množine te izcrpljujuće podpunosti raznovrstnih primjera posve dobro izlaganje, kako se ne da u I. dielu sintaktički posve opravdati, isto je tako u poredanju njekako nepregledno i stoga nejasno, čemu potonjemu

---

*) Vidi Odiseju 13. 340. ἤδε ὅ νοστήσεις!

bit će dakako uzrokom opeta ponajviše duljina članka i množina primjera. Mi u ostalom ostajemo kod našega izvoda veznika *da* od korjena *dê*, dopuštajući, da se u njekih slučajevih porabe mu — možda i kano interjekcija (?), — osobito pako, gdje rabi kano uzporedni veznik značenje njegovo približuje više prvotnome u obće značenju pronominalnomu, dočim je, gdje rabi kano podredni veznik, značenjem očevidno bliži glagolskomu korjenu *dê*. Uza to držimo, da nije bar nuždno zanj uzimati niti dva korjena *da* i *dê*, jerbo se *a* i *e* (i isti *i*) zamienjuju u obće i prelaze jedno u drugo i u ovome vezniku n. pr. novoslovj. *de*, hrv. *da* itd. Mi dakle držimo, da obe ove slovke od iskona istoga značenja *(dêti* i *dati)* potiču u svom glagolskom značenju zajedno od jednog te istog deiktičnopronominalnoga korjena, suglasne osnove *t* i *d*, štono su temeljni glasovi u dotičnih zaimenih (*τοῦ* njem. *der*), dočim su samoglasi mobilni, te se zamienjuju često s razlogom i bez posebna vidiva razloga ne samo u raznih, već i u jednom te istom jeziku (sr. *dare*, *dati*, grčki od iskona *δo* (sigurno od *da* postalo)! —

Napokon budi nam dozvoljeno primjetiti, što je medjutiem više vanjska, formalna, štilistička stvar, da bi svakako zgodnije bilo, da g. Budmani u akadem. riečniku rabi tumačeći sintaktičnu porabu te podavajući dotična pravila, često i onako dosta duga, što kraći govor u obće i s toga razloga što više tehničke gram. i inake izraze mjesto toli mu omiljela, damto krasnoga, narodnoga opisivanja sa *„onaj što“* itd. n. pr. krače je reći „govornik“ ili govoreća osoba *(subjekt)* „razgovaratelj, razgovornik“ nego li „onaj što govori.“ Tako bo zbude se te dodje više takovieh konštrukcija zajedno, što neugodno glasi i nezgodno je osobito u gram. pravilih, pak u akadem. riečniku, što i onako nije namienjen porabi pučkoj, niti će ga ikada prosti puk rabiti. Ovamo dakle manje pristaje takav govor, pak napokon i radi kratkoće u obće i prostora zgodnije bi bilo svakako, da se ne rabi svagdje onako opisivanje. Zbude se tako te se sastanu izreke kanoti: „Ako onaj, što govori, ono, što govori, onome, kome govori, kazuje onako itd.“

Nego s druge strane svake i najveće hvale je vriedna ona pomnja i podpunost, kojom su upravo izcrpljeni i razvrstani nebrojeni primjeri pod raznimi rubrikami glagolâ, stoga mi se ne ustručavamo da ovdje naknadno iztaknemo samo nješto, što nam se čini važnijim za praktičnu svrhu. Tako su od glagola, što naznačuju volju ili želju, nabrojeni glagoli što izražuju cilj, namjeru, zapovied, zabranu, nalog, brigu, nadu, čekanje, bojazan, nastojanje, trud, odluku, obećavanje, zakletvu, oklad, dogovor, prietnju, nakanu, propuštanje, izostavlanje, trpljenje, uzdržavanje, molbu, prošnju, iskanje, zaklinjanje, navaljivanje, nutkanje, svjetovanje, učenje, opomenu, govor, od kojih će dašto glagola mnoge rubrike, i mnogi primjeri sigurno ili izključivo ili bolje pristajati pod „verba sentiendi i declarandi“ nego li pod glagole, što volju ili želju naznačuju kaošto n. pr. oklad, zakletva, dogovor, prietnja, molba, svjetovanje, učenje, govor, što u ostalom i sam g. Budmani priznaje, ondje gdje navadja primjere takih glagola bez pomisli namjere. Mi smo tako sve te rubrike ovdje nabrojili stoga, da služe našim čitaocem primjerom, uz kakove vrsti glagolâ rabi *da* u namjernih, željnih posljedičnih i — izričnih izrekah.

Isto su tako podpuno izbrojene one rubrike glagolâ, što naznačuju volju, želju i namjeru, a uz koje stoji *da* sa indikativom opisujući infinitiv (str. 180). U podredjenoj je u tom slučaju izreci svagda, kako veli Budmani, praesens i to u obće perfektivnoga glagola, imperfektivnoga samo onda, ako se naročito iztiče, da radnja traje ili da se ponavlja. Takovi su opet glagoli osim ***hotjeti***, ***żeljeti voljeti***, ***biti rad*** i mnogo prijašnjih glagoli što izrazuju: nadu, čekanje, bojazan, nakanu, početak, spremanje, početi, uzeti, spremati se, biti nakan ili pripravan, smjeti, podhvatiti se, pouzdati se, i slični. zatim morati, dostojan biti, dužnost je, moći, znati, umjeti, micanje, ići, hoditi, leći, sjesti, dići se, stati, ostati, itd. Zanimivo je pri

tom, što glagol *htjeti* i kano pomoćni glagol (kod futura) stoji sa *da* mjesto sa infinitivom (str. 180):) „Ja ću da idem u tudje selo“ Vuk N. pj. 1. 17. Pak će onda da reku djevojke. 1. 380. Al je brza pusta bedevija, i tijaše da uteče Marku 2. 399. Tebi je do jela, a vidiš gde gazda hoće da umre. N. pr. Vuk 17. Pričekaj me, hoću da crknem tebe vijajući 32. Kad vidi da će bukva da mu padne niz brdo Vuk. posl. 47. —

Isto tako zanimivo jest, što takodjer navadjamo, da popunimo svoju razpravu, da deklarativno *da* sa indikativom praes. perfektivnoga glagola stoji kano tumač i gdjekojim samostavom. Takovi subštantivi jesu: stvar, uvjet, vlast, način, razlog, promjena, kraj, milost, dar, svrha, konac, tvar itd. sve sami formalni ili relativni, dakle nepodpuni pojmovi, štono sadržaju formalni kakav pojam, koj valja da se pobliže glede sadržaja protumači.

Nadalje da isto tako popunimo gdješto u svojoj razpravi neka iz bogate zbirke primjera Budmanijevih stoji još štogod samo.

Da uz imperativ *(age! de, dela deder).* Prodji s Bogom, *da* naš zete mio. Petran. n. pj 2. 603. *Da,* moj vjetre, ne lomi me! Vuk N. pj. 1. 488. *Da,* moj brate. čobanine Gjuro, da nijesi pogubio društva! IV. 276. Oj Lazare, *da* moj mili sine! Kad ti staneš gledat djevojaka, Ne gledaj im skuta ni rukava. Vuk N. pj. I. 372.

Da = *daj,* adv. saltem = barem (bar, bare, barem, bari barim) ,dajbar, dajbare, dajbudi. 2,) dar, makar, „Ah, dopusti, čim rodjenu zemlju ostavljam, brače, sada, *daj* uzdahom jednim mlada da počastim uspomenu“ Gund. 15. 189. 569. Palmotić 2. 57. Ako je kolac, daj da je oštar. Dan, posl. 2. Od koga strah imaju, daj mu njegovo davaju. Dan. Posl. 88. Jurve, draga mila, biš mi se smilila, i za draga tvoga biš mane primila? Ko l' (ko mj. *ako!)* ne ćeš za draga, daj za prijatelja. N. pj. ist. 2. 143. Sr. Gjon Palmotić I. 359. II. 437.

alm. 284. Evo ti jedno jutro, *dâ*, dvadeset primoraca gdje idu u sud. Š. Ljubiša prič. 98.*)

Od onieh sijaset primjera, gdje *da* onako suvišno stoji, budi još napomenuto to n. pr. u čudu: bože da! a, ah da. Mili bože, da čuda golemoga, N. pj. 2. 577. Ili u pitanju: Kako si? da? Dobro hvala bogu, a ti?

Riedki su primjeri, gdjeno *da* stoji sa relativom: Ovdje nema u našim Brdima ni djevojke niti udovice, da koja bi bila pašinica. N. pj. 3. 89. Ili pred neupravnim pitanjem: Nek se vali po Orašcu Turkom, da kako se bio oženio. pj. 3. 261.

Da u željnih izrekah sa optativom i inače ne riedko osobito kod manje vjerojatne želje: „Da ti bog dao dobro!" Ard. dela Bella Rj. 188. sr. N. pj. 4. 147. Cerović Novica, i jest glava, da mu bila zdrava! Osvet. 3, 66.

Zanimiv je takodjer potencijal u pravih posljedičnih izrekah — u namjernih, osobito kod manje vjerojatne glede izpunjenja namjere rabi i onako n. pr. Vjećnica je srednja u sebi Tej naprave, tej l'jeposti, da tko u njoj, vijek se ne bi Nagledo od milote. Gund. 432. (sr. Budmani str. 182. a. bb.)

Za quin stoji *da ne* = *a da ne*: On se s čete nigda ne vraćaše, da turskoga roblja ne vodjaše. Kač. Razg. 253.

Napokon neka stoje a sve za popunjenje naše razprave i sve one rieči, što rabe uz *da* prilažući mu svoje značenje i pojaćujući mu smisao. To su sliedeće rieči: Budmani str. 209. E. 1.) *a* 2.) *ako* (pred ili za *da*: *ako* (ašte,

---

*) Ovaj nas primjer dovodi na pomisao, nije li i ono *da*, što rabi u narodnoj pjesmi izpred glavnih brojnika: Vino piju *do* dva pobratima, i to i ondje, gdje je opredieljen stanovit broj (a ne u značenju *circiter*), nije li i to postalo od ovoga *daj*, ali ne u strogom značenju *barem*, već u onome, čini se, srodnom *samo* (nur) koje opet smislom nije daleko, mi ga držimo istovjetnim s „upravo" „baš" „eben." Da u ostalom priedlog *do* od pronom. korjena *da* dolazi, i to je poznato nama. Mike sint. 202. A sufiks *d'* od *dê* u priedlozih *nad*, *pod*, *pred* isti str. 197.

n

aće) *da* i *da ako* 3) *barem* 4) *bez da* 5) *cijeća da* 6) *da da* (svako u drugom značenju str. 210) 7) *dobro da* 8) *e* 9) *da eda* (jeda), *eda* (jeda) *da* 10) *er* (ere) *da = da* 11) *da godijer* 12) *gotovo da* 13) *i da*, *da i* (saltem) 14) *istom* 15) *jako* (kako) 16) *još* 17) *kako* (kako da i da kako 18) *kamo li* 19) *koliko* 20) *li* (vidi Budmani str. 239 sl.) 21) *listo*, *listor* 22) *ma da = no što*, (samo što) 53) *makar* 24) *malo* (da ne) 25) *manj da* 26) *mi* (!), *da mi = no*, *ali* 27) *mjesto da*, *mješte da*, *namjesto da* 28) *nego* (nego li) 29) *neka* (nek, nekli) 30) *no* 31) *nu* 32) *osim* (osvem) 33) *paće* (rjedje pred, obično za *da*) 34) *prem* (rjedje za *da*) 35) *radi da* 36) *razma* (razmi, razvje) da 37) *samo* (istom ištom, isto, listo, listor tek, teke da) 38) *si* (dasi) 39) *skoro* 40) *sve da* (za sve da, sasvijem da) 41) *taman* 42) *te* 43) *tek* 44) *to*, (to li to t') 45) *vako* 46) *van* 47.) *već da* 48) *za* da 49) *zar* da. —

Na Musićevu razpravu moramo se takodjer osvrnuti, poglavito radi hipotetičnih izreka II. vrsti, jerbo on dokazujući značenje grčkih čestica κέν i ἄν uz imperfekt i aorist tumači uza to postanak i značenje hrv. kondicionala, koga bi i on volio prozvati potencijalom, (str. 37. i 45) kao što smo i mi to učinili gore diljem svoje razprave.

Musić dakle razlikuje u uvodu tumačeći ponajprije dotične oblike po značenju im, tako zvani absolutni praesent t. j. oblik praesentski bez špecijalnoga vremenskoga ma i praes. značenja bez obzira na razdobje, u kojem se izražuje ili radnja što se ponavlja ili češće zbiva, radnja u gnomah ili u prispodobah ili takodjer takova radnja, što se samo jedared vrši. Radnju, što se češće zbiva, označuje takav praesent n. pr. Hom. *B* 228, *K* 121, *π* 228, *τ* 513 (po Nauckovu izdanju brojeći); u gnomah *Γ* 108, *Π* 689, *P* 177, *ξ* 228, *τ* 13; u prispodobah: *B* 455—58, *Δ* 422—28, *Z* 146—49. Takav praesent ima i hrv. jezik n. pr. Čista se zlata rdja ne hvata. Vrieme grad gradi, pa ga i razgradi. — Radnju, što se jedared samo vrši, označuje takav

praesent n. pr. Sof. Filoktet 113 („može uzeti," „uzet će"). *N* 374 (spreman sam hvaliti, hvaliti ću). Takav dakle praesent imade uviek značenje futura. Daljnji primjeri jesu *A* 169, 420 *Δ* 29, *Π* 443, *X* 181. Aesch. Agam. 128. Eurip. And. 381. Herodot (u proročanstvu) VIII. 77. VII. 140. Thuk. I. 121. Caes. B. C. 3. 94. 6. —

Što medjutim Musić primjere kašto „Jaši vranca, bježi u Kotare, oboje smo izgubili glave« Vuk N. pj. III. 127. ili „Stani careviću, nijesi utekao« Vuk n. pr. 202. broji medju „opisane absol. praesente," (valjda logičke perfekte?) s tim se ne slažemo. Mi ovdje ove perfekte držimo izprva za prave perfekte, a onda se opet logičkom operacijom dolazi do smisla futura, tako ovdje „Izgubili smo glave« obzirom na trenutačnost radnje te anticipirajuć: „Izgubiti ćemo ovaj čas« ili „ne ćeš uteći," kaošto n. pr. „pogibosmo" t. j. „poginuti ćemo" kojim se označuje časovitost radnje. I onaj drugi primjer; „nijesi utekao« ima se prvobitno uzeti, što i jeste, pravi (praesentički) ili logički perfekt, koj dašto ali opet samo logičkom operacijom dobiva smisao: uhvatih te, uhvatiti ću te, već te hvatam; nu u obliku samom nije taj smisao nikako sadržan. A mi u obće ne znamo, da li je smjeti tumačeći vremenske glagolske oblike onako naprosto, udaljiti se od istoga glagola. Vremena se mogu logičkom operacijom zamieniti, kaošto ovdje perfekt ili aorist sa futurom, nu nipošto se ne smiju sami glagoli izmienjivati, jer je to opet daljnja logička operacija, mi bismo rekli, drugoga već stepena. „Utekao niesi,« jednako je smislom „ne ćeš uteći« = stići ću te, a preko ovoga istom dolazi se do smisla uhvatiti „ubiti ću te,« premda su glagoli uteći i uhvatiti, ubiti logički kontrarni pojmovi onome, te stoje u odnošaju sljedstvenom, al je ipak skok od jednog na drugi. — Drugo je n. pr. sa lat. logičkim plusquamperfektom: consueveram jest jednako solebam, jer je consuevi jednako soleo. Naprosto pako mienjati razne rieči, glagole razna značenja, značenje vremenskih oblika, znači unašati u jasne oblike nješto, čega u njih ne ima. Tako se dakako dolazi do toga, da praesens

znači perfekt, perfekt futur, svagda od drugoga glagola, a mi hoćemo da protumačimo vremenske oblike istoga glagola te njihovo zamienjivanje i ništa drugo. U ostalom neka bude uvjeren g. Musić, da i mi znademo granice, kako se daleko u tom može ići, i mi smo to ovdje napomenuli samo za primjer, kako valja u tome vrlo oprezno biti. Niže biti će zgode, te ćemo više sličnoga navesti. U logici imade g. Musić dakako u gore naznačenom smislu pravo, da se mogu ona dva glagola zamieniti, al pitamo mi, da li bi se na temelju takove zamjene skroz raznih, kontrarna smisla glagola, u latinskom jeziku smjelo štogod izvoditi za sljedstvo vremena u sliedećoj izreci, a jedino o tome se tudi i radi, jer je pitanje samo o vremenskih oblicih! Nakon consueveram stavit će Latin u podredjenoj izreci upravo ono isto vrieme, koje bi stavio nakon solebam (sic!)

Od ovoga dakle absolutnoga praesenta razlikuje se pravi temporalni ili vremenski praesent, „koji označuje i zbilja pravu sadašnjost vremensku onda, kad se izražuje radnja trajna i ako smisao izreke pokazuje, da se radnja u sadašnjosti vrši,“ dočim je svaki drugi praesent ili absolutni ili historijski. Toliko o praesentu. —

Nadalje dokazuje Musić, da su imperfekt i aorist praeteriti absolutnoga, praesenta, i to prvi da označuje prošlu radnju (jednokratni ili višekratnu ?) Augmenat pri tome označuje (i po Curtiju Verbum I. 113.): tada jedan momenat u prošlosti, ne prošlost u obće. Ako se radnja ne vrši samo jedared, onda praeteriti označuju ponavljanje; tako imperfekt (u prošlosti) Hom. *Δ* 308, *K* 78, *α* 97 *π* 141; aorist (u prošlosti) *ι* 210, *P* 733, *T* 316. aorist u sadašnjosti ili bez obzira na vrieme *o* 411, *o* 373. U hrv. kondicional (potencijal), po Musiću „opisani perfekt,“ znači ponavljanje sr. gore kod nas u IV. vrsti hipotet izreka i Vuk n. pj. I. 444. II. 258 itd. Miklošić sint. 814. f. i akad. rieč I. 365. a.)

Nadalje dolazi takav praeterit u gnomah (poslovicah) i to imperfekt I. 316, *P* 147 (da li je to gnoma?) *Π* 60, *Ψ* 670; aorist: *Δ* 218, *I.* 320, *P* 32, 177 = *π* 689, *ξ* 464—66,

υ 85. U nas u poslovicah praes. impf. i perf. glagola, nu i isti imperfekt, a najviše aorist. Zatim dolazi takav praeterit u prispodobah i to imperfekt: *E* 860 = *Ξ* 184, *Σ* 219, *B* 480, *Φ* 495 *O* 274; aorist *Γ* 33—37, *Λ* 62—65; *ψ* 522—25, *λ* 411 (takodjer gnomski aorist.) —

Jedared samo vršeća se radnja izražena imperfektom (u prošlosti) *ι* 492 (!) *I* 587, *ι* 33, *η* 258, *λ* 579, *Ξ* 168, *Γ* 453. (Mnogi učenjaci zovu taj imperfekt konativnim, naći će se valjda i takovih primjera, nu bolje će ipak biti uzeti mu za smisao spremnost, t. j. bolje rekuć mogućnost vršenja radnje u prošlosti, što i Musić dokazuje (str. 34.) U sadašnjosti ili bez obzira na vrieme, ovo su najvažniji primjeri i mi ih filologom preporučamo, da ih prouče *Z* 351. (?)

Aorist u tom značenju jednokratne radnje i to u prošlosti: *ο* 100, *Y* 289, *δ* 292, *γ* 259, *δ* 180; u budućnosti (važno!) *I* 413, 415, *Δ* 161. Miklošić sint. 787. 3. — Razpravlja nadalje Musić o značenju glag. *μέλλω* str. 34, 35. hrv. primjeri 36—37. Mogućnost, budućnost str. 37. —

Isto tako mi ponjamo, da se ono, što se je jedared u prošlosti dogodilo, kako to izkustvo uči (n. pr. u gnomah i istih prispodobah) smatrati takovim, da se može vazda dogoditi, dakle možnim u svakom razdobju vremena, nu da bi ovi oblici (nb. kano indikativi!) mogli pored onoga, što im pripisuje g. Musić označivanja radnje padajuće u svako od triju gl. razdobja vremena, sami sobom označivati onako, kaošto n. pr. optativ, još i želju, o tom dvojimo. Ako li se gdjegodj dodje do toga smisla, to se nanj dolazi, kaošto i na pojam možnosti tek logičkom operacijom t. j. primišlju subjekta. To je i smisao onoga, što stari zovu *ἡ τῆς ψυχῆς διάθεσις*, duševno razpoloženje, koje da je skopčano sa mišljenjem kod opredieljivanja porabe i smisla takovih oblika. Stoga ni najmanje ne možemo da pristanemo na to, da bi sam ton (str. 42. i 43. ili naglas, kaošto u zdravo! veselo! brzo! na noge! živio! (str. 41.) i u ovim oblicima mogao označivati želju! Za imperfekt n. pr. str. 44. ponajpače nije to ničim dokazano, nego je puko maštanje ili mušice

Musićeve, jerbo „bješe davati“ znači „dandum, tribuenerat“ i ništa više. Tako ne možemo nikako da ponjamo (str. 44.), kako bi oblik imperfekta, makar i kano praeterit absolutnoga praesenta „življaše“ mogao, ako se izgovori žalovitim tonom dobiti smisao: „ti bi živio t. j. živjelac; čovjek, koj valja da živi = žalim (!!) što niesi živio ili što ne živiš.“ (str. 44.) Toga ne će nitko pametan dopustiti, jer to znači unašati nješto u oblik, čega u njemu ne ima. Za to i nije Lange dokazivao, da se praeteritom može u irrealnih hipotet. izrekah ili u obće izraziti želja, što neka valja za odgovor Musiću na odnosnu izreku na str. 40.

Bila medjutiem značenja vremenskieh oblika tieh, počam od praesenta kakova mu drago, al mi predmnievamo ili naziremo u njih samo takova, što su moguća t. j. koja i kako su se u historiji jezika porabom razvila i kakova se još i danas dadu logički ponjati i protumačiti — mu se onako „sažalno“ kako ono tumači g. Musić ove praeterite — toliko se nama barem čini jasno, da su prvobitno svi oni vremenski oblici glagolski, praesent, impefekt. aorist i t. d. u jeziku zbilja postali od potrebe ili nužde, da su dakle od iskona imali te svaki svoje posebno i to temporalno značenje. Ako li onda absolutni praesent kano izraz trajne radnje i uza to trajnoga, svagdanjega izkustva može označivati radnju, koja se upravo sada vrši ili onu, što se vazda zbiva ili ponavlja, imperfekt uz trajanje i ponavljanje u prošlosti, aorist ovršenje u prošlosti ili časovitost perfektivnost u obće i onu u prošlosti: sve je to, kako netom gore iztaknusmo, nastalo uslied češće porabe istom logičkom operacijom. Musićevo tumačenje vremenskih oblika glagolskih u obće izilazi njekako na to, da mogu svi ti oblici sve označivati. Mi stojimo u tom pitanju, držeći te lih vremenskoga značenja tih, naime, historijsko vremenskih oblika kano prvotnoga i to bilo u ma kakovu spoju i u ma koje vrsti izrekah, i ondje uz temporalno značenje, gdje tumačimo porabu indikativa histor. vremena u grčkom jeziku u hipotet. izreka II. vrsti načinom, kako smo te gore kod uvjetnih izreka izveli. Drugačije tumači ovdje

te oblike Aken (kod Musića str. 7,) koj pripisuje histor. vremenom kano prvo značenje irrealnost, dočim je Lange u oesterr. gymn. Zeitsch. 1858. 51, uzeo, da protaze irrealne hipotet. izreke označuju želju, nedokazavši medjutim prije i pobliže, kako bi oni indikativi praeteritâ mogli sami sobom označivati želju. Da može aorist i imperfekt označivati i želju, dokazuje obćenito g. Musić sa njemačkimi učenjaci ponajprije primjerî kano što δ 732, Γ 180, (??) Λ 762, Ω 426, ο 268, τ 315, ω 289. (dočim εἰ da podupire samo žalobni ton, tu Musićevu sažalu, željni smisao!) O izrekah bojazni napose vidi Lange str. 124.

Tà osim δ 732, Γ 180 i ε 300 kaže i sam g. Music (sic!) ne ima u Homera primjera, da bi se želja praeteritom kazivala. Isto ὀφείλω (impf. i aor.) sa infin. Λ 353, δ 97; Φ 279 sa ὡς (Lange 39) Φ 481, Ρ 686, Ξ 19, ϑ 312, Ζ 348; i sa αἴϑε (Lange 39) ν 304. — nb. primjeri, koji su starinom svojom što se toga „željeznoga" smisla tiče (jer šta znači ὀφείλω prvobitno: dužan sam, moram!) — dobiva željni smisao samo uslied logičke operacije! — A mi se i u jezikoslovju držimo onog realističnog načela i metode, koje se u novije doba drže sve, pak osobito prirodne znanosti, koje sve naravno te ili iz nepobitna izkustva ili na eksperimentalnih dokazih osnivaju i izvode, te ne dopuštamo, da se unosi štogod u rieč ili oblik, što ili po etimologiji i gramatici u obće ili po logici ne može — barem prvobitno — da leži u dotičnome obliku.

Kakogod smo dosele naveli primjere Musićeve i njemačkih učenjaka, kojimi se imade opredieliti poraba i značenje raznih vremenskih oblika glagolskih, tako ćemo da navedemo dalje iz Musićeve razprave primjere o imperfektu i aoristu sa česticami κέν i ἄν, a to zato, da budu klasički filolozi tumačeći grčke i hrv. izreke hipotetične imali ih na okupu.

Čestica κέν dakle potiče od neopredieljenoga zaimenskoga korjena *ka* (sa Langeom str. 47. op. 49) acc. od *ka*, *ki*, sskr. *kam* lat: *cunque*, ὅς κεν, ὅς ἄν („allenfalls") te se njome kano eksponentom bolje iztiče značenje mogućnosti ovih glag. oblika,

po čemu znači = *kako* (Music 52); dočim I. Delbrück syntak. Forschungen I. 88. veli, da κέν uz konj. i optativ znači „irgendwann, irgendwie,“ a po Langeu uz optativ da znači „in irgend einen Falle“ str. 183. Sr. hrv: »Da možemo kako prevariti, tri Drobnjačka bana pogubiti, činili bi po našem Drobnjaku, činili bi, što je nama drago« Vuk n. pj. IV, 475. sr. I, 557 eda b' kako otisnuli ladju (u namjernoj izreci.)

Imperfekt sa κέν. U Homera ima 24 primjera (12 u Ilijadi 12 u Odiseji). Radnja se ne vrši samo jedared: ν 334. Radnja se vrši jedared samo: υ 307, Θ 454. ν 304, τ 25, ξ 62 (ν 206.); ἀλλά sliedi *T* 273, τ 283, λ 565, δ 441, *E* 886. 887. Željna izreka ili uzimanja sa εἰ (γάρ) s praeteritom δ 732—34. (značenje impf. željno, što mi poričemo), δ 178, *E* 898. Lange str. 148. tumači μή u εἰ μή s optativom prohibitivnim, kao što stoji i u samostalnoj izreci.) Imperfekt s κέν u apodozi ima u Homera samo u Ilijadi i to na 6 miesta; ἔνθα dolazi takodjer n. pr. Θ 130, *Δ* 310. Sr. *Ψ* 73, *H* 273, *Ω* 713. Željna izreka ὀφείλω s inf. ε 311 *Γ* 41. —

Aorist sa κέν nalazi se u Homera 99 puti i to 47 puti u Ilijadi, a 52 put u Odiseji. To je vrlo značajno! —

Radnja se ne vrši jedared samo: κ 84, σ 264. —

Radnja se vrši samo jedared. *Δ* 421, *I*. 545, γ 255. ω 61, λ 418, ω 90, ψ 47, ξ 369, 70, ξ 38, υ 274, *X* 17, *Y* 64, μ 446. Sa ἐπεί počima *O* 228. Relativne izreke sa κέν samo 2 primjera ι 130 ξ 62, ἀλλά dolazi *Ψ* 686, *E* 22, *O* 224. Sa ἔνθα počima u 3 primjera *P* 319, 321, η 278, ξ 32. Sa καί νύ κε u 4 primjera ι 79, λ 630, μ 71, φ 128. — καί κεν υ 223; ἀλλά sprieda *Γ* 57.

Κέν dakle nalazi se u Homera s praeteriti u svemu 123 puta.

A sad dolazimo na primjere imperfekta i aorista sa ἄν. — O značenju čestice ἄν vidi Musić str. 69. On ju dovodi u savez s hrv. zaimenom *on* i česticom *no*, te ju izvodi (sa Akenom onotada) od demonstr. zaimenskoga korjena *ana* (*a* + *na*). „Partikula,“ veli Musić, „koja ima tako značenje, prikladna je, da bude

izrazom težnje na budućnost, koju glag. oblik i bez nje znači, nepokazujući doduše odredjena momenta budućnosti, nego budućnost u obće; ali opet često smisao sa sobom donosi, te partikula i odredjen momenat budućnosti pokazuje." Akenu je (Music str. 10.) ἄν = κέν stari pron. oblik, koji znači tada; od toga značenja postalo je ono, u kojem je ta partikula demonstr. korelat k εἰ u irealnim hipotetskim rečenicama (izrekama). Kao što je u njem. wenn-so jedan korelat temporalan (wenn od wann), a drugi modalan (so), tako je i u grčkom jedan modalan (εἰ = lat, si = njem. wie; si: sic = ut: ita,*) a drugi temporalan (ἄν = tada). A da ἄν zbilja znači tada: pokazuje lat. an u pitanjima: num (od kojega nunc) — an (= tum, tunc). (Aken str. 41. primj. 2.) —

Praeteritu s ἄν ima u Homera 16 primjera (11 u Ilijadi, 5 u Odiseji) i to imperfekt s ἄν 8 puti (5 u Ilijadi 3 u Odiseji), a aorist s ἄν 8 puti (6 u Ilijadi, 2 u Odiseji). Što ἄν tako malo dolazi u Homera, tomu je razlog, jerbo ἄ kašnje u porabu ušlo nego κέν, koje je ἄν kašnje posve iztisnulo i zamienilo.

Primjeri imperfekta s ἄν *T* 272, zatim *E* 201 = *X* 103 = ι 228, ε 39 = ν 137. Radnja se ne vrši samo jedared. ι 211. Radnja vrši se jedared samo. (2 primjera *Π* 639, *N* 677.) U svih ostalih primjerih kaže se i zaprjeka radnji *Θ* 456, s ἀλλά samo jedan primjer: *T* 272, *E* 102, *X* 103, ι 228. Željna rečenica ili uzimanja εἰ γάρ *Θ* 369 (praepozitivna parataktična izreka željna), *Π* 687 (hipotaktična); postpozitivna 3 put, negativna je u *Σ* 397, ξ 32; postpozitivna antecessivna izreka uzimanja *Λ* 804, *M* 291; koncessivna ε 39, ν 137. — Željna izreka s praeteritom glagola ὀφείλω s infin. β 184. —

---

*) Tako rabi u lat. kadikad sic u zaklinjanju i prošnji, strogo uzamši izvradena u zakletvu hipotet. izreka) n. pr. Horacij Ode I. 3. 1: „Sic te diva potens Cypri, sic fratres Helenae, lucida sidera ventorumque regat pater: Navis, quae tibi creditum, debes Vergilium, finibus Atticis reddas incolumem, precor, et serves animae dimidium meae! Sr Hrisovu molitvu u I. knjizi Ilijade.

Sa ἄν i κέ praeterit samo u jednom primjeru ι 334. (Musić str. 74.) Primjeri hrv. kondicionala (potencijala), koji je jednak grčkim praeteritom sa κέ i ἄν sliede kod Musića na str. 75. i 76. —

Izvieštujuć o razpravi Musićevoj konačno da iztaknemo nješto formalna. Što se tiče jezika Musićeva, to ćemo osim one možda štamparske pogrješke na str. 26., gdjeno stoji ἔνεστι mj. ἔξεστι = οἷοντέ ἐστι to da napomenemo, kako se čudom čudimo, da je takav poznavalac Homera, kakovim se iztiče g. Musić, mogao onu izreku „ὑπό κεν ταλασίφρονα περ δέος εἷλεν“ Δ 421 (str. 52. prevesti sa i mukotrpca (!) uhvatio bi strah.“ Zar je trpljenje, podnašanje mukâ korelatan pojam strahu? G. je Musić, tudjer očevidno zaboravio, da ταλασίφρων: (τλῆναι i φρήν) ima osim značenja „mukotrpac, trpljiv“ još i drugo značenje, u kome Homeru većinom rabi i to o junacih: „uztrajan, postojan; hrabar, koj hrabro dočekuje dušmanina, te šnjime mejdan dieli, a ne bježi pred njim“ pak u tom značenju „hrabar“ i ovdje stoji ta rieč kano oprjeka strahu. —

Nu i u hrvatskom jeziku, gdjeno hoće, pak upravo takovimi izrazi, kakove ćemo sada da navedemo, g. Musić da bude originalan, da novotari, nesretan je on sa timi svojimi pokusi, jer n. pr. glagol porediti, poredim, što se često kod njega, nu i inače čita (sr. str. 78.) ne valja, nego treba mjesto njega uzeti za trajnost: poredjivati, poredjujem, a za perfektivnost: uzporediti, sporediti, izporediti. Toga nam, mislim ne treba dalje obrazlagati i dokazivati. Na str. 18. fin. ne može se g. Musić „u pobliže izpitivanje te stvari „upuštati“ mj. „upustiti“; isto tako dvojben je onaj „iztičem mj. „iztaknem“ (str. 79. fin). Tako je g. Musić svojim jezikom i u razpravi „Perfektivni i imperfektivni glagoli u grč. i hrv. jeziku“ Zagreb. program od 1879./80. tumačeći njega i druge slovj. jezike „poizražao“ isti taj krasni naš hrv. ili srbski jezik, kako on barem rabi narodu i razumnim, makar i manje originalnim piscem našim. Sr. ondje str. 26: „što izraža jezik

grčki“ „mogu izražati“ (str. 34.) mjesto „izražava, izražavati“ (sic!). Isto tako čita se u onoj drugoj razpravi što ju dosele navadjamo, na str. 74: „To pokazuju već primjeri, koji su prije navodjeni.“ Nu i u tvorbi oblikâ, o kojoj g. Musić toliko govori i uči u tim svojim razpravama, nije takodjer sretniji, jerbo piše na str. 74.: „Navedavši tako sve primjere,“ dočim čitav sviet i svaki gimnazijalac naš znade, da je glagol „vesti“ (osnova ved) glagol I. razreda, te stoga može imati particip praet. act. I. samo „navedši“ nipošto „navedavši“ (sic!) — Nu svoje toli točno poznavanje „hrvatskoga jezika pokazao je g. Musić još najsjajnije prevodom onoga mjesta Homerova (str. 49.): „*ὧν ὄφελον τριτάτην περ ἔχων ἐν δώμασι μοῖραν ναίεμεν* itd.“ što on doslovce prevodi (ipsissima verba) „*ὄφελον ναίεμεν* znači dakle: valjâ da nastavam“ (!!!) (*ναίω* u ostalom znači inače po cielom svietu stanovati, habitare). Tko taj izraz razumije, taj zaslužuje kolajnu (za nepoznavanje ili što još gore — za kvarenje hrvatskoga jezika). Osobito se komično dojimlju takovi pojedini, nu značajni izrazi, gdjeno stoje posried inače najpravilnijega, dapače Vukova, Daničićeva ili u obće akademijskoga jezika, kojim su te Musićeve razprave pisane ??!*)

Iz svega pako, što smo dosele naveli, sliedi po našem barem mnienju za porabu čestica *κέν* i *ἄν* sliedeće. Čestica *κέν* starija je od *ἀν* te rabi u dialektih u obće i kod Homera, dočim se *ἄν*

*) U ostalom u g. Musića, čini se, kano da su dvie duše. On je naime u ovih svojih razpravah, izuzamši ove pogrješke, sasvim „akademik“ jezikom i pravopisom, dočim je drugdje sasvim drugačiji čovjek. Tako je on kano „korrektor“ Pavčeve — inače dosta obširne i u cielosti te stvarno uzamši i dobre slovnice latinske — sasvim drugi prihvatio ili bolje rekuć pustio pravopis, osobito u tudjih n. pr. lat. riečih. Ono je možda službeni pravopis, tako će se izvinjavati, jer ga i inuda nalazimo, premda ne postoji zanj, koliko je nama barem poznato, nikakova službena naredba, poput one mudre Mažuranićeve tičuće se osobito rogatoga ě, kojom se je grozilo svakome učitelju odpustom, koji bi se usudio, da uzpiše drugim, onda i danas već, hvala

već i uz κέν pojavlja, kaošto ga je kašnje posve izrinuo, što smo u ostalom već kazali. Čestica κέν dakle, premda pokazuje i zbilja možnost i to, čini se izprva onu bližu hipotetičnu možnost, (tà s aoristom nalazi se u Homera 99 puti (!), a šta znači aorist: nastup ili ponajviše jednokratno, brzo ovršenje radnje) rabi ipak i u Homera promiscue t. j. i za ἄν, koje potonje pokazuje više na budućnost; kašnje pako, rabeći samo ἄν, rabi ovo takodjer promiscue i za onu daljnju, neizvjestnu možnost ili budućnost, osobito s potencijalom (optativom) i za bližu hipotetičnu možnost, osobito u ἐάν (= εἰ ἄν) = ἤν.

Za nas se tudjer samo obzirom na hrvatski potencijal (odnosno kondicional) vrti čitavo pitanje o tome, eda li je grčki optativ (potencijal) glagolski oblik temporalni ili da li je samo modalan oblik glagolski. Musić str. 77. i 78. s Jagićem Archiv VI. 293. uzimlje da, je optativ za pravo praeterit absolutnoga praesenta, s kojim (optativom) valja uzporediti naš slovjenski imperfekt, koji da odgovara prvobitno staroind-

---

bogu, obće prihvaćenim, naime akademijskim, pravopisom. Tako dolazi ondje i g. Musić i ostali izdavaoci školskih knjiga do nakaznoga krivopisa: „construccija“ i u „construcciji“ (!!) U ostalom se taj dualizam u pravopisu (nb. bolji u privatnih, nego li u školskih knjigah) opažava u zagrebačkoj znanstvenoj knjizi već od njeko doba i mi se čudimo našim barem sveučilištnim profesorom, ako ne drugim — makar i akademikom — kojim bi bila prva i najsvetija dužnost, da bdiju nad korektnošću bar školskih knjiga, da nije nijedan od njih naišao i upozorio na tu upravo nakazu jezika našega, kaošto si u obće niesu ta gg. profesori uzeli truda, da ma samo pregledaju i ociene sve školske knjige gimnazijske, da izprave svakojake i dosta velike mane i nedostatke njihove. Što se naročito toga pravo- ili krivopisa tiče, to kažemo mi: džaba nama borba Vukova za fonetički pravopis, džaba i Jagić-Veberova prepirka o tome, kadno se je danas — pak k tomu u školskih kgnjigah! — uz akademiju i sveučilište učinila „tabula rasa“ sa svimi onimi stečevinami i s obćim uvjerenjem, sa pravopisom, kojega se drži — ista akademija, najviši znanstveni zavod u zemlji! Koga pako glede školskih knjiga, što ih imamo na umu, ide ponajveća krivnja i u tom pogledu, nije težko pogoditi. Sapienti pauca!

skomu prekativu, a ovom optativ aor. δόιην (δοίησα) itd. Mi držimo grčki optativ, kako to dokazuje njegovo specifično značenje, želja i možnost pukim modalnim oblikom glagolskim, a to tim više, što to dokazuje i postanak i značenje ostalih vremenskih glagolskih oblika, jer prvo mi imademo i to valjda prvobitniji od aorističnoga, jer je praesent sa svimi svojimi oblici valjda prije imperfekta i aorista postao; tako mi imademo i optativ praesenta i to sa sufiksi praesentičnimi n. pr. λνοιμι, a drugo dokazuje to i sama kronologija postanka tih oblika glagolskih, kako se nama barem vjerojatnim čini i — njihovo značenje, koje potonje je veoma važan momenat. Konjunktiv naime praesenta nije svakako dobom postanka daleko od indikativa, — tà samo su produženi osnovni samoglasi, pak i značenje konjunktiva, koje je veoma različito, dokazuje to. Konjunktiv bo i u kašnjoj porabi ne samo da izriče uvjetovanost obćenitu (koja se dade valjda svesti na prvobitni pojam možnosti, kano najobćenitiji, vidi o tom niže), nego on i kašnje — uz optativ! — rabi i u smislu imperativa i istoga optativa, tako da se čini, da je izprva zastupao konjunktiv i imperativ i optativ, dočim je ovaj zadržao i u kašnjoj već posve razjašnjenoj i razbistrenoj porabi historijskoj, jednu jedinu funkciju, da izražava (dalnju) možnost, odnosno želju, dočim nije nikako mogao da iztisne konjunktiv iz ostalih njegovih značenja i poraba, osobito ne iz hipotetične, gdjeno označuje bližu možnost ili uvjetovanost. Pak napokon optativ kano takav ne ima niti u sebi posebne kakove oznake razdobja vremenskoga (n. pr. optativ praesenta, a u aoristu λύσαιμι ili λνσαίην onaj je σ ne priznak optativa kano posebnoga vremenskoga oblika prošlosti, već je to u obće karakteristika aorista (sic!) Razdobje pako, u koje pada čin optativa, pokazuje vazda glagol glavne izreke, dočim optativ aorista n. pr. — stojeći sam — osim svoga temeljnoga modalnoga značenja možnosti ili želje, (osnova glagolska ι) označuje perfektivnost čina. Dapače niti to nije vjerojatno, da je n. pr. optativ, osobito onaj aorista, postao uporedo i istodobno, a još manje prije istoga imperfekta, koji je možda stvoren istodobno ili malo kašnje nakon

praesenta. Jaki aorist u grčkom po svoj prilici je postankom svojim istodoban sa imperfektom, dočim su slabi aoristi i perfekti na *κα* i *σα* — valjda kašnje tvorbe, makar i imadu reduplikaciju, koja je opet čini se izprva imala označivati imperfektivnost — trajanje ili ponavljanje radnje glagolske — te bi ju to, pošto je reduplikaciju i praesent izprva poznavao, možda bližimi moglo prikazati praesentu, nego li je isti imperfekt ili jaki aorist — nu tomu ipak ne će biti tako! — Zato optativ osim kano takav ne dolazi u samostalnih izrekah nego u podredjenih i u apodozi, a ondje ima očevidno puko značenje možnosti. Što pako optativ kao i naš potencijal može da označuje ponavljanje radnje, to će mu biti, kako mi mislimo, prilično kasno zavladala poraba, možda da se je iz njegova željnoga, pravije iz značenja možnosti razvila. Tuj bi opet taj oblik naznačivao lih perfektivnost ili jednokratnost radnje: kadgod bi se što dogodilo, uzsliedilo bi njeko sljedstvo, dakle nastup sljedstva. Tako se mi ipak i za naš potencijal povraćamo na prvobitno mu značenje možnosti, koje je smislom svojim prvotnije možda i od istoga željnoga t. j. već u samoj želji sadržano. Mi smo (gore str. 108) istomu optativu pripisali prvobitni potencijalni smisao, jer čim se što god niti kano zbilja postojeće indikativom, niti kano takovo, što mora sad (ili u budućnosti) da se zbude, ne označuje imperativom, nego se samo želi, da se zbude, to mora logički samo da podpadne pod obći pojam možnosti, izrazili mi izrično uvjet, od kojega visi izpunjenje želje ili ne. Čitavome pako tome razmatranju dala je njemačkim i našim učenjakom povod poraba historijskih vremena u tako zvanih irrealnih hipotetičnih izrekah. Odatle ono nastojanje, da se u našem imperfektu (?!) pronadje smisao želje i Akenova tvrdnja, da su praeteriti prvobitno izraz irrealnosti! I za naš potencijal (bih sa participom praet. act. II. na o-la-lo), koj je dašto oblikom praeterit i to složen oblik, hoće da se dokaže (Musić), da on, buduć označuje takodjer irrealnost u takovih izrekah, ima ili može da uzima slično značenje u obće, pak osobito u apodozah i podredjenih izrekah. Ona se pako poraba dade samo vremenskim značenjem

našega potencijala u obće te pojmom imperfektivnosti i perfektivnosti glagolskih pojmova u obće protumačiti, kako smo mi to gore kod II. hipotet. vrsti izreka nastojali da razložimo. Uvjet kano takav leži za svaku još neovršenu radnju u prošlosti, te će se ovaj imati u obće prije dogoditi ili barem odpočeti nego li sljedstvo, stoga rabe historička vremena, pak i naš potencijal, koj se svojim sastavom dašto prikazuje kano takovo, premda ga kano historijko vrieme danas nitko više ni ne osjeća, već samo u modalnom značenju, kano željni način i potencijal, kad označuje u apodozi, što bi se moglo dogoditi; kano temporalni oblik samo ondje, gdje označuje opetovanje radnje u prošlosti, gdjeno opet samo označuje perfektivnost čina u svakom pojedinom slučaju (zato i stoji aorist: *bih*, *bi!* *)

Toliko o značenju našega potencijala u obće i prema praeteriton sa κέν i ἄν u grčkom jeziku. A sad na koncu ne možemo radi znamenitosti dotičnih nazora, a da ne navedemo mnienje jednoga njemačkoga učenjaka o grčkih hipotetičnih izrekah u obće. —

---

*) Ovo počimanje vršenja istoga uvjetovanoga (!) čina u prošlosti ili zbiljsko ili ono, što je po praemisah moguće, izražuju najbolje ovakovi lat. primjeri: „Labebar longius, nisi me retinuisses“ (on se već nagibao, da padne, dakle padao, čin je dakle i zbilja već bio odpočeo). „Jam fames quam pestilentia tristior *erat* ni annonae foret subventum“ Liv. 4. 52. Praeclare *viceramus* nisi spoliatum inermem fugientem Lepidus recepisset Antonium. (Cic. fam. 12. 10). (Praemise su bile sve za to gotove) ili onu Horacijevu: „Sustulerat me truncus, nisi etc.. Primjere ove i slične liepo je protumačio prof. Dr. Em. Hoffmann u knjizi „Construction der lat. Zeitpartikeln,“ koja mnogo doprinosi razumljenju lat. glagola u obće, vremenâ i napose porabe veznikâ, te ju mi ovdje sa najvećom zahvalnošću spominjemo i našim čitaocem, kojim će valjda većinom i onako biti poznata, preporučamo, da ju prouče. Mi smo se u glavnome i u svojoj razpravi držali načelâ i nazorâ njegovih u shvaćanju vremenâ. Drugi su takove imperfekte itd. držali „konativnimi.“ što niesu. — Zanimivo je glede tankoumne razlike smisla uzporediti n. pr. possum sa possim, poteram i possem; potueram i potuissem; isto tako od glagola *debere!*

Pravi naime i posve novi temelj udario je shvaćanju tieh izrieka osim C u r t i j a, K r ü g e r a i drugih njem. slovničara osobito L a n g e u Zeitschrift für die oesterr. Gymnasien 1858. i dalje u znamenitoj razpravi: „Der homerische Gebrauch der Partikel εἰ. Abhandlung der philologisch-historischen Classe der k. sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften VI. Band I. Einleitung und εἰ mit dem optativ; II. εἰ (ἄν) mit dem optativ und εἰ ohne Verbum finitum) L e i p z i g 1872—3. L a n g e dakle izlazeći odanle, da sve složene (sastavljene) izreke, kaošto je naravno, proizlaze od samostalnih, postavlja d v i e v r s t i u v j e t n i h g r č k i h i z r e k a i l i p e r i o d a i to takove, što naznačuju ž e l j u (najvidljivije u II. i IV. vrsti) i one, što se mogu uzeti p o s t a v l j a n j e m ili u z i m a n j e m pojedinih mogućih slučajeva zbivanja kakove radnje, (Annahme ili Fallsetzung); nu ove potonje da su se iz p r v e vrsti, ž e l j n i h hipotetičnih izreka razvile. Mi se o tome ovdje dalje prepirati ne ćemo, nego se nama očevidno čini, da je i ž e l j a u obće, a osobito ona, što se izražuje hipotet. izrekom, ipak samo postavljanje kano možnost, jerbo je izraz želje, koja se može izpuniti, svakako predpostavljanje možnosti toga izpunjenja željene radnje: izraz pako neizpunjive želje jest ili dvojba o možnosti njezinoj (daljnja možnost) ili osvjedočenje o nemogućnosti izpunjenja, u svakom dakle slučaju sud o m o ž n o s t i koje radnje. Za nas dakle, kako smo to gore obširno razvili i dalje na više miesta opetovali, ostaje za neizvjestnu, jer zbilja nezbivajuću se još radnju p r v i i n a j o b ć e n i t i j i p o j a m, pod koji podpada svaka takova radnja, pojam m o ž n o s t i, ovomu su onda podredjeni pojmovi ž e l j a i u v j e t o v a n o s t, obje ili kano daljnja ili bliža možnost, uvjetovanost u užem smislu III. vrst.) —

Nego je L a n g e o v a razdioba grčkih hipotet. izreka inače veoma k r a s n a i l o g i č k i p r e c i z n a. Osim netom spomenute razlike hipotet. izreka kano ž e l j n e i izreke hipotet. p o s t a v l j a n j a, razlikuje Lange s i n t a k t i č k i u obim onim vrstima ponajprije takozvane p a r a t a k t i č k e i h i p o t a k t i č k e hipotet. periode; dalje j e s t n e i n i j e č n e; nadalje prema tome, da li protaza s p r i e d a stoji ili iza apodoze s l i e d i, razlikuje on

praepozitivne i postpozitivne (gdje apodoza napried i antecessivne?) za potonje (antecessivne i to postavljanja sr. Θ 130 = 310; Υ 289. itd.) Po Langeu dakle označivale bi se sasvim točno grčke hipotet. periode ovako od prilike: parataktička (hipotaktička) praepozitivna (postpozitivna, antecessivna, hipotetična izreka željna ili pako sve onakove izreke postavljanja ili uzimanja. Koga je od klasičnih filologa volja, neka prodje prema tome razlikovanju sve gore navedene grčke i naše hrvatske primjere; nama, koji smo se timi izrekami i predugo pozabavili, to nije moguće, samo nam bijaše to na umu, da što podpunije izviestimo svoje čitaoce o tom pitanju.

Konačno, da se tako suhoparno ne razstanemo s našimi učenimi čitaoci, neka tudjer stoje još njeki primjeri, što ćemo da ih onako poput zagonetke navedemo za one filologe i nefilologe, koji će ovu našu razpravu sigurno revnije premetati, nego li mnoge naše „stare parte“ Vitezovićevu „Sibilu,“ dakako sa razna stanovišta i različitim interesom.

Mi smo naime i sami, premda smo dobro promozgali svaki pojedini primjer prije, nego li smo ga uvrstili u ovu ili onu vrst hipotetičnih izreka — koje su najzamivije — kolebali često, u koju da ga vrst stavimo, a znamo, da će i naši skloni čitaoci dvojiti često o tome. U našem naime jeziku rabi narod sam u pripoviedci, pjesmi i u običnu govoru u uvjetnih izrekah često sve skoro načine promiscue i indikativ sa *da* (za pravo naš konjunktiv) i potencijal sa bi mjesto prvanjega i futur I. mjesto II. n. p. »A ne bih ti se povratio, ni krstaš barjak iz ruke dao, da mi care pokloni Kruševac!« III. vrst., i odmah njekoliko redaka zatim: »da bih znao, da bih poginuo = da znam da ću poginuti,« oblikom i valjda smislom IV. vrst (daljnja možnost, neizvjestnost) smislom može *da* je i III. vrst. Pita se, šta ćemo mi, redajući take primjere, da učinimo? Hoćemo li se pri tom držati gramatičkoga oblika, te sve primjere sa potencijalom (sa *ako* i *da*) uvrstiti u IV. vrst ili ćemo ipak, obzirući se i na smisao, njeke od njih izpravljajuć ih,

o

najčešće iz potencijala u konjunktiv, — a ima i obratnih primjera — morati ih uvrstiti u III. odnosno IV. vrst? Mi se držasmo u svojoj razpravi — i ostajemo kod toga, — ovoga potonjega načela. Tako će n. p. »Da bi tebi na probire bilo, bil' volila ćercu rodjenicu, al po dvoru nevu odminicu: N. pj. istarske 1. 22. svakako spadati u IV. vrst (daljnja možnost ili hipotetičnost): ona naime ne ima za sad kćeri ni neve, zato je to samo onako postavljeno kano daljnja možnost. Drugo bi bilo, da ona žena već ima kćercu ili nevu, jer bi onda razložnije bilo reći: da je (bude) tebi na probire, bil' volila itd.“ III. vrst. A opet ona: »Da su od zlata polja i gore, da sve r'jeke zlatom teku, da je pučina zlatna more, da vas saj svjet zlatan reku: svim tijem ne bi stoti dio ženske želje napunio.« Gund. 228. To bo je oblikom protaze *da su = da budu* III. vrst, nu smislom je ipak IV. vrst (k a d b i b i l e; daljnja nevjerojatna možnost), kamo ju mi i redamo. Mnogi će kod ovoga primjera pomišljati radi nemogućnosti izpunjenja protaze na. II vrst, nu to je krivo, jer se ona nemogućnost ipak p o s t a v l j a ili u z i m l j e makar i daljnjom možnošću, što je IV. vrst! Nadalje glede ove: »da bismo se solju prometnuli (= da se prometnemo, Nar. pj. III. 195), ne bismo jim ručak osolili.« Ogledalo srpsko 34. mislio bi čovjek, da ide u III. vrst ili čak u II. vrst (radi protaze), ali ipak ide oblikom i smislom ova izreka u IV. vrst; dočim primjer: »od junaka da bi poginuo, ne bi meni ni po jada bilo« Vuk N. pj. 3. 397, kad ih govori već r a n j e n i junak, ide u III. „da pogibam = budem bio poginuo“ inače u IV. vrst. U III. vrst ide ona: A da padne iz neba jabuka (drugdje stoji kiša) ne bi pusta na zemlju pala N. pj. IV. 453. Isto tako ona smiješljiva: »Da padne na ledja, razbio bi nos« N. posl. 54. A šta ćemo sa mrtvacem u onoj: »Mrtav da je, a za novac da čuje, skočio bi« da li je to izreka III. ili IV. vrsti? Mi je po smislu vrstamo u IV. vrst, dočim je oblikom III. vrsti.

Glede porabe veznika *da* u Gundulića i drugih pjesnika mi smo gore (str. 121.) iztaknuli, kako se p r e l i e v a značenje vez-

nika *da* ili bolje rekuć izreke same, te ona izražava i namjeru i posljedicu ili želju, upravo, kako je mješovito te se prelieva čuvstvo u srcu govornikovu. To valja i za hipotet. izreke. Mjesto više primjera, neka stoji tudjer ovaj jedini: Ah sve imanje nije li dosta, (žaoba u obliku pitanja kano apodoza) ke se od nas inieh stjeca, teža sila da ne posta, od ke nam se grabe djeca! Gund. 364. To je svakako hipotet. izrek(II. vrsti, jer je smisao joj: Mi bismo pregorjeli gubitak imetka, da nam se ne grabe djeca!! Podvojiti bismo mogli i o tome, kamo da uvrstimo sliedeću periodu: »Da ja znadem, moje belo lice, da će tebe star vojno ljubiti, ja bi išla u goru zelenu, sav bi pelen po gori pobrala, iz pelena bi vodu izvijala, te bi tebe, lice, umivala.« Vuk n. pj. I. 334; oblikom protaze ide u III. vrst — valjda ne čak u II.?? —, a i može se uzeti takovom, premda bismo mi na našu promienili protazu, te ju uvrstili u IV. vrst, ili ona: Da se ja udam, pa da rodim sina, pa da se on ovuda stane igrati, a da padne krušac s tavana i da ubije moga sina; što bi onda majka kukavica? Vuk posl. IX. (valjda IV. vrst smislom, oblikom je III). Nedvojbeno je III. vrsti ova: »Da je puta i pravoga suda, djevojka je mene poklonjena« N. pj. Vuk II. 556. Ova možda je II. i III. vrsti prema smislu, koj se uzme: Da se pravo sudi, djevojka mene ide, (t. j. vi bi ju meni morali dati, al nedate, jer niste pravedni) II. vrst; ili »ako se bude pravo sudilo, djevojka će mene dopasti« III. vrst. Jasni i liepi su primjeri II. vrsti: Da se rieči kupuju, manje bi ih bilo. Posl. Dan. 14. Da ruka misao dosegnut more, svijet bi bio užeženo more. Dan. 14. Da ga zemlja ne vuće, poljećeo bi. Vuk posl. 48. Da ima ovsa, bila bi mu žena gospa 49. »Da nije sirotâ, ne bi sunce grijalo« 53. A sad kamo ćemo sa onim poznatim obješenjakom, što ga u svojoj razpravi na kraju napominjemo, o kom se ono kaže: »Da ga objese, donio bi kući vješala!?« protaza kaže, da je III. reda. Iz protaze vidi se, da bi svakako zavriedio vješala. iz apodoze vidi se, da je tolik lopov, da bi i njima znao izbjeći: pravedni čitaoci, filolozi i ini, neka mu sude!! —

Završujuć tako „post tot discrimina rerum“ napokon ovu svoju razpravu preporučamo ju budućim našim slovničarom, za koje smo sabrali ovu gradju, a svojemu glavnome neprijatelju i drugim, kojih se tiče, dovikujemo:

μήποτ᾽ ἄροιτ᾽ ἂν κῦδος ἀνὴρ ἄφρων καὶ ἀσελγής,
ὅς ἂν τήν τ᾽ αἰδῶ, τόν τε νόον ὀλέσῃ.

Izpravci.

Mi ćemo da navedemo samo njeke štamparske i ine grješke, što su nam se podkrale brzo pišući, druge manje važne i same se sobom prikazuju takovimi, gdje no smo se kakogod zapisali.

Str. 4. op. mj. „ili od dati“ čitaj: ili od dêti (djeti).

Str. 17. op. 1. Vjerojatnije je možda da veznik ἤ—ἤ (ili—ili) potiče od pronom. korjena ε ili η (ovo — ili — ono).

Str. 23. Primj. iz Č. Age 867., 875, 936. „valja da je jest ili jednako = „valjda je“ ili se može upravo uzeti = „videtur esse“ „verisimile est.“

Str. 31. u namjernih izrekah alineja 2. ide strogo uzamši, kako i napomenusmo gore na str. 23.

Str. 44. u sriedini mj. „pomišljenja“ čitaj: „pomišljena.“

Str. 63. al. 1. fin. mj. „nego se mora da rieši“: „nego mora da se rieši.“

Str. 69. mj. „κἂν ψευδεῖς εἶεν“ čitaj καὶ εἰ ψ. ε.“

Str. 108. op. fin. glagol „smjeti“ stsl. (smêti) može da potiče i od indovr. kor. *ma* (μα pf. μέμαα.)

